मिलिन्दपञ्हो

[मिलिन्दप्रश्न]

[विमतिच्छेदपर्यन्त संस्कृतच्छायायुक्त]

संस्कृतच्छायाकार
जगन्नाथ पाठक

मिलिन्दपञ्हो

[मिलिन्दप्रश्नः]

(मूलपालिसंस्कृतच्छायासंवलितः)

संस्कृतच्छायाकारः
जगन्नाथपाठकः

प्रकाशक :

मोतीलाल बनारसीदास

वाराणसी, दिल्ली, पटना

प्रकाशक
सुन्दर लाल जैन
मोतीलाल बनारसीदास
पो० बा० ७५, नेपाली खपड़ा वाराणसी

मूल्य ४ रु०

मुद्रक
गौरीशंकर प्रेस,
मध्यमेश्वर, वाराणसी-१

ग्रीसेषु जातो नृपतिर्मिलिन्दः
शास्ता समग्रोत्तरभारतस्य ।
उपागमत् प्रश्नविनोदनार्थं
स ना[illegible]नं स्थविरं कदाचित् ॥

[illegible] बहूनेव स वादिधुर्यः
पप्रच्छ भिक्षुं विदितोत्तमार्थम् ।
क्रमेण सर्वान् स निनाय भिन्नान्
'मिलिन्दप्रश्नो'ऽयमिति प्रसिद्धः ॥

नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स ।

मिलिन्दपञ्हो

मिलिन्दो नाम सो राजा सागलायं पुरु'त्तमे ।
उपगञ्छि नागसेनं गङ्गा' [illegible]या [illegible]ं ॥ १ ॥
आसज्ज राजा चित्रकथिं उक्काधारं तमोनुदं ।
अपुच्छि निपुणे पञ्हे ठाना'ठानगते पुथू ॥ २ ॥
पुच्छा विसज्जना चे'व गम्भीरत्थूपनिस्सिता ।
हदयङ्गमा कण्णसुखा अब्भुता लोमहंसना ॥ ३ ॥
अभिधम्मविनयोगाळ्हा सुत्तजालसमत्थिता ।
नागसेनकथा चित्रा ओपम्मेहि नयेहि च ॥ ४ ॥
तत्थ ञाणं पणिधाय हासयित्वान मानसं ।
सुणाथ निपुणे पञ्हे कङ्खाठानविदालने'ति ॥ ५ ॥

तं यथा'नुसूयते । अथ यं अत्थि योनकानं नानापुटभेदनं सागलं नाम नगरं नदीपब्बतसोभितं रमणीयभूमिप्पदेसभागं आरामु'य्यानोपवनतडागपोक्खरणीसम्पन्नं नदीपब्बतवनरामणेय्यकं सुतवन्तनिम्मितं निहतपच्चत्थिकपच्चामित्तं अनुपपीळितं विविधविचित्रदळ्हमट्टालकोट्ठकं वरगोपुरतोरणं गम्भीरपरिखापण्डरपाकारपरिक्खित्त'न्तेपुरं सुविभत्तवीथिचच्चरचतुक्कसिङ्घाटकं सुप्पसारिता'नेकविधवरभंडपरिपूरितन्तरा'पणं विविधदानग्गसतमु'पसोभितं हिमगिरिसिखरसङ्कासवरभवनसतसहस्सप्पटिमंडितं

नमस्तस्मै भगवतेऽर्हते सम्यक्सम्बुद्धाय ।

मिलिन्द-प्रश्नः

मिलिन्दो नाम स राजा सागले पुरोत्तमे ।
उपागमन्नागसेनं गङ्गेव यथा सागरम् ॥ १ ॥
आसाद्य राजा चित्रकथिमुल्काधारं तमोनुदम् ।
अप्राक्षीन्निपुणान् प्रश्नान् स्थानास्थानगतान् पृथून् ॥ २ ॥
पृच्छा विसर्जना चैव गम्भीरार्थोपनिःश्रिता ।
हृदयङ्गमा कर्णसुखा अद्भुता लोमहर्षणा ॥ ३ ॥
अभिधर्मविनयोद्गाढा सूत्रजालसमर्थिता ।
नागसेनकथा चित्रा औपम्यैर्नयैश्च ॥ ४ ॥
तत्र ज्ञानं प्रणिधाय हासयित्वा मानसम् ।
शृणुत निपुणान् प्रश्नाञ्शङ्कास्थानविदालनानि'ति ॥ ५ ॥

तद् यथाऽनुश्रूयते । अथ यदस्ति यवनकानां नानापुटभेदनं सागलं नाम नगरं नदीपर्वतशोभितं रमणीयभूमिप्रदेशभागं आरामोद्यानोपवनतडागपुष्करिणीसम्पन्नं नदीपर्वतवनरामणीयकं श्रुतवन्निर्मितं निहतप्रत्यर्थिकप्रत्यमित्रं अनुपपीडितं विविधविचित्रदृढाट्टालकोष्ठकं वरगोपुरतोरणं गम्भीरपरिखापाण्डरप्राकारपरिक्षिप्तान्तःपुरं सुविभक्तवीथिचत्वरचतुष्कशृङ्गाटकं सुप्रसारितानेकविधवरभाण्डपरिपूरितान्तरापणं विविधदानाग्र्यसततोपशोभितं हिमगिरिशिखरसङ्काशवरभवनशतसहस्रप्रतिमण्डितं

गजहयरथपत्तिसमाकुलं अभिरूपनरनारीगणानुचरितं आकिण्णजनमनुस्सं पुथुखत्तियब्राह्मणवेस्ससुद्दं विविधसमणब्राह्मणसभाजनसङ्घटितं बहुविधविज्जावन्तनरवीरनिसेवितं कासिककोटुम्बरकादिनानाविधवत्थापणसम्पन्नं सुप्पसारितरुचिरबहुविधपुप्फगन्धापणगंधगन्धितं आसिसनियबहुरतनपरिपूरितं दिसामुखसुप्पसारितापणसिङ्गारवाणिजगणा'नुचरितं कहापणरजतसुवण्णकंसपत्थरपरिपूरं पज्जोतमाननिधिनिकेतं पहूतधनधञ्ञवित्तू'पकरणं परिपुण्णकोसकोट्ठागारं बहुअन्नपानं बहुविधखज्जभोज्जलेय्यपेय्यसायनीयं उत्तरकुरुसङ्कासं सम्पन्नसस्सं आळकमन्दा विय देवपुरं।

एत्थ ठत्वा तेसं पुब्बकम्मं कथेतब्बं। कथेन्तेन च छद्धा विभजित्वा कथेतब्बं। सेय्यथी'दं–(१) पुब्बयोगो, (२) मिलिन्दपञ्हं, (३) लक्खणपञ्हं, (४) मेण्डकपञ्हं, (५) अनुमानपञ्हं, (६) ओपम्मकथापञ्हं'–ति। तत्थ मिलिन्दपञ्हो (क) लक्खणपञ्हो (ख) विमतिच्छेदनपञ्हो' ति दुविधो। मेण्डकपञ्हो पि (क) महावग्गो (ख) योगिकथापञ्हो' ति दुविधो।

बाहिरकथा

गजहयरथपत्तिसमाकुलं अभिरूपनरनारीगणानुचरितं आकीर्णजनमनुष्यं पृथुक्षत्रियब्राह्मणवैश्यशूद्रं विविधश्रमणब्राह्मणसभाजनसङ्घटितं बहुविधविद्यावन्नरवीरनिषेवितं काशिककौटुम्बरकादिनानाविधवस्त्रापणसम्पन्नं सुप्रसारितरुचिरबहुविधपुष्पगन्धापणगन्धगन्धितं आशंसनीयबहुरत्नपरिपूरितं दिशामुखसुप्रसारितापणशृङ्गारवणिग्गणानुचरितं कार्षापणरजतसुवर्णकांस्यप्रस्तरपरिपूरं प्रद्योतमाननिधिनिकेतं प्रभूतधनधान्यवित्तोपकरणं परिपूर्णकोशकोष्ठागारं बह्वन्नपानं बहुविधखाद्यभोज्यलेह्यपेयस्वादनीयं उत्तरकुरुसङ्काशं सम्पन्नसस्यं आलकमन्देव देवपुरम्।

अत्र स्थित्वा तयोः पूर्वकर्म कथयितव्यम्। कथयता च षड्धा विभज्य कथयितव्यम् । तद् यथेद–(१) पूर्वयोगः, (२) मिलिन्दप्रश्नः, (३) लक्षणप्रश्नः, (४) मेषप्रश्नः, (५) अनुमानप्रश्नः, (६) औपम्यकथाप्रश्न इति । तत्र मिलिन्दप्रश्नः (क) लक्षणप्रश्नो (ख) विमतिच्छेदनप्रश्न इति द्विविधः । मेषप्रश्नोऽपि (क) महावर्गो (ख) योगिकथाप्रश्न इति द्विविधः ।

बाह्यकथा

पठमो परिच्छेदो

१. पुब्बयोगो

१—तेसं पुब्बजातिकथा

नागसेनस्स मिलिन्दस्स पुब्बजातिकथा

पुब्बयोगो'ति तेसं पुब्बकम्मं ।

अतीते किर कस्सपस्स भगवतो सासने वत्तमाने गङ्गाय समीपे एकस्मिं आवासे महाभिक्खुसङ्घो पटिवसति । तत्थ वत्तसीलसम्पन्ना भिक्खू पातो'व उट्ठाय यट्ठिसमज्जनियो आदाय बुद्धगुणे आवज्जन्ता अङ्गणं सम्मज्जित्वा कचवरब्यूहं करोन्ति । अथे'को भिक्खु एकं सामणेरं "एहि, सामणेर, इमं कचवरं छड्डेही"ति आह । सो असुणन्तो विय गच्छति । सो दुतियम्पि ततियम्पि आमन्तियमानो असुणंतो विय गच्छते'व । ततो सो भिक्खु "दुब्बचो वतायं सामणेरो"ति कुद्धो सम्मज्जनिदंडेन पहारं अदासि । ततो सो रोदन्तो भयेन कचवरं छड्डेन्तो "इमिना'हं कचवरछड्डुनपुञ्ञकम्मेन यावा'हं निब्बाणं पापुणामि एत्थ'न्तरे निब्बतनिब्बत्तट्ठाने मज्झन्हिकसुरियो विय महेसक्खो महातेजो भवेय्यं"ति पठमपत्थनं पट्ठपेसि । कचवरं छड्डेत्वा नहान'त्थाय गङ्गातित्थं गतो गङ्गाय ऊमिवेगं गग्गरायमानं दिस्वा "यावा'हं निब्बानं पापुणामि एत्थ'न्तरे निब्बत्तनिब्बत्तट्ठाने अयं ऊमिवेगो विय ठानुप्पत्तिकपटिभानो भवेय्यं अक्खयपटिभानो"ति दुतियम्पि पत्थनं पट्ठपेसि ।

सो पि भिक्खु सम्मज्जनिसालाय सम्मज्जनिं ठपेत्वा नहान'-त्थाय गङ्गातित्थं गच्छन्तो सामणेरस्स पत्थनं सुत्वा "एस मया

प्रथमः परिच्छेदः

१. पूर्वयोगः

१—तयोः पूर्वजातिकथा

पूर्वयोग इति तयोः पूर्वकर्म ।

अतीते किल काश्यपस्य भगवतः शासने वर्तमाने गङ्गायाः समीपे एकस्मिन्नावासे महाभिक्षुसङ्घः प्रतिवसति । तत्र व्रतशीलसम्पन्ना भिक्षवः प्रातरेवोत्थाय यष्टिसम्मार्जनीरादाय बुद्धगुणानावर्जन्तोऽङ्गणं सम्मार्ज्य कच्चरव्यूहं कुर्वन्ति । अथैको भिक्षुरेकं श्रामणेरं "एहि, श्रामणेर, इदं कच्चरं छर्दये" त्याह । सोऽशृण्वन्निव गच्छति । स द्वितीयमपि तृतीयमप्यामन्त्र्यमाणोऽशृण्वन्निव गच्छत्येव । ततः स भिक्षुः "दुर्वचो बतायं श्रामणेर"इति क्रुद्धः सम्मार्जनीदण्डेन प्रहारमदात् । ततः स रुदन् भयेन कच्चरं छर्दयन् "अनेनाहं कच्चरछर्दनपुण्यकर्मणा यावदहं निर्वाणं प्राप्नोमि अत्रान्तरे निर्वृत्तनिर्वृत्तस्थाने मध्याह्निकसूर्य इव महाशक्तो महातेजा भवेय"मिति प्रथमप्रार्थनां प्रातिष्ठिपत् । कच्चरं छर्दयित्वा स्नानार्थाय गङ्गातीर्थं गतो गङ्गाया ऊर्मिवेगं गर्गरायमाणं दृष्ट्वा "यावदहं निर्वाणं प्राप्नोमि अत्रान्तरे निर्वृत्तनिर्वृत्तस्थानेऽयमूर्मिवेग इव स्थानोत्पत्तिकप्रतिभानो भवेयमक्षयप्रतिभान" इति द्वितीयामपि प्रार्थनां प्रातिष्ठिपत् ।

सोऽपि भिक्षुः सम्मार्जनीशालायां सम्मार्जनीं स्थापयित्वा स्नानार्थाय गङ्गातीर्थं गच्छन् श्रामणेरस्य प्रार्थनां श्रुत्वा "एष मया

पयोजितो पि ताव एवं पत्थेति, "मय्हं किं न समिज्झिस्सती"ति चिन्तेत्वा "यावा'हं निब्बाणं पापुणामि एत्थंतरे निब्बत्तनिब्बत्तट्ठाने अयं गङ्गाऊमिवेगो विय अक्खयपटिभानो भवेय्यं, इमिना पुच्छितपुच्छितं सब्बं पञ्हपटिभानं विजटेतुं निब्बेठेतुं समत्थो भवेय्यं"ति पत्थनं पट्ठपेसि ।

ते उभो पि देवेसु च मनुस्सेसु च संसरन्ता एकं बुद्धन्तरं खेपेसुं । अथ अम्हाकं भगवता पि "यथा मोग्गलिपुत्ततिस्सत्थेरो दिस्सति, एवमे'तेपि दिस्सन्ति, मम परिनिब्बानतो पञ्चवस्ससते अतिक्कंते एते उप्पज्जिस्सन्ति । यं मया सुखुमं कत्वा देसितं धम्मविनयं, तं एते पञ्हपुच्छनओपम्मयुत्तिवसेन निज्जटं निग्गुम्बं कत्वा विभजिस्सन्ती"ति निद्दिट्ठा ।

तेसु सामणेरो जम्बुदीपे सागलनगरे मिलिन्दो नाम राजा अहोसि पण्डितो व्यत्तो मेधावी पटिबलो । अतीता'नागतपच्चुप्पन्नानं समन्तयोगविधानक्रियानं करणकाले निसम्मकारी होति । बहूनि च'स्स सत्थानि उग्गहितानि होन्ति; सेय्यथी'दं—सुति, सम्मुति, संख्या, योगो, नीति, विसेसिका, गणिका, गन्धब्बा, तिकिच्छा, धनुब्बेदा, पुराणा, इतिहासा, जोतिसा, माया, हेतु, मन्तिना, युद्धा, छन्दसा, मुद्दा, वचनेन एकूनवीसति । वितण्डवादी दुरासदो दुप्पसहो पुथुतित्थकरानं अग्गम'क्खायति । सकलजम्बुदीपे मिलिन्देन रञ्ञा समो कोचि ना'होसि, यदि'दं थामेन जवेन सूरेन पञ्ञाय अड्ढो महद्धनो महाभोगो अनन्तबलवाहनो ।

अथे'कदिवसं मिलिन्दो राजा अनन्तबलवाहनं चतुरङ्गिनिं बलग्गसेनाब्यूहं दस्सनकम्यताय नगरा निक्खमित्वा बहिनगरे सेनागणनं कारेत्वा सो राजा भस्सप्पवादको लोकायतवितण्ड-

प्रयोजितोऽपि तावदेवं प्रार्थयति "मह्यं किं न स समत्स्र्यती"ति चिन्तयित्वा "यावदहं निर्वाणं प्राप्नोमि अत्रान्तरे निर्वृत्तनिर्वृत्त-स्थानेऽयं गङ्गोर्मिवेग इवाक्षयप्रतिभानो भवेयं, अनेन पृष्टपृष्टं सर्वं प्रश्नप्रतिभानं विजटयितुं निर्वेष्टयितुं समर्थो भवेय"मिति प्रार्थनां प्रातिष्ठिपत् ।

तावुभावपि देवेषु च मनुष्येषु च संसरन्तावेकं बुद्धान्तर-मक्षैप्ताम्। अथास्माकं भगवताऽपि "यथा मौद्गलिपुत्रतिष्यस्थविरौ दृश्येते एवमेतावपि दृश्येते, मम परिनिर्वाणतः पञ्चवर्षशतेऽ-तिक्रान्ते एतावुत्पत्स्येते । यन्मया सूक्ष्मं कृत्वा देशितं धर्म-विनयं, तदेतौ प्रश्नपृच्छौपम्ययुक्तिवशेन निर्जटं निर्गुल्मं कृत्वा विभक्ष्यत"इति निर्दिष्टौ ।

तयोः श्रामणेरो जम्बुद्वीपे सागलनगरे मिलिन्दो नाम राजाऽ-भूत् पण्डितो व्यक्तो मेधावी प्रतिबलः । अतीतानागतप्रत्यु-त्पन्नानां समन्त्रयोगविधानक्रियाणां करणकाले निशम्यकारी भवति। बहूनि चास्य शास्त्राणि उद्गृहीतानि भवन्ति; तद्यथेदम्—श्रुतिः, स्मृतिः, संख्या, योगः, नीतिः, वैशेषिकं, गणिका, गान्धर्वं, चिकित्सा, धनुर्वेदाः, पुराणानि, इतिहासाः, ज्यौतिषं, माया, हेतुः, मन्त्रणा, युद्धम्, छन्दः, मुद्रा, वचनेनैकोर्नविंशतिः । वितण्डावादी दुरासदो दुष्प्रसहः पृथुतीर्थकराणामग्र्य आख्यायते । सकल-जम्बुद्वीपे मिलिन्देन राज्ञा समः कश्चिन्नाभूत् योऽयं स्थाम्ना जवेन शौर्येण प्रज्ञयाऽऽढ्यो महाधनो महाभोगोऽनन्तबलवाहनः ।

अथैकदिवसं मिलिन्दो राजाऽनन्तबलवाहनां चतुरङ्गिणीं बलाग्र्यसेनाव्यूहं दर्शनकाम्यतया नगरान्निष्क्रम्य बहिर्नगरे सेनागणनां कारयित्वा स राजा भाष्यप्रवादको लोकायतवैतण्ड-

जनसल्लापप्पवत्तकोतूहलो सूरियं ओलोकेत्वा अमच्चे आमन्तेसि– "बहु ताव दिवसा'वसेसो । किं करिस्साम इदाने'व नगरं पविसित्वा ? अत्थि को पि पण्डितो समणो वा ब्राह्मणो वा सङ्घी गणी गणाचरियो, अपि अरहन्तं सम्मासम्बुद्धं पटिजानमानो, यो मया सद्धिं सल्लपितुं सक्कोति कङ्खं पटिविनोदेतुं"ति ?

एवं वुत्ते पञ्चसता योनका राजानं मिलिन्दं एतदवोचुं– "अत्थि, महाराज, छ सत्थारो–पूरणो कस्सपो, मक्खलि गोसालो, निगन्थो नातपुत्तो, सञ्जयो बेलट्ठपुत्तो, अजितो केसकम्बलो, पकुधो कच्चायनो । ते सङ्घिनो गणिनो गणाचरियका ञाता यसस्सिनो तित्थकरा, साधुसम्मता बहुजनस्स । गच्छ त्वं, महाराज, ते पञ्हं पुच्छस्सु, कङ्खं पटिविनोदयिस्सू"ति ।

२—पूरणेन कस्सपेन मिलिन्दस्स समागमो

अथ खो मिलिन्दो राजा पञ्चहि योनकसतेहि परिवुतो भद्रवाहनं रथवरमारुय्ह येन पूरणो कस्सपो तेनुपसङ्कमि । उपसङ्कमित्वा पूरणेन कस्सपेन सद्धिं सम्मोदि । सम्मोदनीयं कथं सारणीयं वीतिसारेत्वा एकमन्तं निसीदि । एकमन्तं निसिन्नो खो मिलिन्दो राजा पूरणं कस्सपं एतदवोच– "को, भन्ते कस्सप, लोकं पालेती"ति ?

"पथवी, महाराज, लोकं पालेती"ति ।

"यदि, भन्ते कस्सप, पथवी लोकं पालेति, अथ कस्मा अवीचिनिरयं गच्छन्ता सत्ता पथविं अतिक्कमित्वा गच्छन्ती"ति ? एवं वुत्ते पूरणो कस्सपो नेव सक्खि ओगिलितुं नेव सक्खि उग्गिलितुं । पत्तक्खन्धो तुण्हीभूतो पज्झायन्तो निसीदि ।

जनसंलापप्रवृत्तकौतूहलः सूर्यमवलोक्यामात्यानाममन्त्रत–"बहुस्तावद् दिवसावशेषः । किं करिष्याम इदानीमेव नगरं प्रविश्य ? अस्ति कोऽपि पण्डितः श्रमणो वा ब्राह्मणो वा सङ्घी गणी गणाचार्यः, अप्यर्हन्तं सम्यक्सम्बुद्धं प्रतिजानानः, यो मया सार्धं संलपितुं शक्नोति शङ्कां प्रतिविनोदयितु''मिति ?

एवमुक्ते पञ्चशता यवनका राजानं मिलिन्दमेतदवोचन्––"सन्ति, महाराज, षट् शास्तारः–पूरणः काश्यपः, मस्करी गोशालः, निर्ग्रन्थो नाथपुत्रः, सञ्जयो बिल्वयष्टिपुत्रः, अजितः केश-कम्बली, प्रक्रुद्धः कात्यायनः । ते सङ्घिनो गणिनो गणाचार्यका ज्ञाता यशस्विनस्तीर्थकराः साधुसम्मता बहुजनस्य । गच्छ त्वं, महाराज, तान् प्रश्नं पृच्छ, शङ्कां प्रतिविनोदये''ति ।

२—पूरणेन काश्यपेन मिलिन्दस्य समागमः

अथ खलु मिलिन्दो राजा पञ्चभिर्यवनकशतैः परिवृतो भद्रवाहनं रथवरमारुह्य येन पूरणः काश्यपस्तेनोपसमक्रमीत् । उपसङ्क्रम्य पूरणेन काश्यपेन सार्धं सममोदिष्ट । सम्मोदनीयां कथां सारणीयां व्यतिसार्य एकान्तं न्यषदत् । एकान्तं निषण्णः खलु मिलिन्दो राजा पूरणं काश्यपं एतदवोचत्–"को, भदन्त काश्यप, लोकं पालयती''ति ?

"पृथिवी, महाराज, लोकं पालयती''ति ।

"यदि, भदन्त काश्यप, पृथिवी लोकं पालयति, अथ कस्मा-दवीचिनरकं गच्छन्तः सत्त्वाः पृथिवीमतिक्रम्य गच्छन्ती''ति ? एवमुक्ते पूरणः काश्यपो नैवाशकदवगिलितुं नैवाशक-दुद्गिलितुम् । पतितस्कन्धस्तूष्णीम्भूतः प्रध्यायन् न्यषदत् ।

३—मक्खलिगोसालेन मिलिन्दस्स समागमो

अथ खो मिलिन्दो राजा मक्खलिं गोसालं एतदवोच—"अत्थि, भन्ते गोसाल, कुसलाकुसलानि कम्मानि ? अत्थि सुकतदुक्कटानं फलं विपाको"ति ?

"नत्थि, महाराज, कुसलाकुसलानि कम्मानि । नत्थि सुकतदुक्कटानं कम्मानं फलं विपाको । ये ते, महाराज, इधलोके खत्तिया ते परलोकं गन्त्वापि पुन खत्तिया व भविस्सन्ति । ये ते ब्राह्मणा वेस्सा सुद्दा चण्डाला पुक्कुसा ते परलोकं गन्त्वापि पुन ब्राह्मणा वेस्सा सुद्दा चण्डाला पुक्कुसा व भविस्सन्ति । किं कुसलाकुसलेहि कम्मेही"ति ।

"यदि, भन्ते गोसाल, इधलोके खत्तिया ब्राह्मणा वेस्सा सुद्दा चण्डाला पुक्कुसा ते परलोकं गन्त्वा' पि पुन खत्तिया ब्राह्मणा वेस्सा सुद्दा चण्डाला पुक्कुसा भविस्सन्ति, नत्थि कुसलाकुसलेहि कम्मेहि करणीयं, तेन हि, भन्ते गोसाल, ये ते इधलोके हत्थच्छिन्ना ते परलोकं गन्त्वा पि पुन हत्थच्छिन्ना व भविस्सन्ति, ये पादच्छिन्ना ते पादच्छिन्ना व भविस्सन्ति, ये कण्णनासच्छिन्ना ते कण्णनासच्छिन्ना व भविस्सन्ती"ति ! एवं वुत्ते गोसालो तुण्ही अहोसि ।

अथ खो मिलिन्दस्स रञ्ञो एतदहोसि—"तुच्छो बत भो जम्बुदीपो, पलापो बत भो जम्बुदीपो ! नत्थि कोचि समणो वा ब्राह्मणो वा यो मया सद्धिं सल्लपितुं सक्कोति कङ्खं पटिविनोदेतु"ति । अथ खो मिलिन्दो राजा अमच्चे आमन्तेसि—"रमणीया बत भो दोसिना रत्ति । कं नु ख्वज्ज समणं वा ब्राह्मणं वा उपसङ्कमेय्याम पञ्हं पुच्छितु ? को मया सद्धिं

३—मस्करिगोशालेन मिलिन्दस्य समागमः

अथ खलु मिलिन्दो राजा मस्करिणं गोशालमेतदवोचत्—"सन्ति, भदन्त गोशाल, कुशलाकुशलानि कर्माणि ? अस्ति सुकृतदुष्कृतानां फलं विपाक" इति ?

"न सन्ति, महाराज, कुशलाकुशलानि कर्माणि । नास्ति सुकृतदुष्कृतानां कर्मणां फलं विपाकः । ये ते, महाराज, इहलोके क्षत्रियास्ते परलोकं गत्वाऽपि पुनः क्षत्रिया एव भविष्यन्ति । ये ते ब्राह्मणा वैश्याः शूद्राश्चण्डालाः पुल्कसास्ते परलोकं गत्वाऽपि पुनर्ब्राह्मणा वैश्याः शूद्राश्चण्डालाः पुल्कसा एव भविष्यन्ति । किं कुशलाकुशलैः कर्मभि"रिति ।

"यदि, भदन्त गोशाल, इहलोके क्षत्रिया ब्राह्मणा वैश्याः शूद्राश्चण्डालाः पुल्कसास्ते परलोकं गत्वाऽपि पुनः क्षत्रिया ब्राह्मणा वैश्याः शूद्राश्चण्डालाः पुल्कसा भविष्यन्ति, नास्ति कुशलाकुशलैः कर्मभिः करणीयम्, तेन हि, भदन्त गोशाल, ये ते इहलोके हस्तच्छिन्नास्ते परलोकं गत्वाऽपि पुनर्हस्तच्छिन्ना एव भविष्यन्ति, ये पादच्छिन्नास्ते पादच्छिन्ना एव भविष्यन्ति, ये कर्णनासच्छिन्नास्ते कर्णनासच्छिन्ना एव भविष्यन्ती"ति ! एवमुक्ते गोशालस्तूष्णीमभूत् ।

अथ खलु मिलिन्दस्य राज्ञ एतदभूत्—"तुच्छो बत भो जम्बुद्वीपः, प्रलापो बत भो जम्बुद्वीपः ! नास्ति कश्चिच्छ्रमणो वा ब्राह्मणो वा यो मया सार्धं संलपितुं शक्नोति शङ्कां प्रतिविनोदयितु" मिति । अथ खलु मिलिन्दो राजाऽमात्यानामन्त्रत—"रमणीया बत भो ज्योत्स्ना रात्रिः । कं नु खल्वद्य श्रमणं वा ब्राह्मणं वोपसंक्रामयेम प्रश्नं प्रष्टुम् ? को मया सार्धं

सल्लपितुं सक्कोति, कङ्खं पटिविनोदेतुं''ति ? एवं वुत्ते अमच्चा तुण्हीभूता रञ्ञो मुखं आलोकयमाना अट्ठंसु ।

तेन खो पन समयेन सागलनगरं द्वादस वस्सानि सुञ्ञं अहोसि समणब्राह्मणगहपतिपण्डितेहि । यत्थ समणब्राह्मणगहपतिपण्डिता पटिवसन्ती'ति सुणाति, तत्थ गन्त्वा राजा ते पञ्हं पुच्छति । ते सब्बेपि पञ्हाविस्सज्जनेन राजानं आराधेतुं असक्कोन्ता येन वा तेन वा पक्कमन्ति । ये अञ्ञं दिसं न पक्कमन्ति ते सब्बे तुण्हीभूता अच्छन्ति । भिक्खू पन येभुय्येन हिमवन्तमेव गच्छन्ति । तेन खो पन समयेन कोटिसता अरहन्तो हिमवन्ते पब्बते रक्खिततले पटिवसन्ति ।

४—आयस्मता अस्सगुत्तेन भिक्खुसंघो संनिपातितो

अथ खो आयस्मा अस्सगुत्तो दिब्बाय सोतधातुया मिलिन्दस्स रञ्ञो वचनं सुत्वा युगन्धरमत्थके भिक्खुसङ्घं सन्निपातेत्वा भिक्खू पुच्छि—''अत्था'उसो, कोचि भिक्खु पटिबलो मिलिन्देन रञ्ञा सद्धिं सल्लपेतुं कङ्खं पटिविनोदेतुं''ति ? एवं वुत्ते कोटिसता अरहन्तो तुण्ही अहोसुं । दुतियम्पि, ततियम्पि खो पुट्ठा तुण्ही अहोसुं । अथ खो आयस्मा अस्सगुत्तो भिक्खुसङ्घं एतदवोच—''अत्था, वुसो, तावतिंसभवने वेजयन्तस्स पाचीनतो केतुमती नाम विमानं । तत्थ महासेनो नाम देवपुत्तो पटिवसति । सो पटिबलो तेन मिलिन्देन सल्लपेतुं, कङ्खं पटिविनोदेतुं''ति ।

५—महासेनं देवपुत्तं इधागमनाय याचेसि

अथ खो कोटिसता अरहन्तो युगन्धरपब्बते अन्तरहिता तावतिंसभवने पातुरहेसुं । अद्दसा खो सक्को देवानमिन्दो ते भिक्खू

संलपितुं शक्नोति, शङ्कां प्रतिविनोदयितु''मिति ? एवमुक्तेऽमात्यास्तूष्णीम्भूता राज्ञो मुखमालोकयन्तोऽस्थुः ।

तेन खलु पुनः समयेन सागलनगरं द्वादश वर्षाणि शून्यमभूच्छ्रमणब्राह्मणगृहपतिपण्डितैः । यत्र श्रमणब्राह्मणगृहपतिपण्डिताः प्रतिवसन्तीति श्रूयते, तत्र गत्वा राजा तान् प्रश्नं पृच्छति । ते सर्वेऽपि प्रश्नाविसर्जनेन राजानमाराधयितुमशक्नुवन्तो येन वा तेन वा प्रक्रामन्ति । येऽन्यां दिशं न प्रक्रामन्ति, ते सर्वे तूष्णीम्भूताश्च्छन्ति । भिक्षवः पुनर्भूयसा (?) हिमवन्तमेव गच्छन्ति । तेन खलु पुनः समयेन कोटिशता अर्हन्तो हिमवति पर्वते रक्षिततले प्रतिवसन्ति ।

४—आयुष्मताऽश्वगुप्तेन भिक्षुसङ्घः संनिपातितः

अथ खलु आयुष्मानश्वगुप्तो दिव्येन श्रौतधातुना मिलिन्दस्य राज्ञो वचनं श्रुत्वा युगन्धरमस्तके भिक्षुसङ्घं सन्निपात्य भिक्षूनप्राक्षीत्–''अस्ति, आयुष्मन्तः, कश्चिद् भिक्षुः प्रतिबलो मिलिन्देन राज्ञा सार्धं संलपितुं शङ्कां प्रतिविनोदयितु'' मिति ? एवमुक्ते कोटिशता अर्हन्तस्तूष्णीमभूवन् । द्वितीयमपि, तृतीयमपि खलु पृष्टास्तूष्णीमभूवन् । अथ खलु आयुष्मानश्वगुप्तो भिक्षुसङ्घमेतदवोचत्–''अस्ति, आयुष्मन्, त्रायत्रिंशभवने वैजयन्तस्य प्राचीनतः केतुमती नाम विमानम् । तत्र महासेनो नाम देवपुत्रः प्रतिवसति । स प्रतिबलस्तेन मिलिन्देन संलपितुं, शङ्कां प्रतिविनोदयितु'' मिति ।

५—महासेनदेवपुत्रमिहागमनायायाचिष्ट

अथ खलु कोटिशता अर्हन्तो युगन्धरपर्वतेऽन्तर्हितास्त्रायत्रिंशभवने प्रादुरभूवन् । अदर्शत् खलु शक्रो देवानामिन्द्रस्तान् भिक्षून्

दूरतो व आगच्छन्ते। दिस्वान येन आयस्मा अस्सगुत्तो तेनुपसङ्कमि। उपसङ्कमित्वा आयस्मन्तं अस्सगुत्तं अभिवादेत्वा एकमन्तं अट्ठासि।

एकमन्तं ठितो खो सक्को देवानमिन्दो आयस्मन्तं अस्सगुत्तं एतदवोच–"महा खो, भन्ते, भिक्खुसङ्घो अनुप्पत्तो। अहं सङ्घस्स आरामिको केन'त्थो? किं मया करणीयं"ति? अथ खो आयस्मा अस्सगुत्तो सक्कं देवानमिन्दं एतदवोच–"अयं खो, महाराज, जम्बुदीपे सागलनगरे मिलिन्दो नाम राजा वादी दुरासदो दुप्पसहो पुथुतित्थकरानं अग्गमक्खायति। सो भिक्खुसङ्घं उपसङ्कमित्वा दिट्ठिवादेन पञ्हं पुच्छित्वा भिक्खुसङ्घं विहेठेती"ति। अथ खो सक्को देवानमिन्दो आयस्मन्तं अस्सगुत्तं एतदवोच–"अयं खो, भन्ते, मिलिन्दो राजा इतो चुतो मनुस्सेसु उप्पन्नो। एसो खो, भन्ते, केतुमतीविमाने महासेनो नाम देवपुत्तो पटिवसति। सो तेन मिलिन्देन रञ्ञा सद्धिं पटिबलो सल्लपितुं कङ्खं पटिविनोदेतुं। तं देवपुत्तं याचिस्साम मनुस्सलोकूपपत्तिया"ति।

अथ खो सक्को देवानमिन्दो भिक्खुसङ्घं पुरक्खत्वा केतुमतीविमानं पविसित्वा महासेनं देवपुत्तं आलिङ्गित्वा एतदवोच–"याचति तं, मारिस, भिक्खुसङ्घो मनुस्सलोकूपपत्तिया"ति।

"न मे, भन्ते, मनुस्सलोकेन'त्थो कम्मबहुलेन। तिब्बो मनुस्सलोको। इधेवा'हं, भन्ते, देवलोके उपरूपरूपपत्तिको हुत्वा परिनिब्बायिस्सामी'ति। दुतियम्पि, ततियम्पि खो सक्केन देवानमिन्देन याचितो महासेनो देवपुत्तो एवमाह–"न मे, भन्ते,

दूरत एवागच्छतः । दृष्ट्वा येनायुष्मानश्वगुप्तस्तेनोपसमक्रमीत् । उपसङ्क्रम्यायुष्मन्तमश्वगुप्तमभिवाद्यैकान्तमस्थात् ।

एकान्तं स्थितः खलु शक्रो देवानामिन्द्र आयुष्मन्तमश्वगुप्तमेतदवोचत्–"महान् खलु, भदन्त, भिक्षुसङ्घोऽनुप्राप्तः । अहं सङ्घस्यारामिकः केनार्थः ? किं मया करणीय"मिति ? अथ खलु आयुष्मानश्वगुप्तः शक्रं देवानामिन्द्रमेतदवोचत्–"अयं खलु, महाराज, जम्बुद्वीपे सागलनगरे मिलिन्दो नाम राजा वादी दुरासदो दुष्प्रसहः पृथुतीर्थकराणामग्र्य आख्यायते । स भिक्षुसङ्घमुपसंक्रम्य दृष्टिवादेन प्रश्नं पृष्ट्वा भिक्षुसङ्घान् विहेठयती"ति । अथ खलु शक्रो देवानामिन्द्र आयुष्मन्तमश्वगुप्तमेतदवोचत्–"अयं खलु, भदन्त, 'मिलिन्दो राजा इतश्च्युतो मनुष्येषूत्पन्नः । एष खलु, भदन्त, केतुमतीविमाने महासेनो नाम देवपुत्रः प्रतिवसति । स तेन मिलिन्देन राज्ञा सार्धं प्रतिबलः संलपितुं शङ्कां प्रतिविनोदयितुं । तं देवपुत्रं याचिष्यामो मनुष्यलोकोपपत्तय"इति ।

अथ खलु शक्रो देवानामिन्द्रो भिक्षुसङ्घं पुरस्कृत्य केतुमतीविमानं प्रविश्य महासेनं देवपुत्रमालिङ्ग्य एतदवोचत्–"याचति त्वां, मार्ष, भिक्षुसङ्घो मनुष्यलोकोपपत्तय"इति।

"न मे, भदन्त, मनुष्यलोकेनार्थः कर्मबहुलेन । तीव्रो मनुष्यलोकः । इहैवाहं, भदन्त, देवलोके उपर्युपर्युपपत्तिको भूत्वा परिनिर्वास्यामी"ति । द्वितीयमपि, तृतीयमपि खलु शक्रेण देवानामिन्द्रेण याचितो महासेनो देवपुत्रएवमाह–"न मे, भदन्त,

मनुस्सलोकेन'त्थो कम्मबहुलेन । तिब्बो मनुस्सलोको । इधेवा'हं, भन्ते, देवलोके उपरूपरूपपत्तिको हुत्वा परिनिब्बायिस्सामी''ति । अथ खो आयस्मा अस्सगुत्तो महासेनं देवपुत्तं एतदवोच–''इध मयं, मारिस, सदेवकं लोकं अनुविलोकयमाना अञ्ञत्र तया मिलिन्दस्स रञ्ञो वादं भिन्दित्वा सासनं पग्गहेतुं समत्थं अञ्ञं कञ्चि न पस्साम । याचति तं, मारिस, भिक्खुसङ्घो–''साधु, सप्पुरिस, मनुस्सलोके निब्बत्तित्वा दसबलस्स सासनं पग्गण्हाही'ति । एवं वुत्ते महासेनो देवपुत्तो–''अहं किर मिलिन्दस्स रञ्ञो वादं भिन्दित्वा बुद्धसासनं पग्गहेतुं समत्थो भविस्सामी''ति हट्ठपहट्ठो उदग्गुदग्गो हुत्वा–''साधु, भन्ते, मनुस्सलोके उप्पज्जिस्सामी''ति पटिञ्ञं अदासि ।

अथ खो ते भिक्खू देवलोके तं करणीयं तीरेत्वा देवेसु तावतिंसेसु अन्तरहिता हिमवन्ते पब्बते रक्खिततले पातुरहेसुं ।

६—आयस्मतो रोहणस्स दण्डकम्मं

अथ खो आयस्मा अस्सगुत्तो भिक्खुसङ्घं एतदवोच–'अत्था'-वुसो, इमस्मिं भिक्खुसङ्घे कोचि भिक्खु सन्निपातं अनागतो''ति ? एवं वुत्ते अञ्ञतरो भिक्खु आयसमन्तं अस्सगुत्तं एतदवोच–''अत्थि, भन्ते, आयस्मा रोहणो इतो सत्तमे दिवसे हिमवन्तं पब्बतं पविसित्वा निरोधं समापन्नो'' ।

''तस्स सन्तिके दूतं पाहेथा''ति ।

आयस्मा'पि रोहणो तं खणञ्ञेव निरोधा वुट्ठाय ''सङ्घो मं पटिमानेती''ति हिमवन्ते पब्बते अन्तरहितो रक्खिततले कोटिसतानं अरहन्तानं पुरतो पातुरहोसि । अथ खो आयस्मा अस्सगुत्तो

मनुष्यलोकेनार्थः कर्मबहुलेन। तीव्रो मनुष्यलोकः। इहैवाहं, भदन्त, देवलोके उपर्युपर्युपपत्तिको भूत्वा परिनिर्वास्यामी" ति। अथ खलु आयुष्मानश्वगुप्तो महासेनं देवपुत्रमेतदवोचत्—"इह वयं, मार्ष, सदेवकं लोकमनुविलोकयन्तोऽन्यत्र त्वया मिलिन्दस्य राज्ञो वादं भित्त्वा शासनं प्रग्रहीतुं समर्थमन्यं कञ्चिन्न पश्यामः। याचति त्वां, मार्ष, भिक्षुसङ्घः—'साधु, सत्पुरुष, मनुष्यलोके निर्वृत्य दशबलस्य शासनं प्रगृहाणे"ति। एवमुक्ते महासेनो देवपुत्रः—"अहं किल मिलिन्दस्य राज्ञो वादं भित्त्वा बुद्धशासनं प्रग्रहीतुं समर्थो भविष्यामी"ति हृष्टप्रहृष्ट उदग्रोदग्रो भूत्वा—"साधु, भदन्त, मनुष्यलोके उत्पत्स्ये" इति प्रतिज्ञामदात्।

अथ खलु ते भिक्षवो देवलोके तत् करणीयं तीर्त्वा देवेषु त्रायस्त्रिंशेषु अन्तर्हिता हिमवति पर्वते रक्षिततले प्रादुरभूवन्।

६—आयुष्मतो रोहणस्य दण्डकर्म

अथ खलु आयुष्मानश्वगुप्तो भिक्षुसङ्घमेतदवोचत्—"अस्ति, आयुष्मन्, अस्मिन् भिक्षुसङ्घे कश्चिद् भिक्षुः सन्निपातमनागत" इति? एवमुक्तेऽन्यतरो भिक्षुरायुष्मन्तमश्वगुप्तमेतदवोचत्—"अस्ति, भदन्त, आयुष्मान् रोहण इतः सप्तमे दिवसे हिमवन्तं पर्वतं प्रविश्य निरोधं समापन्नः"।

"तस्यान्तिके दूतं प्रहिण्वि"ति।

आयुष्मानपि रोहणस्तत्क्षणमेव निरोधादुत्थाय "सङ्घो मां प्रतिमानयती"ति हिमवति पर्वतेऽन्तर्हितो रक्षिततले कोटिशतानामर्हतां पुरतः प्रादुरभूत्। अथ खलु आयुष्मानश्वगुप्त

आयस्मन्तं रोहणं एतदवोच—"किनु खो, आवुसो रोहण, बुद्धसासने भिज्जन्ते न पस्ससि सङ्घस्स करणीयानी"ति ?

"अमनसिकारो मे, भन्ते, अहोसी"ति ।

"तेनावुसो, रोहण, दण्डकम्मं करोही"ति । "किं, भन्ते, करोमी"ति । "अत्था'वुसो रोहण, हिमवन्तपब्बतपस्से कजंगलं नाम ब्राह्मणगामो । तत्थ सोणुत्तरो नाम ब्राह्मणो पटिवसति । तस्स पुत्तो उप्पज्जिस्सति नागसेनो नाम दारको । तेन हि त्वं, आवुसो रोहण, दसमासा'धिकानि सत्तवस्सानि तं कुलं पिण्डाय पविसित्वा नागसेनं दारकं नीहरित्वा पब्बाजेहि । पब्बजिते व तस्मिं दण्डकम्मतो मुच्चिस्ससी"ति । आयस्मा'पि खो रोहणो "साधू"ति सम्पटिच्छि ।

महासेनस्स पातुभावो

महासेनोऽपि खो देवपुत्तो देवलोका चवित्वा सोणुत्तरब्राह्मणस्स भरियाय कुच्छिस्मिं पटिसन्धिं अग्गहेसि । सह पटिसन्धिग्गहणा तयो अच्छरिया अब्भुता धम्मा पातुरहोसुं । आवुधभण्डानि पज्जलिंसु, अग्गसस्सं अभिनिप्फन्नं, महामेघो अभिप्पवस्सि । आयस्मा'पि खो रोहणो तस्स पटिसन्धिग्गहणतो पट्ठाय दसमासा'धिकानि सत्तवस्सानि तं कुलं पिण्डाय पविसन्तो एकदिवसम्पि कटच्छुमत्तं भत्तं वा उळुङ्कमत्तं यागुं वा अभिवादनं वा अञ्जलिकम्मं वा सामीचिकम्मं वा ना'लत्थ । अथ खो अक्कोसं येव परिभासं येव पटिलभति । "अतिच्छथ भन्ते"ति वचनमत्तम्पि वत्ता नाम ना'होसि । दसमासा'धिकानं पन सत्तन्नं वस्सानं अच्चयेन एकदिवसं—"अतिच्छथ भन्ते"ति वचनमत्तं अलत्थ । तं दिवसमेव ब्राह्मणो पि बहिकम्मन्ता

आयुष्मन्तं रोहणमेतदवोचत्–"किन्नु खलु, आयुष्मन् रोहण, बुद्धशासनानि भिन्दन् न पश्यसि सङ्घस्य करणीयानी"ति ?

"अमनसिकारो मम, भदन्त, अभूदि" ति ।

"तेनायुष्मन्, रोहण, दण्डकर्म्म कुर्वि"ति । "किं, भदन्त, करोमी"ति ? "अस्त्यायुष्मन् रोहण, हिमवत्पर्वतपार्श्वे कजङ्गलं नाम ब्राह्मणग्रामः । तत्र शोणोत्तरो नाम ब्राह्मणः प्रतिवसति । तस्य पुत्र उत्पत्स्यते नागसेनो नाम दारकः । तेन हि त्वमायुष्मन् रोहण, दशमासाधिकानि सप्तवर्षाणि तत् कुलं पिण्डाय प्रविश्य नागसेनं दारकं नीहृत्य प्रव्राजय । प्रव्रजिते एव तस्मिन् दण्डकर्मतो मोक्ष्यस"इति । आयुष्मानपि खलु रोहणः "साध्वि"ति सम्प्रत्यैषीत् ।

महासेनोऽपि खलु देवपुत्रो देवलोकाच्च्युत्वा शोणोत्तरब्राह्मणस्य भार्यायाः कुक्षौ प्रतिसन्धिमग्रहीत् । सह प्रतिसन्धिग्रहणेन त्रय आश्चर्या अद्भुता धर्माः प्रादुरभूवन् । आयुधभाण्डानि प्राज्वालिषुः, अग्रसस्यमभिनिष्पन्नं, महामेघोऽभिप्रावर्षीत् । आयुष्मानपि खलु रोहणस्तस्य प्रतिसन्धिग्रहणतः प्रस्थाय दशमासाधिकानि सप्तवर्षाणि तत् कुलं पिण्डाय प्रविशन्नेकदिवसमपि कटच्छुमात्रं भक्तं वा उडुङ्कमात्रं यवागुं वाऽभिवादनं वाऽञ्जलिकर्म वा सामीचीनकर्म वा नालब्ध । अथ खलु आक्रोशमेव परिभाषामेव प्रतिलभते । "अतीत भदन्ता"इति वचनमात्रमपि वक्ता नाम नाभूत् । दशमासाधिकानां पुनः सप्तानां वर्षाणामत्ययेनैकदिवसं–"अतीत भदन्ता"इति वचनमात्रमलब्ध । तं दिवसमेव ब्राह्मणोऽपि बहिःकर्मान्तात्

आगच्छन्तो पटिपथे थेरं दिस्वा—"किं, भो पब्बजित, अम्हाकं गेहं अगमित्था"ति आह।

"आम, ब्राह्मण, अगमम्हा"ति।

"अपि किञ्चि लभित्था"ति ?

"आम, ब्राह्मण, लभिम्हा"ति।

सो अनत्तमनो गेहं गन्त्वा पुच्छि—"तस्स पब्बजितस्स किञ्चि अदत्था"ति ?

"न किञ्चि अदम्हा"ति।

ब्राह्मणो दुतियदिवसे घरद्वारे येव निसीदि—"अज्ज पब्बजितं मुसावादेन निग्गहेस्सामी"ति। थेरो दुतियदिवसे ब्राह्मणस्स घरद्वारे सम्पत्तो। ब्राह्मणो थेरं दिस्वा'व एवमाह—"तुम्हे हियो अम्हाकं गेहे किञ्चि अलभित्वा'व "लभिम्हा"ति अवोचुत्थ। वट्टति नु खो तुम्हाकं मुसावादो"ति ? थेरो आह—"मयं, ब्राह्मण, तुम्हाकं गेहे पविसन्ता दसमासा'धिकानि सत्तवस्सानि "अतिच्छथा"ति वचनमत्तम्पि अलभित्वा हिय्यो 'अतिच्छथा'ति वचनमत्तं लभिम्हा। अथे'तं वाचापटिसन्थारं उपादाय एवमवोचुम्हा"ति। ब्राह्मणो चिन्तेसि—"इमे वाचा पटिसन्थारमत्तं पि लभित्वा जनमज्झे' 'लभिम्हा'ति पसंसन्ति। अञ्ञं किञ्चि खादनीयं वा भोजनीयं वा लभित्वा कस्मा नप्पसंसती"ति! पसीदित्वा अत्तनो अत्थाय पटियादितभत्ततो कटच्छुभिक्खं तदूपियं च ब्यञ्जनं दापेत्वा—"इमं भिक्खं सब्बकालं तुम्हे लभिस्सथा"ति आह। सो पुन दिवसतो पभुति उपसङ्कमन्तस्स थेरस्स उपसमं दिस्वा भिय्योसो मत्ताय पसीदित्वा थेरं निच्चकालं अत्तनो घरे भत्तविसग्गकरणत्थाय याचि। थेरो

आगच्छन् प्रतिपथे स्थविरं दृष्ट्वा—"किं, भोः प्रव्रजित, अस्माकं गेहमगमते"त्याह ।

"आम् ब्राह्मण, अगमामे"ति ।

"अपि किञ्चिदलभध्वमि"ति ?

"आम्, ब्राह्मण, अलप्समही"ति ।

सोऽनाप्तमना गेहं गत्वाऽप्राक्षीत्—"तस्मै प्रव्रजिताय किञ्चिददाते"ति ?

न किञ्चिददामे"ति ।

ब्राह्मणो द्वितीयदिवसे गृहद्वारे एव न्यषदत्—"अद्य प्रव्रजितं मृषावादेन निग्रहीष्यामी"ति । स्थविरो द्वितीयदिवसे ब्राह्मणस्य गृहद्वारे सम्प्राप्तः । ब्राह्मणः स्थविरं दृष्ट्वैव एवमाह—"यूयं ह्योऽस्माकं गेहे किञ्चिदलब्ध्वैव 'अलप्समही'ति अवोचत । वर्तते नु खलु युष्माकं मृषावाद"इति ? स्थविर आह—"वयं, ब्राह्मण, युष्माकं गेहे प्रविशन्तो दशमासाधिकानि सप्तवर्षाणि 'अतीत' इति वचनमात्रमप्यलब्ध्वा ह्यः 'अतीते'ति वचनमात्रमलप्स्महि । अथैतं वाचाप्रतिसंस्तारमुपादायैवमवोचामे"ति । ब्राह्मणोऽचिचिन्तत्—इमे वाचा प्रतिसंस्तारमात्रमपि लब्ध्वा जनमध्ये 'अलप्समही' प्रशंसन्ति । अन्यत् किञ्चित् खादनीयं भोजनीयं वा लब्ध्वा कस्मान्न प्रशंसन्ती"ति ! प्रसद्यात्मनोऽर्थाय प्रतिपादितभक्ततः कटच्छुभिक्षां तदुपरि च व्यञ्जनं दापयित्वा—"इमां भिक्षां सर्वकालं यूयं लप्स्यध्व"इत्याह । स पुनर्दिवसतः प्रभृति उपसङ्क्रमतः स्थविरस्योपशमं दृष्ट्वा भूयस्या मात्रया प्रसद्य स्थविरं नित्यकालमात्मनो गृहे भक्तविसर्गकरणार्थायायाचिष्ट । स्थविर-

तुण्हीभावेन अधिवासेत्वा दिवसे दिवसे भत्तकिच्चं कत्वा गच्छन्तो थोकं थोकं बुद्धवचनं कथेत्वा गच्छति ।

७—नागसेनस्स दहरकालो

सा'पि खो ब्राह्मणी दसमास'च्चयेन पुत्तं विजायि । 'नागसेनो'ति'स्स नाममकंसु । सो अनुक्कमेन वड्ढन्तो सत्तवस्सिको जातो । अथ खो नागसेनस्स दारकस्स पिता नागसेनं दारकं एतदवोच—"इमस्मिं खो, तात नागसेन, ब्राह्मणकुले सिक्खानि सिक्खेय्यासी"ति ।

"कतमानि, तात, इमस्मिं ब्राह्मणकुले सिक्खानि नामा"ति ?

"तयो खो, तात नागसेन, वेदा सिक्खानि नाम, अवसेसानि सिप्पानि सिप्पं नामा"ति ।

"तेन हि, तात, सिक्खिस्सामी"ति ।

अथ खो सोणुत्तरो ब्राह्मणो आचरियब्राह्मणस्स आचरियभागं सहस्सं दत्वा अन्तो पासादे एकस्मिं गब्भे एकतो मञ्चकं पञ्ञपेत्वा आचरियब्राह्मणं एतदवोच—"सज्झापेहि खो त्वं, ब्राह्मण, इमं दारकं मन्तानी"ति ।

"तेन हि, तात दारक, उग्गण्हाहि मन्तानी"ति आचरियब्राह्मणो सज्झायति । नागसेनस्स दारकस्स एकेनेव उद्देसेन तयो वेदा हदयङ्गता वाचुग्गता सूपधारिता सुववत्थापिता सुमनसिकता अहेसुं । सकिमेव चक्खुं उदपादि तीसु वेदेसु सनिघण्डुकेटुभेसु साक्खरप्पभेदेसु इतिहासपञ्चमेसु पदको वेय्याकरणो लोकायतमहापुरिसलक्खणेसु अनवयो अहोसि ।

अथ खो नागसेनो दारको पितरं एतदवोच—"अत्थि

स्तूष्णीम्भावेनाधिवास्य दिवसे दिवसे भक्तकृत्यं कृत्वा गच्छन् स्तोकं स्तोकं बुद्धवचनं कथयित्वा गच्छति ।

७—नागसेनस्य दारककालः

साऽपि खलु ब्राह्मणी दशमासात्ययेन पुत्रं व्यजीजनत् । 'नागसेन' इत्यस्य नामाकार्षुः । सोऽनुक्रमेण वर्धमानः सप्तवार्षिको जातः । अथ खलु नागसेनस्य दारकस्य पिता नागसेनं दारकमेतदवोचत्–"अस्मिन् खलु, तात नागसेन, ब्राह्मणकुले शैक्ष्याणि शिक्षेथा"इति ।

"कतमानि, तात, अस्मिन् ब्राह्मणकुले शैक्ष्याणि नामे"ति ?

"त्रयः खलु, तात नागसेन, वेदाः शैक्ष्याणि नाम, अवशेषाणि शिल्पानि शिल्पं नामे"ति ।

"तेन हि, तात, शिक्षिष्य" इति ।

अथ खलु शोणोत्तरो ब्राह्मण आचार्यब्राह्मणायाचार्यभागं सहस्रं दत्वाऽन्तःप्रासादे एकस्मिन् गर्भे एकतो मञ्चकं प्रज्ञाप्याचार्यब्राह्मणमेतदवोचत्––"स्वध्यापय खलु त्वं, ब्राह्मण, इमं दारकं मन्त्रानि" ति ।

"तेन हि, तात दारक, उद्गृहाण मन्त्रानि" ति आचार्यब्राह्मणः स्वध्यापयति । नागसेनस्य दारकस्यैकेनैवोद्देशेन त्रयो वेदा हृदयङ्गता वाचोद्गताः सूपधारिताः सुव्यवस्थापिताः सुमनसिकृता अभूवन् । सकृदेव चक्षुरुदपादि त्रिषु वेदेषु सनिघण्टुकेटुभेषु (?) साक्षरप्रभेदेषु इतिहासपञ्चमेषु पदको वैयाकरणो लोकायतमहापुरुषलक्षणेष्वनवयोऽ-(अभिज्ञोऽ-) भूत् ।

अथ खलु नागसेनो दारकः पितरमेतदवोचत्––"सन्ति

नु खो, तात, इमस्मिं ब्राह्मणकुले इतो उत्तरिम्पि सिक्खितब्बानि, उदाहु एत्तकानेवा''ति ?

''नत्थि, तात नागसेन, इमस्मिं ब्राह्मणकुले इतो उत्तरिं सिक्खित्तब्बानि । एत्तकानेव सिक्खितब्बानी''ति ।

अथ खो नागसेनो दारको आचरियस्स अनुयोगं दत्वा पासादा ओरुय्ह पुब्बवासनाचोदितहदयो रहोगतो पटिसल्लीनो अत्तनो सिप्पस्स आदिमज्झपरियोसानं ओलोकेन्तो आदिम्हि वा मज्झे वा परियोसाने वा अप्पमत्तकम्पि सारं अदिस्वा—''तुच्छा बत, भो, इमे वेदा; पलापा बत, भो इमे वेदा; असारा निस्सारा''ति विप्पटिसारी अनत्तमनो अहोसि ।

तेन खो पन समयेन आयस्मा रोहणो वत्तनिये सेनासने निसिन्नो नागसेनस्स दारकस्स चेतसा चेतोपरिवितक्कमञ्ञाय निवासेत्वा पत्तचीवरमादाय वत्तनिये सेनासने अन्तरहितो कजङ्गलब्राह्मणगामस्स पुरतो पातुरहोसि ।

८—आयस्मता रोहणेन नागसेनस्स समागमो

अद्दसा खो नागसेनो दारको अत्तनो द्वारकोट्ठके ठितो आयस्मन्तं रोहणं दूरतो' व आगच्छन्तं; दिस्वान अत्तमनो उदग्गो पमुदितो पीतिसोमनस्सजातो—''अप्पेव नामा'यं पब्बजितो कञ्चि सारं जानेय्या''ति येना'यस्मा रोहणो तेनुपसङ्कमि । उपसङ्कमित्वा आयस्मन्तं रोहणं एतदवोच—''को नु खो त्वं, मारिस, एदिसो भण्डु कासाववसनो''ति ?

''पब्बजितो नामा'हं दारका''ति ।

''केन हि त्वं, मारिस, पब्बजितो नामासि'' ?

नु खलु, तात, अस्मिन् ब्राह्मणकुले इत उत्तरमपि शिक्षितव्यानि, उताहो एतावन्त्येवे" ति ?

"न सन्ति, तात नागसेन, अस्मिन् ब्राह्मणकुले इत उत्तरं शिक्षितव्यानि। एतावन्त्येव शिक्षितव्यानी"ति।

"अथ खलु नागसेनो दारक आचार्यस्यानुयोगं दत्वा प्रासादादवरुह्य पूर्ववासनाचोदितहृदयो रहोगतः प्रतिसंलीन आत्मनः शिल्पस्यादिमध्यपर्यवसानमवलोकयन्नादौ वा मध्ये वा पर्यवसाने वाऽल्पमात्रकमपि सारमदृष्ट्वा–"तुच्छा बत, भो, इमे वेदाः; प्रलापा बत, भो, इमे वेदाः; असारा निस्सारा" इति विप्रतिसारी अनात्तमना अभूत्।

तेन खलु पुनः समयेनायुष्मान् रोहणो वर्तनीये शयनासने निषण्णो नागसेनस्य दारकस्य चेतसा चेतःपरिवितर्कमाज्ञाय निवास्य पात्रचीवरमादाय वर्तनीये शयनासनेऽन्तर्हितः कजङ्गलब्राह्मणग्रामस्य पुरतः प्रादुरभूत्।

८—आयुष्मता रोहणेन नागसेनस्य समागमः

अदर्शत् खलु नागसेनो दारक आत्मनो द्वारकोष्ठके स्थित आयुष्मन्तं रोहणं दूरत एवागच्छन्तम्; दृष्ट्वाऽऽत्तमना उदग्रः प्रमुदितः प्रीतिसौमनस्यजातः "अप्येव नामायं प्रव्रजितः कश्चित् सारं जानीयादि"ति येनायुष्मान् रोहणस्तेनोपसमक्रमीत्। उपसङ्क्रम्यायुष्मन्तं रोहणमेतदवोचत्—"को नु खलु त्वं, मार्ष, ईदृशः भण्डुः काषायवसन"इति ?

"प्रव्रजितो नामाहं, दारके"ति।

"केन त्वं, मार्ष, प्रव्रजितो नामा"सि ?

"पापकानं मलानं पब्बाजेतुं पब्बजितो । तस्मा'हं, दारक, पब्बजितो नामा"ति ।

"किङ्कारणा, मारिस, ते केसा न यथा अञ्ञेसं"ति ?

"सोळसि'मे, दारक, पलिबोधे दिस्वा केसमस्सुं ओहारेत्वा पब्बजितो । कतमे सोळस ? अलङ्कारपलिबोधो, मण्डनपलिबोधो, तेलमक्खनपलिबोधो, धोवनपलिबोधो, मालापलिबोधो, गन्धपलिबोधो, वासनपलिबोधो, हरीटकपलिबोधो, आमलकपलिबोधो रङ्गपलिबोधो, बन्धनपलिबोधो, कोच्छपलिबोधो, कप्पकपलिबोधो, विजटनपलिबोधो, ऊकापलिबोधो, केसेसु विलूनेसु सोचन्ति किलिमन्ति परिदेवन्ति उरत्ताळिं कन्दन्ति, सम्मोहं आपज्जन्ति । इमेसु खो, दारक, सोळसपलिबोधेसु पलिगुण्ठिता मनुस्सा सब्बानि अतिसुखुमानि सिप्पानि नासेन्ती"ति ।

"किङ्कारणा, मारिस, वत्थानि पि ते न यथा अञ्ञेसं"ति ?

"कामनिस्सितानि खो, दारक, वत्थानि कमनीयानि गिहिब्यञ्जनानि । यानि कानिचि खो भयानि वत्थतो उपज्जन्ति, तानि कासाववसनस्स न होन्ति । तस्मा वत्थानिपि मे न यथा अञ्ञेसं"ति ।

"जानासि खो त्वं, मारिस, सिप्पानि नामा"ति ? "आम, दारक, जानाम'हं सिप्पानि । यं लोके उत्तमं मन्तं तं पि जानामी"ति ।

"मय्हं पि तं, मारिस, दातुं सक्का"ति ?

"आम, दारक, सक्का"ति ।

"तेन हि मे देही"ति ।

"अकालो खो, दारक । अन्तरघरं पिण्डाय पविट्ठ'म्हा"ति ।

''पापकानि मलानि प्रव्राजयितुं प्रव्रजितः । तस्मादहं, दारक, प्रव्रजितो नामे''ति ।

''कि कारणं, मार्ष, ते केशा न यथाऽन्येषामि''ति ?

''षोडशेमान्, दारक, परिबाधान् दृष्ट्वा केशश्मश्रुणी अवहार्य प्रव्रजितः । कतमे षोडश ? अलङ्कारपरिबाधः, मण्डनपरिबाधः, तैलम्रक्षणपरिबाधः, धावनपरिबाधः, मालापरिबाधः, गन्धपरिबाधः, वासनपरिबाधः, हरीतकपरिबाधः, आमलकपरिबाधः, रङ्गपरिबाधः, बन्धनपरिबाधः, कोच्छ-परिबाधः, कल्पकपरिबाधः, विजटनपरिबाधः, यूकपरिबाधः, केशेषु विलूनेषु शोचन्ति क्लिश्यन्ति परिदेवन्ति, उरस्ताडं क्रन्दन्ति, सम्मोहमापद्यन्ते । एषु खलु षोडशपरिबाधेषु परिगुण्ठिता मनुष्याः सर्वाण्यतिसूक्ष्माणि शिल्पानि नाशयन्ती''ति ।

''किङ्कारणं, मार्ष, वस्त्राण्यपि ते न यथाऽन्येषामि''ति ?

कामनिःश्रितानि खलु, दारक, वस्त्राणि कमनीयानि गृहिव्यञ्जनानि। यानि कानिचित् खलु भयानि वस्त्रत उत्पद्यन्ते तानि काषायवसनस्य न भवन्ति । तस्माद् वस्त्राण्यपि मम न यथाऽन्येषामि''ति ।

''जानासि खलु त्वं, मार्ष, शिल्पानि नामे''ति ? ''आम्, दारक, जानाम्यहं शिल्पानि। यो लोके उत्तमो मन्त्रस्तमपि जानामी''ति ।

''मह्यमपि तन्मार्ष, दातुं शक्त''इति ?

''आम् , दारक, शक्त''इति ।

''तेन हि मे देही''ति ।

''अकालः खलु, दारक । अन्तगृहं पिण्डाय प्राविक्षामे''ति ।

अथ खो नागसेनो दारको आयस्मतो रोहणस्स हत्थतो पत्तं गहेत्वा घरं पवेसेत्वा पणीतेन खादनीयेन भोजनीयेन सहत्था सन्तप्पेत्वा सम्पवारेत्वा आयस्मन्तं रोहणं भुत्ताविं ओनीतपत्तपाणिं एतदवोच–"देहि मे दानि, मारिस, मन्तं"ति ।

"यदा खो त्वं, दारक, निप्पलिबोधो हुत्वा मातापितरो अनुजानापेत्वा मया गहितं पब्बजितवेसं गण्हिस्ससि तदा दस्सामी"ति आह ।

९—नागसेनस्स पब्बज्जा

अथ खो नागसेनो दारको मातापितरो उपसङ्कमित्वा आह–"अम्म, तात, अयं पब्बजितो 'यं लोके उत्तमं मन्तं तं जानामी' ति वदति । न च अत्तनो सन्तिके अपब्बजितस्स देति । अहमेतस्स सन्तिके पब्बजित्वा तं मन्तं उगण्हिस्सामी"ति। अथ'स्स मातापितरो–"पब्बजित्वा'पि नो पुत्तो मन्तं गण्हतु । गहेत्वा पुन आगच्छिस्सती"ति मञ्ञमाना "गण्ह पुत्ता"ति अनुजानिंसु। अथ खो आयस्मा रोहणो नागसेनं दारकं आदाय येन वत्तनियं सेनासनं येन विजम्भवत्थु तेनुपसङ्कमि । उपसङ्कमित्वा विजम्भवत्थुस्मिं सेनासने एकरत्तं वसित्वा येन रक्खिततलं तेनुपसङ्कमि । उपसङ्कमित्वा कोटिसतानं अरहन्तानं मज्झे नागसेनं दारकं पब्बाजेसि ।

पब्बजितो च पना'यस्मा नागसेनो आयस्मन्तं रोहणं एतदवोच–"गहितो मे, भन्ते, तव वेसो । देथ मे दानि मन्तं"ति । अथ खो आयस्मा रोहणो "किम्हि नु खो'हं नागसेनं विनेय्यं पठमं विनये वा सुत्तन्ते वा अभिधम्मे वा"ति चिन्तेत्वा "पण्डितो खो अयं नागसेनो, सक्कोति सुखेनेव अभिधम्मं परियापुणितुं"ति पठमं अभिधम्मे विनेसि । आयस्मा च नागसेनो–"कुसला धम्मा,

अथ खलु नागसेनो दारक आयुष्मतो रोहणस्य हस्तात् पात्रं गृहीत्वा गृहं प्रवेश्य प्रणीतेन खादनीयेन भोजनीयेन स्वहस्तात् सन्तर्प्य सम्प्रवार्यायुष्मन्तं रोहणं भुक्तवन्तमवनीतपात्रपाणिमेतदवोचत्--"देहि मे इदानीं, मार्ष, मन्त्रमि"ति ।

"यदा खलु त्वं, दारक, निष्परिबाधो भूत्वा मातापितरावनुज्ञाप्य मया गृहीतं प्रव्रजितवेषं ग्रहीष्यसि तदा दास्यामी"त्याह ।

९—नागसेनस्य प्रव्रज्या

अथ खलु नागसेनो दारको मातापितरावुपसङ्क्रम्याह--"अम्म, तात, अयं प्रव्रजितो 'यो लोके उत्तमो मन्त्रस्तं जानामी' ति वदति । न चात्मनोऽन्तिकेऽप्रव्रजिताय ददाति । अहमेतस्यान्तिके प्रव्रज्य तं मन्त्रमुदग्रहीष्यामी"ति । अथास्य मातापितरौ--"प्रव्रज्यापि नः पुत्रो मन्त्रं गृह्णातु । गृहीत्वा पुनरागमिष्यती"ति मन्यमानौ "गृहाण पुत्रे"त्यन्वज्ञासिष्टाम् । अथ खलु आयुष्मान् रोहणो नागसेनं दारकमादाय येन वर्तनीयं शयनासनं येन विजम्भवस्तु तेनोपसमक्रमीत् । उपसङ्क्रम्य विजम्भवस्तुनि शयनासने एकरात्रमुषित्वा येन रक्षिततलं तेनोपसमक्रमीत् । उपसङ्क्रम्य कोटिशतानामर्हतां मध्ये नागसेनं दारकं प्रावव्राजत् ।

प्रव्रजितश्च पुनरायुष्मान् नागसेन आयुष्मन्तं रोहणमेतदवोचत्-"गृहीतो मया, भदन्त, तव वेषः । देहि मे इदानीं मन्त्रमि"ति । अथ खलु आयुष्मान् रोहणः "कस्मिन्नु खलु अहं नागसेनं विनयेयं प्रथमं विनये वा सूत्रान्ते वाऽभिधर्मे वे"ति चिन्तयित्वा "पण्डितः खलु अयं नागसेनः, शक्नोति सुखेनैवाभिधर्मं पर्याप्तुमि"ति प्रथममभिधर्मे व्यनैषीत् । आयुष्मांश्च नागसेनः-"कुशला धर्माः,

अकुसला धम्मा, अब्याकता धम्मा''ति तिकदुकपटिमण्डितं धम्मसङ्गणिपकरणं, खंधविभङ्गादिअट्ठारसविभङ्गपटिमण्डितं विभङ्गप्पकरणं, 'सङ्गहो असङ्गहो'तिआदिना चुद्दसविधेन विभत्तं धातुकथापकरणं, खन्धपञ्ञत्तिआयतनपञ्ञत्ती'तिआदिना छब्बिधेन विभत्तं पुग्गलपञ्ञत्तिप्पकरणं, सकवादे पञ्चसुत्तसतानि परवादे पञ्चसुत्तसतानी'ति सुत्तसहस्सं समोधानेत्वा विभत्तं कथावत्थुप्पकरणं, मूलयमकं खन्धयमकं'तिआदिना दसविधेन विभत्तं यमकप्पकरणं, हेतुपच्चयो आरम्मणपच्चयो'ति आदिना चतुवीसतिविधेन विभत्तं पट्ठानप्पकरणं'ति सब्बं तं अभिधम्मपिटकं एकेनेव सज्झायेन पगुणं कत्वा "तिट्ठथ, भन्ते न पुन ओसारेथ, एत्तकेनेवा'हं सज्झायिस्सामी''ति आह ।

अथ खो आयस्मा नागसेनो येन कोटिसता अरहन्तो तेनुपसङ्कमि । उपसङ्कमित्वा कोटिसते अरहन्ते एतदवोच–"अहं खो, भन्ते, कुसला धम्मा, अकुसला धम्मा, अब्याकता धम्मा'ति इमेसु तीसु पदेसु पक्खिपित्वा सब्बं तं अभिधम्मपिटकं वित्थारेन ओसारेस्सामी''ति ।

"साधु, नागसेन, ओसारेही''ति ।

अथ खो आयस्मा नागसेनो सत्तमासानि सत्तप्पकरणानि वित्थारेन ओसारेसि । पथवी उन्नदि । देवता साधुकारमदंसु । ब्रह्मानो अप्फोटेसुं । दिब्बानि चन्दनचुण्णानि दिब्बानि च मन्दारवपुप्फानि अभिप्पवस्सिसु ।

१०—आयस्मतो नागसेनस्स दण्डकम्मं

अथ खो कोटिसता अरहन्तो आयस्मन्तं नागसेनं परिपुण्णवीसतिवस्सं रक्खिततले उपसम्पादेसुं । उपसम्पन्नो च पना-

कुशला धर्माः, अव्याकृता धर्मा''इति त्रिकद्विकप्रतिमण्डितं धर्मसङ्गणीप्रकरणं, स्कन्धविभङ्गादिअष्टादशविभङ्गप्रतिमण्डितं विभङ्गप्रकरणं, संग्रहोऽसंग्रह इत्यादिना चतुर्दशविधेन विभक्तं धातुकथाप्रकरणं, स्कन्धप्रज्ञप्त्यायतनप्रज्ञप्तीत्यादिना षड्विधेन विभक्तं पुद्गलप्रज्ञप्तिप्रकरणं, स्वकवादे पञ्चसूत्रशतानि परवादे पञ्चसूत्रशतानी'ति सूत्रसहस्रं समवधाय विभक्तं कथावस्तुप्रकरणं, मूलयमकं स्कन्धयमकमित्यादिना दशविधेन विभक्तं यमकप्रकरणं, हेतुप्रत्यय आरम्मणप्रत्यय इत्यादिना चतुर्विंशतिविधेन विभक्तं प्रस्थानप्रकरणमिति सर्वं तदभिधर्मपिटकमेकेनैव स्वाध्यायेन प्रगुणं कृत्वा''तिष्ठत, भदन्ता, न पुनरवसारयत, एतावदेवाहं स्वध्येष्य''इत्याह।

अथ खलु आयुष्मान् नागसेनो येन कोटिशता अर्हन्तस्तेनोपसमक्रमीत्। उपसङ्क्रम्य कोटिशतानर्हत एतदवोचत्--''अहं खलु, भदन्ता, कुशला धर्माः, अकुशला धर्माः, अव्याकृता धर्मा इत्येषु त्रिषु पदेषु प्रक्षिप्य सर्वं तदभिधर्मपिटकं विस्तारेणावसारयिष्यामो''ति।

''साधु, नागसेन, अवसारये''ति।

अथ खलु आयुष्मान् नागसेनः सप्तमासानि सप्तप्रकरणानि विस्तारेणावासीसरत्। पृथिवी उदनंसीत्। देवाः साधुकारमदुः। ब्रह्माणोऽस्फोटिषत। दिव्यानि चन्दनचूर्णानि दिव्यानि च मन्दारपुष्पाण्यभिप्रावर्षिषुः।

१०—आयुष्मतो नागसेनस्य दण्डकर्म

अथ खलु कोटिशता अर्हन्त आयुष्मन्तं नागसेनं परिपूर्णविंशतिवर्षं रक्षिततले उपसमपीपदन्। उपसम्पन्नश्च पुन-

यस्मा नागसेनो तस्सा रत्तिया अच्चयेन पुब्बण्हसमयं निवासेत्वा पत्तचीवरमादाय उपज्झायेन सद्धिं गामं पिण्डाय पविसन्तो एवरूपं परिवितक्कं उप्पादेसि–"तुच्छो वत मे उपज्झायो, बालो वत मे उपज्झायो। ठपेत्वा अवसेसं बुद्धवचनं पठमं मं अभिधम्मे विनेसी"ति । अथ खो आयस्मा रोहणो आयस्मतो नागसेनस्स चेतसा चेतोपरिवितक्कमञ्ञाय आयस्मन्तं नागसेनं एतदवोच–"अननुच्छविकं खो, नागसेन, परिवितक्कं वितक्केसि । न खो पने'तं, नागसेन, तवानुच्छविकं"ति । अथ खो आयस्मतो नागसेनस्य एतदहोसि–"अच्छरियं वत भो, अब्भुतं वत भो ! यत्र हि नाम मे उपज्झायो चेतसा चेतोपरिवितक्कं जानिस्सति ! पण्डितो बत मे उपज्झायो । यन्नूना'हं उपज्झायं खमापेय्यं" ति । अथ खो आयस्मा नागसेनो आयस्मन्तं रोहणं एतदवोच–"खमथ मे, भन्ते । न पुन एवरूपं वितक्केस्सामी" ति । अथ खो आयस्मा रोहणो आयस्मन्तं नागसेनं एतदवोच–"न खो त्या' हं, नागसेन, एत्तावता खमामि । अत्थि खो, नागसेन, सागलं नाम नगरं । तत्थ मिलिन्दो नाम राजा रज्जं कारेति । सो दिट्ठिवादेन पञ्हं पुच्छित्वा भिक्खुसङ्घं विहेठेति । सचे त्वं तत्थ गन्त्वा तं राजानं दमेत्वा बुद्धसासने पसादेस्ससि, एवा'हं तं खमिस्सामी" ति ।

"तिट्ठतु, भन्ते, एको मिलिन्दो राजा । सचे, भन्ते, सकलजम्बुदीपे सब्बे राजानो आगन्त्वा मं पञ्हं पुच्छेय्युं सब्बं तं विसज्जेत्वा सम्पदालेस्सामी"ति । "खमथ मे, भन्ते" ति वत्वा "न खमामी" त्ति वुत्ते "तेन हि, भन्ते, इमं तेमासं कस्स सन्तिके वसिस्सामी" ति आह ।

"अयं खो, नागसेन, आयस्मा अस्सगुत्तो वत्तनिये सेनासने विह-

रायुष्मान्नागसेनस्तस्या रात्र्या अत्ययेन पूर्वासमयं निवास्य पात्रचीवरमादायोपाध्यायेन सार्धं ग्रामं पिण्डाय प्रविशन्नेवंरूपं परिवितर्कमुदपीपदत्–"तुच्छो बत मे उपाध्यायः, बालो बत मे उपाध्यायः। स्थापयित्वाऽवशेषं बुद्धवचनं प्रथमं मामभिधर्मे व्यनैषीदि"ति। अथ खलु आयुष्मान् रोहण आयुष्मतो नागसेनस्य चेतसा चेतःपरिवितर्कमाज्ञायायुष्मन्तं नागसेनमेतदवोचत्–"अनानुश्रविकं खलु, नागसेन, परिवितर्कं वितर्कयसि। न खलु पुनरेतन्नागसेन, तवानुश्रविकमि" ति। अथ खलु आयुष्मतो नागसेनस्यैतदभूत्–"आश्चर्यं बत, भोः, अद्भुतं बत भोः ! यत्र हि नाम मे उपाध्यायश्चेतसा चेतःपरिवितर्कं ज्ञास्यति ! पण्डितो बत मे उपाध्यायः। यन्नूनमहमुपाध्यायं क्षमापयेयमि"ति। अथ खलु आयुष्मान्नागसेन आयुष्मन्तं रोहणमेतदवोचत्–"क्षमध्वं, मे, भन्दताः। न पुनरेवंरूपं वितर्कयिष्यामी" ति। अथ खल्वायुष्मान् रोहण आयुष्मन्तं नागसेनमेतदवोचत्–"न खलु तवाहं, नागसेन, एतावता क्षमे। अस्ति खलु, नागसेन, सागलं नाम नगरम्। तत्र मिलिन्दो नाम राजा राज्यं कारयति। स दृष्टिवादेन प्रश्नं पृष्ट्वा भिक्षुसङ्घं विहेठयति। चेत् त्वं तत्र गत्वा तं राजानं दमयित्वा बुद्धशासने प्रसादयिष्यसि, एवमहं त्वां क्षमिष्य" इति।

तिष्ठतु, भदन्त, एको मिलिन्दो राजा। चेद्, भदन्त, सकलजम्बुद्वीपे सर्वे राजान आगत्य मां प्रश्नं पृच्छेयुः सर्वं तं विसर्ज्य सम्पदालयिष्यामी"ति। "क्षमध्वं मे, भदन्ता !" इत्युक्त्वा "न क्षमे" इत्युक्ते, "तेन हि, भदन्त, इदं त्रैमासं कस्यान्तिके वत्स्यामी"त्याह।

"अयं खलु, नागसेन, आयुष्मानश्वगुप्तो वर्तनीये शयनासने विह-

रति। गच्छ त्वं, नागसेन, येना'यस्मा अस्सगुत्तो तेनुपसङ्कम। उपसङ्कमित्वा मम वचनेन आयस्मतो अस्सगुत्तस्स पादे सिरसा वन्द। एवञ्च नं वदेहि—'उपज्झायो मे, भन्ते, तुम्हाकं पादे सिरसा वन्दति, अप्पा'बाधं अप्पा'तङ्कं लहुट्ठानं बलं फासुविहारं पुच्छति। उपज्झायो मे, भन्ते, इमं तेमासं तुम्हाकं सन्तिके वसितुं मां पहिणी'ति। 'कोनामो ते उपज्झायो'ति च वुत्ते 'रोहिणत्थेरो नाम भन्ते'ति वदेय्यासि। 'अहं को नामो'ति वुत्ते एवं वदेय्यासि—'मम उपज्झायो, भन्ते, तुम्हाक नामं जानाती' ति।

"एवं, भन्ते ति खो आयस्मा नागसेनो आयस्मन्तं रोहणं अभिवादेत्वा पदक्खिणं कत्वा पत्तचीवरमादाय अनुपुब्बेन चारिकं चरमानो येन वत्तनियं सेनासनं येना'यस्मा अस्सगुत्तो तेनुपसङ्कमि। उपसङ्कमित्वा आयस्मन्तं अस्सगुत्तं अभिवादेत्वा एकमन्तं अट्ठासि। एकमन्तं ठितो खो आयस्मा नागसेनो आयस्मन्तं अस्सगुत्तं एतदवोच—"उपज्झायो मे, भन्ते, तुम्हाकं पादे सिरसा वन्दति, एवञ्च वदति—अप्पा'बाधं अप्पा'तङ्कं लहुट्ठानं बलं फासुविहारं पुच्छति। उपज्झायो मे, भन्ते, इमं तेमासं तुम्हाकं सन्तिके वसितुं मं पहिणी" ति। अथ खो आयस्मा अस्सगुत्तो आयस्मन्तं नागसेनं एतदवोच—"त्वं किन्नामोसी" ति ?

"अहं, भन्ते, नागसेनो नामा"ति।

"कोनामो ते उपज्झायो"ति ?

"उपज्झायो मे, भन्ते, रोहणो नामा"ति।

"अहं कोनामो"ति ?

"उपज्झायो मे, भन्ते, तुम्हाकं नामं जानाती"ति।

"साधु, नागसेन, पत्तचीवरं पटिसामेहि"ति।

रति। गच्छ त्वं, नागसेन, येनायुष्मानश्वगुप्तस्तेनोपसङ्क्राम। उपसङ्क्रम्य मम वचनेनायुष्मतोऽश्वगुप्तस्य पादौ शिरसा वन्दस्व। एवञ्च तं वद–'उपाध्यायो मे, भदन्त, युष्माकं पादौ शिरसा वन्दते, अल्पाबाधमल्पातङ्कं लघुस्थानं बलं फासुविहारं पृच्छति। उपाध्यायो मे, भदन्त, इदं त्रैमासं युष्माकमन्तिके उषितुं मां प्राहैषीदि'ति। 'को नाम ते उपाध्याय'इति चोक्ते 'रोहणस्थविरो नाम भदन्ते'ति वदेः। 'अहं को नामे'त्युक्ते एवं वदेः– 'मम उपाध्यायो, भदन्त, युष्माकं नाम जानाती'ति।

'एवं, भदन्ते'ति खलु आयुष्मान् नागसेन आयुष्मन्तं रोहणमभिवाद्य प्रदक्षिणां कृत्वा पात्रचीवरमादायानुपूर्व्येण चारिकां चरन् येन वर्तनीयं शयनासनं येनायुष्मानश्वगुप्तस्तेनोपसमक्रमीत्। उपसंक्रम्य आयुष्मन्तमश्वगुप्तमभिवाद्य एकान्तमस्थात्। एकान्तं स्थितः खल्वायुष्मान्नागसेन आयुष्मन्तमश्वगुप्तमेतदवोचत्– "उपाध्यायो मे, भदन्त, युष्माकं पादौ शिरसा वन्दते, एवञ्च वदति–अल्पाबाधमल्पातङ्कं लघुस्थानं बलं फासुविहारं पृच्छति। उपाध्यायो, मे, भदन्त, इदं त्रैमासं युष्माकमन्तिके उषितुं मां प्राहैषीदि" ति। अथ खलु आयुष्मानश्वगुप्त आयुष्मन्तं नागसेनमेतदवोचत्– "त्वं किंनामाऽसी"ति ?

"अहं, भदन्त, नागसेनो नामे"ति।

"को नाम ते उपाध्याय" इति ?"

"उपाध्यायो मे भदन्त, रोहणो नामे"ति।

"अहं को नामे"ति ?

"उपाध्यायो मे, भदन्त, युष्माकं नाम जानाती"ति।

"साधु, नागसेन, पात्रचीवरं प्रतिशामये"ति।

"साधु, भन्ते" ति पत्तचीवरं पटिसामेत्वा पुनदिवसे परिवेणं सम्मज्जित्वा मुखोदकं दन्तपोणं उपट्ठपेसि। थेरो सम्मज्जितट्ठानं पटिसम्मज्जि। तं उदकं छड्डेत्वा अञ्ञं उदकं आहरि। तञ्च दन्तकट्ठं अपनेत्वा अञ्ञं दन्तकट्ठं गण्हि। न आलापसल्लापं अकासि। एवं सत्त दिवसानि कत्वा सत्तमे दिवसे पुन पुच्छित्वा पुन तेन तथेव वुत्ते वस्सा'वासं अनुजानि।

११—आयस्मतो नागसेनस्स धम्मदेसना

तेन खो पन समयेन एका महाउपासिका आयस्मन्तं अस्सगुत्तं तिसमत्तानि वस्सानि उपट्ठासि। अथ खो सा महाउपासिका तेमास'च्चयेन येना'यस्मा अस्सगुत्तो तेनुपसङ्कमि। उपसङ्कमित्वा आयस्मन्तं अस्सगुत्तं एतदवोच—"अत्थि नु खो, तात, तुम्हाकं सन्तिके अञ्ञो भिक्खू"ति ?

"अत्थि, महाउपासिके, अम्हाकं सन्तिके नागसेनो नाम भिक्खू"ति ?

"तेन हि, तात अस्सगुत्त, अधिवासेहि नागसेनेन सद्धिं स्वातनाय भत्तं"ति। अधिवासेसि खो आयस्मा अस्सगुत्तो तुण्हीभावेन। अथ खो आयस्मा अस्सगुत्तो तस्सा रत्तिया अच्चयेन पुब्बण्हसमयं निवासेत्वा पत्तचीवरमादाय आयस्मता नागसेनेन सद्धिं पच्छासमणेन येन महाउपासिकाय निवेसनं तेनुपसङ्कमि। उपसङ्कमित्वा पञ्ञत्ते आसने निसीदि। अथ खो सा महाउपासिका आयस्मन्तं अस्सगुत्तं आयस्मन्तं च नागसेनं पणीतेन खादनीयेन भोजनीयेन सहत्था सन्तप्पेसि सम्पवारेसि। अथ खो आयस्मा अस्सगुत्तो भुत्ताविं ओनीतपत्तपाणिं आयस्मन्तं नागसेनं एतदवोच—"त्वं, नागसेन, महाउपासिकाय अनुमोदनं करोही"ति इदं वत्वा उट्ठाया'सना पक्कामि।

"साधु भदन्ते"ति पात्रचीवरं प्रतिशाम्य पुनर्दिवसे परिवेणं सम्मार्ज्य मुखोदकं दन्तपवनमुपातिष्ठिपत्। स्थविरः सम्मार्जितस्थानं प्रतिसममार्जीत्। तदुदकं छर्दयित्वाऽन्युदुदकमाहार्षीत्। तच्च दन्तकाष्ठमपनीयान्यद् दन्तकाष्ठमग्रहीत्। नालापसंलापमकार्षीत्। एवं सप्त दिवसान् कृत्वा सप्तमे दिवसे पुनः पृष्ट्वा पुनस्तेन तथैवोक्ते वर्षावासमन्वज्ञासीत्।

११—आयुष्मतो नागसेनस्य धर्मदेशना

तेन खलु पुनः समयेनैका महोपासिका आयुष्मन्तमश्वगुप्तं त्रिंशन्मात्राणि वर्षाण्युपास्थात्। अथ खलु सा महोपासिका त्रैमासात्ययेन येनायुष्मानश्वगुप्तस्तेनोपसमक्रमीत्। उपसङ्कम्यायुष्मन्तमश्वगुप्तमेतदवोचत्—"अस्ति नु खलु, तात, युष्माकमन्तिकेऽन्यो भिक्षुरि"ति ?

"अस्ति, महोपासिके, अस्माकमन्तिके नागसेनो नाम भिक्षुरि"ति।

"तेन हि, तात अश्वगुप्त, अधिवासय नागसेनेन सार्धं स्वस्तनाय भक्तमि"ति। अध्यवात्सीत् खलु आयुष्मानश्वगुप्तस्तूष्णीम्भावेन। अथ खलु आयुष्मानश्वगुप्तस्तस्या रात्र्या अत्ययेन पूर्वाह्णसमयं निवास्य पात्रचीवरमादायायुष्मता नागसेनेन सार्धं पश्चाच्छ्रमणेन येन महोपासिकाया निवेसनं तेनोपसमक्रमीत्। उपसङ्क्रम्य प्रज्ञप्त आसने न्यषदत्। अथ खलु सा महोपासिका आयुष्मन्तमश्वगुप्तमायुष्मन्तं च नागसेनं प्रणीतेन खादनीयेन भोजनीयेन स्वहस्ताद् समताप्सीत् सम्पर्यवारीत्। अथ खलु आयुष्मानश्वगुप्तो भुक्तवन्तमवनीतपात्रपाणिमायुष्मन्तं नागसेनमेतदवोचत्—"त्वं, नागसेन, महोपासिकाया अनुमोदनं कुर्वि"तीदमुक्त्वोत्थायासनात् प्राक्रमीत्।

अथ खो सा महाउपासिका आयस्मन्तं नागसेनं एतदवोच— महल्लिका खोहं, तात नागसेन। गम्भीराय धम्मकथाय मय्हं अनुमोदनं करोही" ति। अथ खो आयस्मा नागसेनो तस्सा महाउपासिकाय गम्भीराय धम्मकथाय लोकुत्तराय सुञ्ञताप्पटिसंयुत्ताय अनुमोदनं अकासि। अथ खो तस्सा महाउपासिकाय तस्मिं येव आसने विरजं वीतमलं धम्मचक्खुं उदपादि—"यं किञ्चि समुदयधम्मं सब्बं तं निरोधधम्मं"ति। आयस्मा'पि खो नागसेनो तस्सा महाउपासिकाय अनुमोदनं कत्वा अत्तना देसितं धम्मं पच्चवेक्खन्तो विपस्सनं पट्ठपेत्वा तस्मिं येव आसने निसिन्नो सोतापत्तिफले पतिट्ठासि।

अथ खो आयस्मा अस्सगुत्तो मण्डलमाले निसिन्नो द्विन्नं पि धम्मचक्खुपटिलाभं ञत्वा साधुकारं पवत्तेसि—"साधु साधु, नागसेन! एकेन कण्डप्पहारेन द्वे महाकाया पदालिता" ति। अनेकानि च देवतासहस्सानि साधुकारं पवत्तेसुं। अथ खो आयस्मा नागसेनो उट्ठाया'सना येना'यस्मा अस्सगुत्तो तेनुपसङ्कमि। उपसङ्कमित्वा आयस्मन्तं अस्सगुत्तं अभिवादेत्वा एकमन्तं निसीदि।

१२—आयस्मतो नागसेनस्स पाटलिपुत्तगमनं

एकमन्तं निसिन्नं खो आयस्मन्तं नागसेनं आयस्मा अस्सगुत्तो एतदवोच—"गच्छ त्वं, नागसेन, पाटलिपुत्तं। पाटलिपुत्तनगरे असोकारामे आयस्मा धम्मरक्खितो पटिवसति। तस्स सन्तिके बुद्धवचनं परियापुणाही"ति।

"कीव दूरे, भन्ते, इतो पाटलिपुत्तनगर"ति?

"योजनसतानि खो, नागसेना"ति।

अथ खलु सा महोपासिका आयुष्मन्तं नागसेनमेतदवोचत्—"महार्यिका खल्वहं, तात नागसेन। गम्भीरया धर्मकथया मह्यमनुमोदनं कुर्वि"ति। अथ खलु आयुष्मान्नागसेनस्तस्या महोपासिकाया गम्भीरया धर्मकथया लोकोत्तरया शून्यताप्रतिसंयुक्तयाऽनुमोदनमकार्षीत्। अथ खलु तस्या महोपासिकायास्तस्मिन्नेवासने विरजं वीतमलं धर्मचक्षुरुदपादि—"यत्किञ्चित् समुदयधर्मं सर्वं तन्निरोधधर्ममि"ति। आयुष्मानपि खलु नागसेनस्तस्या महोपासिकाया अनुमोदनं कृत्वाऽऽत्मना देशितं धर्मं प्रत्यवेक्षमाणो विपश्यनां प्रस्थाप्य तस्मिन्नेवासने निषण्णः स्रोतापत्तिफले प्रत्यष्ठात्।

अथ खलु आयुष्मानश्वगुप्तो मण्डलमाले निषण्णो द्वयोरपि धर्मचक्षुःप्रतिलाभं ज्ञात्वा साधुकारं प्रावर्तिष्ट—"साधु साधु, नागसेन! एकेन काण्डप्रहारेण द्वौ महाकायौ प्रदारिताव"ति। अनेकानि च देवतासहस्राणि साधुकारं प्रावर्तिषत। अथ खलु आयुष्मान्नागसेन उत्थायासनाद् येनायुष्मानश्वगुप्तस्तेनोपसमक्रमीत्। उपसङ्क्रम्यायुष्मन्तमश्वगुप्तमभिवाद्य एकान्तं न्यषदत्।

१२—आयुष्मतो नागसेनस्य पाटलिपुत्रगमनम्

एकान्तं निषण्णं खलु आयुष्मन्तं नागसेनमायुष्मानश्वगुप्त एतदवोचत्—"गच्छ त्वं, नागसेन, पाटलिपुत्रम्। पाटलिपुत्रनगरेऽशोकारामे आयुष्मान् धर्मरक्षितः प्रतिवसति। तस्यान्तिके बुद्धवचनं पर्याप्नुही"ति।

"कियद्दूरे, भदन्त, इतः पाटलिपुत्रनगरमि"ति?

"योजनशतानि खलु, नागसेने"ति।

"दूरो खो, भन्ते, मग्गो। अन्तरामग्गे भिक्खा दुल्लभा। कथा'हं गमिस्सामी"ति ?

"गच्छ त्वं, नागसेन, अन्तरामग्गे पिण्डपातं लभिस्ससि सालीनं ओदनं विगतकाळकं अनेकसूपं अनेकब्यञ्जनं"ति।

"एवं भन्ते"ति खो आयस्मा नागसेनो आयस्मन्तं अस्सगुत्तं अभिवादेत्वा पदक्खिणं कत्वा पत्तचीवरमादाय येन पाटलिपुत्तं तेन चारिकं पक्कामि।

सेट्ठिस्स अभिधम्म देसना।

तेन खो पन समयेन पाटलिपुत्तको सेट्ठि पञ्चहि सकटसतेहि पाटलिपुत्तगाममग्गं पटिपन्नो होति। अद्दसा खो पाटलिपुत्तको सेट्ठि आयस्मन्तं नागसेनं दूरतो'व आगच्छन्तं। दिस्वान येना'यस्मा नागसेनो तेनुपसङ्कमि। उपसङ्कमित्वा आयस्मन्तं नागसेनं अभिवादेत्वा–"कुहिं गच्छसि ताता"ति आह।

"पाटलिपुत्तं, गहपती"ति।

"साधु, तात, मयम्पि पाटलिपुत्तं गच्छाम। अम्हेहि सद्धिं सुखं गच्छथा"ति।

अथ खो पाटलिपुत्तको सेट्ठि आयस्मतो नागसेनस्स इरियापथे पसीदित्वा आयस्मन्तं नागसेनं पणीतेन खादनीयेन भोजनीयेन सहत्था सन्तप्पेत्वा सम्पवारेत्वा आयस्मन्तं नागसेनं भुत्ताविं ओनीतपत्तपाणिं अञ्ञतरं नीचं आसनं गहेत्वा एकमन्तं निसीदि। एकमन्तं निसिन्नो खो पाटलिपुत्तको सेट्ठि आयस्मन्तं नागसेनं एतदवोच–"किंनामो'सि त्वं, ताता"ति ?

"अहं, गहपति, नागसेनो नामा"ति।

"जानासि खो त्वं, तात, बुद्धवचनं नामा"ति ?

"जानामि खो'हं, गहपति, अभिधम्मपदानी"ति।

“दूरः खलु, भदन्त, मार्गः। अन्तरामार्गे भिक्षा दुर्लभा। कथमहं गमिष्यामी”ति ?

“गच्छ त्वं, नाससेन, अन्तरामार्गे पिण्डपातं लप्स्यसे शालीनामोदनं विगतकाढकमनेकसूपमनेकव्यञ्जनमि”ति ।

“एवं भदन्ते” ति खलु आयुष्मान्नागसेन आयुष्मन्तमश्वगुप्तमभिवाद्य प्रदक्षिणां कृत्वा पात्रचीवरमादाय येन पाटलिपुत्रं तेन चारिकां प्राक्रमीत् ।

तेन खलु पुनः समयेन पाटलिपुत्रकः श्रेष्ठी पञ्चभिः शकटशतैः पाटलिपुत्रग्राममार्गं प्रतिपन्नो भवति । अदर्शत् खलु पाटलिपुत्रकः श्रेष्ठी आयुष्मन्तं नागसेनं दूरत एवागच्छन्तम् । दृष्ट्वा येनायुष्मान्नागसेनस्तेनोपसमक्रमीत् । उपसङ्क्रम्यायुष्मन्तं नागसेनमभिवाद्य–“कुत्र गच्छसि ताते”त्याह ।

“पाटलिपुत्रं गृहपत” इति ।

“साधु, तात, वयमपि पाटलिपुत्रं गच्छामः । अस्माभिः सार्धं सुखं गच्छते”ति ।

अथ खलु पाटलिपुत्रकः श्रेष्ठी आयुष्मतो नागसेनस्य ईर्यापथे प्रसद्य आयुष्मन्तं नागसेनं प्रणीतेन खादनीयेन भोजनीयेन स्वहस्तात् सन्तर्प्य सम्प्रवार्यायुष्मन्तं नागसेनं भुक्तवन्तमवनीतपात्रपाणिमन्यतरन्नीचमासनं गृहीत्वा एकान्तं न्यषदत् । एकान्तं निषण्णः खलु पाटलिपुत्रकः श्रेष्ठी आयुष्मन्तं नागसेनमेतदवोचत्–“किंनामाऽसि त्वं ताते”ति ?

“अहं, गृहपते, नागसेनो नामे”ति ।

“जानासि खलु त्वं, तात, बुद्धवचनं नामे”ति ?

“जानामि खल्वहं, गृहपते, अभिधर्मपदानी”ति !

“लाभा नो, तात। सुलद्धं नो, तात। अहं पि खो, तात, आभिधम्मिको। त्वं पि आभिधम्मिको। भण, तात, अभिधम्मपदानी”ति। अथ खो आयस्मा नागसेनो पाटलिपुत्तकस्स सेट्ठिस्स अभिधम्मं देसेसि। देसेन्ते येव पाटलिपुत्तकस्स सेट्ठिस्स विरजं वीतमलं धम्मचक्खुं उदपादि-“यं किञ्चि समुदयधम्मं सब्बं तं निरोधधम्मं”ति।

अथ खो पाटलिपुत्तको सेट्ठि पञ्चमत्तानि सकटसतानि पुरतो उय्योजेत्वा सयं पच्छतो गच्छन्तो पाटलिपुत्तस्स अविदूरे द्वेधापथे ठत्वा आयस्मन्तं नागसेनं एतदवोच–“अयं खो, तात नागसेन, असोकारामस्स मग्गो। इदं खो, तात, अम्हाकं कम्बलरतनं सोळसहत्थं आयामेन, अट्ठहत्थं वित्थारेन। पटिग्गण्हाहि खो, तात इमं कम्बलरतनं अनुकम्पं उपादाया”ति। पटिग्गहेसि खो आयस्मा नागसेनो तं कम्बलरतनं अनुकम्पं उपादाय। अथ खो पाटलिपुत्तको सेट्ठि अत्तमनो उदग्गो पमुदितो पीतिसोमनस्सजातो आयस्मन्तं नागसेनं अभिवादेत्वा पदक्खिणं कत्वा पक्कामि।

१३—आयस्मतो नागसेनस्स अरहन्तभावो

अथ खो आयस्मा नागसेनो येनासोकारामो येनायस्मा धम्मरक्खितो तेनुपसङ्कमि। उपसङ्कमित्वा आयस्मन्तं धम्मरक्खितं अभिवादेत्वा अत्तनो आगतकरणं कथेत्वा आयस्मतो धम्मरक्खितस्स सन्तिके तेपिटकं बुद्धवचनं एकेनेव उद्देसेन तीहि मासेहि ब्यञ्जनतो परियापुणित्वा पुन तीहि मासेहि अत्थतो मनसा'कासि। अथ खो आयस्मा धम्मरक्खितो आयस्मन्तं नागसेनं एतदवोच–“सेय्यथा'पि, नागसेन? गोपालको गावो रक्खति, अञ्ञे गोरसं परिभुञ्जन्ति, एवमेव खो, त्वं नागसेन, पुथुज्जनो तेपिटकं बुद्धवचनं धारेन्तो पि न भागी सामञ्ञस्सा”ति। “होतु, भन्ते, अलं एत्तके”ना-

"लाभा नस्तात। सुलब्धं नस्तात। अहमपि खलु, तात, आभिधर्मिकः। त्वमप्याभिधर्मिकः। भण, तात, अभिधर्मपदानी"ति। अथ खलु आयुष्मान्नागसेनः पाटलिपुत्रकाय श्रेष्ठिनेऽभिधर्ममदिक्षत्। दिशत्येव पाटलिपुत्रकस्य श्रेष्ठिनो विरजं वीतमलं धर्मचक्षुरुदपादि–"यत् किञ्चित् समुदयधर्मं सर्वं तन्निरोधधर्म"मिति।

अथ खलु पाटलिपुत्रकःश्रेष्ठी पञ्चमात्राणि शकटशतानि पुरत उद्योज्य स्वयं पश्चाद् गच्छन् पाटलिपुत्रस्याविदूरे द्वैधापथे स्थित्वाऽऽयुष्मन्तं नागसेनमेतदवोचत्–"अयं खलु, तात, नागसेन, अशोकारामस्य मार्गः। इदं खलु, तात, अस्माकं कम्बलरत्नं षोडशहस्तमायामेन, अष्टहस्तं विस्तारेण। प्रतिगृहाण खलु, तात, इदं कम्बलरत्नमनुकम्पामुपादाये"ति। प्रत्यग्रहीत् खल्वायुष्मान्नागसेनस्तत् कम्बलरत्नमनुकम्पामुपादाय। अथ खलु पाटलिपुत्रकः श्रेष्ठी आप्तमना उदग्रः प्रमुदितः प्रीतिसौमनस्यजात आयुष्मन्तं नागसेनमभिवाद्य प्रदक्षिणां कृत्वा प्राक्रमीत्।

१३—आयुष्मतो नागसेनस्यार्हद्भावः

अथ खलु आयुष्मान्नागसेनो येनाशोकारामो येनायुष्मान् धर्मरक्षितस्तेनोपसमक्रमीत्। उपसङ्क्रम्यायुष्मन्तं धर्मरक्षितमभिवाद्यात्मन आगतकारणं कथयित्वाऽऽयुष्मतो धर्मरक्षितस्यान्तिके त्रैपिटकं बुद्धवचनमेकेनैवोद्देशेन त्रिभिर्मासैर्व्यञ्जनतः पर्याप्य पुनस्त्रिभिर्मासैरर्थतो मनसाऽकार्षीत्। अथ खलु आयुष्मान् धर्मरक्षित आयुष्मन्तं नागसेनमेतदवोचत्–"तद्यथाऽपि, नागसेन ? गोपालको गा रक्षति, अन्ये गोरसं परिभुञ्जते, एवमेव खलु, त्वं नागसेन, पृथग्जनस्त्रैपिटकं बुद्धवचनं धारयन्नपि न भागी श्रामण्यस्ये"ति। भवतु "भदन्त, अलमेतावते"

ति । तेनेव दिवसभागेन तेन रत्तिभागेन सह पटिसम्भिदाहि अरहत्तं पापुणि ! सह सच्चप्पटिवेधेन आयस्मतो नागसेनस्स सब्बे देवा साधुकारमदंसु । पथवी उन्नदि । ब्रह्मानो अप्फोटेसुं । दिब्बानि चन्दनचुण्णानि दिब्बानि च मन्दारवपुप्फानि अभिप्पवस्सिंसु ।

तेन खो पन समयेन कोटिसता अरहन्तो हिमवन्ते पब्बते रक्खिततले सन्निपतित्वा आयस्मतो नागसेनस्स सन्तिके दूतं पाहेसुं "आगच्छतु नागसेनो दस्सनकामा मयं नागसेनं"ति । अथ खो आयस्मा नागसेनो दूतस्स वचनं सुत्वा असोका'रामे अन्तरहितो हिमवन्ते पब्बते रक्खिततले कोटिसतानं अरहन्तानं पुरतो पातुरहोसि । अथ खो कोटिसता अरहन्तो आयस्मन्तं नागसेनं एतदवोचुं— "एसो खो, नागसेन, मिलिन्दो राजा भिक्खुसङ्घं विहेठेति वादप्पटिवादेन पञ्हपुच्छाय । साधु, नागसेन, गच्छ त्वं मिलिन्दं राजानं दमेही"ति ।

"तिट्ठतु, भन्ते, एको मिलिन्दो राजा । सचे, भन्ते, सकलजम्बुदीपे राजानो आगन्त्वा मं पञ्हं पुच्छेय्युं सब्बं तं विसज्जेत्वा सम्पदालेस्सामि । गच्छथ वो, भन्ते, अछम्भिता सागलनगरं" ति । अथ खो थेरा भिक्खू सागलनगरं कासावप्पज्जोतं इसिवातपटिवातं अकंसु ।

१४—आयस्मता आयुपालेन मिलिन्दस्स समागमो

तेन खो पन समयेन आयस्मा आयुपालो सङ्खेय्यपरिवेणे पटिवसति । अथ खो मिलिन्दो राजा अमच्चे एतदवोच—"रमणीया वत, भो, दोसिना रत्ति । कनुं ख्व'ज्ज समणं वा ब्राह्मणं वा उपसङ्कमेय्याम साकच्छाय पञ्हपुच्छनाय, को मया सद्धिं सल्लपितुं उस्सहति कङ्खं पटिविनेतुं"ति ? एवं वुत्ते पञ्चसता योनका

ति । तेनैव दिवसभागेन तेन रात्रिभागेन सह प्रतिसम्भिदाभिरर्हत्त्वं प्रापत् । स सत्यप्रतिवेधेनायुष्मतो नागसेनस्य सर्वे देवाः साधुकारमदुः । पृथिवी उदनंसीत् । ब्रह्माणोऽस्फोटिषत । दिव्यानि चन्दनचूर्णानि दिव्यानि च मन्दारपुष्पाणि अभिप्रावर्षिषुः ।

तेन खलु पुनः समयेन कोटिशता अर्हन्तो हिमवति पर्वते रक्षिततले सन्निपत्य आयुष्मतो नागसेनस्यान्तिके दूतं प्राहैषुः "आगच्छतु नागसेनो दर्शनकामा वयं नागसेनमि"ति । अथ खलु आयुष्मान्नागसेनो दूतस्य वचनं श्रुत्वाऽशोकारामेऽन्तर्हितो हिमवति पर्वते रक्षिततले कोटिशतानामर्हतां पुरतः प्रादुरभूत् । अथ खलु कोटिशता अर्हन्त आयुष्मन्तं नागसेनमेतदवोचन्– "एष खलु, नागसेन, मिलिन्दो राजा भिक्षुसङ्घं विहेठयति वादप्रतिवादेन प्रश्नपृच्छया । साधु, नागसेन, गच्छ त्वं मिलिन्दं राजानं दमये"ति ।

"तिष्ठतु, भदन्त, एको मिलिन्दो राजा । चेद्, भदन्त, सकलजम्बुद्वीपे राजान आगत्य मां प्रश्नं पृच्छेयुः सर्वं तं विसर्ज्य सम्प्रलादयिष्यामि । गच्छत वो भदन्ता, असम्भीताः सागलनगरमि"ति । अथ खलु स्थविरा भिक्षवः सागलनगरं काषायप्रद्योतमृषिपातप्रतिवातमकार्षुः ।

१४—आयुष्मताऽऽयुःपालेन मिलिन्दस्य समागमः

तेन खलु पुनः समयेनायुष्मानायुःपालः सङ्ख्येयपरिवेणे प्रतिवसति । अथ खलु मिलिन्दो राजाऽमात्यानेतदवोचत्–"रमणीया बत, भो, ज्योत्स्ना रात्रिः । कं नु खल्वद्य श्रमणं वा ब्राह्मणं वोपसङ्क्रामेम संकथ्यायै प्रश्नप्रच्छनाय, को मया सार्धं संलपितुमुत्सहते शङ्कां प्रतिविनेतुमि"ति ? एवमुक्ते पञ्चशता यवनका

राजानं मिलिन्दं एतदवोचुं—"अत्थि, महाराज, आयुपालो नाम थेरो तेपिटको बहुस्सुतो आगता'गमो। सो एतरहि सङ्ख्येय्यपरिवेणे पटिवसति। गच्छ त्वं, महाराज, आयस्मन्तं आयुपालं पञ्हं पुच्छस्सू"ति।

"तेन हि, भणे, भदन्तस्स आरोचेथा"ति।

अथ खो नेमित्तिको आयस्मतो आयुपालस्स सन्तिके दूतं पाहेसि—"राजा, भन्ते, मिलिन्दो आयस्मन्तं आयुपालं दस्सनकामो"ति। आयस्मा'पि खो आयुपालो एवमाह—"तेन हि आगच्छतू"ति। अथ खो मिलिन्दो राजा पञ्चमत्तेहि योनकसतेहि परिवुतो रथवरमारुय्ह येन सङ्ख्येय्यपरिवेणं येना'यस्मा आयुपालो तेनुपसङ्कमि। उपसङ्कमित्वा आयस्मता आयुपालेन सद्धिं सम्मोदि। सम्मोदनीयं कथं सारणीयं वीतिसारेत्वा एकमन्तं निसीदि। एकमन्तं निसिन्नो खो मिलिन्दो राजा आयस्मन्तं आयुपालं एतदवोच—"किमत्थिया, भन्ते आयुपाल, तुम्हाकं पब्बज्जा? को च तुम्हाकं परमत्थो"ति? थेरो आह—"धम्मचरियसमचरियत्था खो, महाराज, पब्बज्जा सामञ्ञफलं खो पन अम्हाकं परमत्थो"ति।

"अत्थि पन, भन्ते, कोचि गिही पि धम्मचारी, समचारी"ति?

"आम, महाराज, अत्थि गिही पि धम्मचारी समचारी। भगवति खो, महाराज, बाराणसियं इसिपतने मिगदाये धम्मचक्कं पवत्तेन्ते अट्ठारसन्नं ब्रह्मकोटीनं धम्माभिसमयो अहोसि। देवतानं पन धम्माभिसमयो गणनपथं वीतिवत्तो। सब्बे ते गिहिभूता, न पब्बजिता। पुन च परं, महाराज, भगवतो खो महासमयसुत्तन्ते देसियमाने, महामङ्गलसुत्तन्ते देसियमाने, समचित्तपरियायसुत्तन्ते देसियमाने, राहुलोवादसुत्तन्ते देसियमाने, पराभवसुत्तन्ते देसियमाने

राजानं मिलिन्दमेतदवोचन्–"अस्ति, महाराज, आयुःपालो नाम स्थविरस्त्रैपिटको बहुश्रुत आगतागमः। स एतर्हि सङ्खेयपरिवेणे प्रतिवसति। गच्छ त्वं, महाराज, आयुष्मन्तमायुःपालं प्रश्नं पृच्छे"ति।

"तेन हि, भणे, भदन्तस्यारोचेथा" इति।

अथ खलु नैमित्तिक आयुष्मत आयुःपालस्यान्तिके दूतं प्राहैषीत्–"राजा, भदन्त, मिलिन्द आयुष्मन्तमायुःपालं दर्शनकाम" इति। आयुष्मानपि खलु आयुःपाल एवमाह–"तेन हि आगच्छत्वि"ति। अथ खलु मिलिन्दो राजा पञ्चमात्रैर्यवनकशतैः परिवृतो रथवरमारुह्य येन सङ्खेयपरिवेणं येनायुष्मानायुःपालस्तेनोपसमक्रमीत्। उपसंक्रम्यायुष्मता आयुःपालेन सार्धं सममोदिष्ट। सम्मोदनीयां कथां सारणीयां व्यतिसार्य एकान्तं न्यषदत्। एकान्तं निषण्णः खलु मिलिन्दो राजा आयुष्मन्तमायुःपालमेतदवोचत्– "किमर्थिका, भदन्त आयुःपाल, युष्माकं प्रव्रज्या? कश्च युष्माकं परमार्थ" इति? स्थविर आह–"धर्मचर्याशमचर्यार्था खलु महाराज, प्रव्रज्या श्रामण्यफलं खलु पुनरस्माकं परमार्थः"ति।

"अस्ति पुनर्भदन्त, कश्चिद् गृही अपि धर्मचारी शमचारी"ति?

"आम्, महाराज, अस्ति गृही अपि धर्मचारी शमचारी। भगवति खलु, महाराज, वाराणस्यामृषिपत्तने मृगदावे धर्मचक्रं प्रवर्तयति अष्टादशानां ब्रह्मकोटीनां धर्माभिसमयोऽभूत्। देवतानां पुनर्धर्माभिसमयो गणनपथं व्यतिवृत्तः। सर्वे ते गृहिभूताः, न प्रव्रजिताः। पुनश्च परं, महाराज, भगवतः खलु महासमयसूत्रान्ते दिश्यमाने, महामङ्गलसूत्रान्ते दिश्यमाने, शमचित्तपर्यायसूत्रान्ते दिश्यमाने, राहुलोवादसूत्रान्ते दिश्यमाने, पराभवसूत्रान्ते दिश्यमाने

गणनपथं वीतिवत्तानं देवतानं महाभिसमयो अहोसि। सब्बे ते गिहिभूता, न पब्बजिता"ति।

"तेन हि, भन्ते आयुपाल, निरत्थिका तुम्हाकं पब्बज्जा। पुब्बे कतस्स पापकम्मस्स निस्सन्देन समणा सक्यपुत्तिया पब्बजन्ति, धुतङ्गानि च परिहरन्ति। ये खो ते, भन्ते आयुपाल, भिक्खू एकासनिका, नून ते पुब्बे परेसं भोगहारका चोरा। ते परेसं भोगे अच्छिन्दित्वा तस्स कम्मस्स निस्सन्देन एतरहि एकासनिका भवन्ति। न लभन्ति कालेन कालं परिभुञ्जितुं। नत्थि तेसं सीलं। नत्थि तपो। नत्थि ब्रह्मचरियं। ये खो पन ते, भन्ते आयुपाल, भिक्खू अब्भोकासिका, नून ते पुब्बे ग्रामघातका चोरा। ते परेसं गेहानि विनासेत्वा तस्स कम्मस्स निस्सन्देन एतरहि अब्भोकासिका भवन्ति। न लभन्ति सेनासनानि परिभुञ्जितुं। नत्थि तेसं सीलं। नत्थि तपो। नत्थि ब्रह्मचरियं। ये खो पन ते, भन्ते, आयुपाल, भिक्खू नेसज्जिका, नून ते पुब्बे पन्थदूसका चोरा। ते परेसं पथिके जने गहेत्वा बन्धित्वा निसीदापेत्वा तस्स कम्मस्स निस्सन्देन एतरहि नेसज्जिका भवन्ति। न लभन्ति सेय्यं कप्पेतुं। नत्थि तेसं सीलं। नत्थि तपो। नत्थि ब्रह्मचरियं"ति आह।

एवं वुत्ते आयस्मा आयुपालो तुण्ही अहोसि। न किञ्चि पटिभासि। अथ खो पञ्चसता योनका राजानं मिलिन्दं एतदवोचुं–"पण्डितो, महाराज, थेरो। अपि च खो अविसारदो, न किञ्चि पटिभासती"ति। अथ खो मिलिन्दो राजा आयस्मन्तं आयुपालं तुण्हीभूतं दिस्वा अप्फोटेत्वा उक्कुट्ठिं कत्वा योनके एतदवोच–"तुच्छो वत, भो, जम्बुदीपो। पलापो वत, भो, जम्बुदीपो। नत्थि कोचि समणो वा ब्राह्मणो वा यो मया सद्धिं सल्लपितुं उस्सहति कङ्खं पटिविनेतुं"ति।

गणनपथं व्यतिवृत्तानां देवतानां महाभिसमयोऽभूत्। सर्वे ते गृहिभूता, न प्रव्रजिता'' इति।

''तेन हि, भदन्त आयुःपाल, निरर्थिका युष्माकं प्रव्रज्या। पूर्वे कृतस्य पापकर्मणो निःष्यन्देन श्रमणाः शाक्यपुत्रीयाः प्रव्रजन्ति, धुताङ्गानि च परिहरन्ति। ये खलु ते, भदन्त आयुःपाल, भिक्षव ऐकासनिका नूनं ते पूर्वे परेषां भोगहारकाश्चौराः। ते परेषां भोगानाच्छिद्य तस्य कर्मणो निःष्यन्देन एतर्हि ऐकासनिका भवन्ति। न लभन्ते कालेन कालं परिभोक्तुम्। नास्ति तेषां शीलम्। नास्ति तपः। नास्ति ब्रह्मचर्यम्। ये खलु पुनस्ते, भदन्त आयुःपाल, भिक्षवोऽभ्यवकाशिकाः, नूनं ते पूर्वे ग्रामघातकाश्चौराः। ते परेषां गेहानि विनाश्य तस्य कर्मणो निःष्यन्देन एतर्हि अभ्यवकाशिका भवन्ति। न लभन्ते शयनासनानि परिभोक्तुम्। नास्ति तेषां शीलम्। नास्ति तपः। नास्ति ब्रह्मचर्यम्। ये खलु पुनस्ते, भदन्त आयुःपाल, भिक्षवो नैषद्यिकाः, नूनं ते पूर्वे पान्थदूषकाश्चौराः। ते परान् पथिकान् जनान् गृहीत्वा बद्ध्वा निषाद्य तस्य कर्मणो निःष्यदेन एतर्हि नैसद्यिका भवन्ति। न लभन्ते श्रेयः कल्पयितुम्। नास्ति तेषां शीलम्। नास्ति तपः। नास्ति ब्रह्मचर्यमि''त्याह।

एवमुक्ते आयुष्मानायुःपालस्तूष्णीमभूत्। न किञ्चित् प्रत्यभाषिष्ट। अथ खलु पञ्चशता यवनका राजानं मिलिन्दमेतदवोचन्—''पण्डितो, महाराज, स्थविरः। अपि च खलु अविशारदो, न किञ्चित् प्रतिभाषत'' इति। अथ खलु मिलिन्दो राजा आयुष्मन्तमायुःपालं तूष्णीभूतं दृष्ट्वा आस्फोट्य उत्क्रुष्टिं कृत्वा यवनकानेतदवोचत्—''तुच्छो बत, भो, जम्बुद्वीपः। प्रलापो बत, भो, जम्बुद्वीपः। नास्ति कश्चित् श्रमणो वा ब्राह्मणो वा यो मया सार्धं संलपितुमुत्सहते शङ्कां प्रतिविनेतुमि''ति।

अथ खो मिलिन्दस्स रञ्ञो सब्बं तं परिसं अनुविलोकेन्तस्स अभीते अमङ्कुभूते योनके दिस्वा एतदहोसि—"निस्संसयं अत्थि मञ्ञे अञ्ञो कोचि पण्डितो भिक्खु यो मया सद्धिं सल्लपितुं उस्सहति, येनि'मे योनका न मङ्कुभूता"ति । अथ खो मिलिन्दो राजा योनके एतदवोच—"अत्थि, भणे, अञ्ञो कोचि पण्डितो भिक्खु यो मया सद्धिं सल्लपितुं उस्सहति, कङ्खं पटिविनेतुं"ति ?

तेन खो पन समयेन आयस्मा नागसेनो समणगणपरिवुतो सङ्घी गणी गणा'चरियो ञातो यसस्सी साधुसम्मतो बहुजनस्स पण्डितो ब्यत्तो मेधावी निपुणो विञ्ञू विभावी विनीतो विसारदो बहुस्सुतो तेपिटको वेदगू पभिन्नबुद्धिमा आगता'गमो पभिन्नपिटिसम्भिदो नवङ्गसत्थुसासने परियत्तिधरो पारमिप्पत्तो जिनवचने धम्मत्थदेसनापटिवेधकुसलो अक्खयविचित्रपटिभानो चित्रकथी कल्याणवाक्करणो दुरासदो दुप्पसहो दुरुत्तरो दुरावरणो दुन्निवारयो, सागरो विय अक्खोभो, गिरिराजा विय निच्चलो, रणञ्जहो तमोनुदो पभङ्करो महाकथी परगणिगणमथनो परितित्थियमद्दनो भिक्खूनं भिक्खुनीनं उपासकानं उपासिकानं राजूनं राजमहामत्तानं सक्कतो गरुकतो मानितो पूजितो अपचितो लाभी चीवरपिण्डपातसेनासनगिलानप्पच्चयभेसज्जपरिक्खारानं लाभग्गयसग्गप्पत्तो, वुद्धानं विञ्ञूनं सोता'वधानेन समन्नागतानं सन्दस्सेन्तो नवङ्गं जिनसासनरतनं, उपदिसन्तो धम्ममग्गं, धारेन्तो धम्मप्पज्जोतं, उस्सापेन्तो धम्मयूपं, यजन्तो धम्मयागं, पग्गण्हन्तो धम्मद्धजं, उस्सापेन्तो धम्मकेतुं, धमेन्तो धम्मसङ्खं, आहनन्तो धम्मभेरिं, नदन्तो सीहनादं, गज्जन्तो इन्दगज्जितं, मधुरगिरगज्जितेन ञाणवरविज्जुजालपरिवेठितेन करुणाजलभरितेन महता धम्मामितमेघेन सकललोकमभितप्पयन्तो, गाम-

अथ खलु मिलिन्दस्य राज्ञः सर्वां तां परिषदमनुविलोकयतोऽभीतानमङ्कुभूतान् यवनकान् दृष्ट्वा एतदभूत्—"निःसंशयमस्ति मन्ये अन्यः कश्चित् पण्डितो भिक्षुर्यो मया सार्धं संलपितुमुत्सहते, येनेमे यवनका न मङ्कुभूता" इति । अथ खलु मिलिन्दो राजा यवनकानेतदवोचत्—"अस्ति, भणे, अन्यः कश्चित् पण्डितो भिक्षुर्यो मया सार्धं संलपितुमुत्सहते शङ्कां प्रतिविनेतुमि"ति ?

तेन खलु पुनः समयेन आयुष्मान्नागसेनः श्रमणगणपरिवृतः सङ्घी गणी गणाचार्यो ज्ञातो यशस्वी साधुसम्मतो बहुजनस्य पण्डितो व्यक्तो मेधावी निपुणो विज्ञो विभावी विनीतो विशारदो बहुश्रुतस्त्रैपिटको वेदकः प्रभिन्नबुद्धिमानागतागमः प्रभिन्नप्रतिसम्भिदो नवाङ्गशास्तृशासने पर्याप्तिधरः पारमींप्राप्तो जिनवचने धर्मार्थदेशनाप्रतिवेधकुशलोऽक्षयविचित्रप्रतिभानश्चित्रकथी कल्याणवाक्करणो दुरासदो दुष्प्रसहो दुरुत्तरो दुरावरणो दुर्निवार्यः, सागर इवाक्षोभः, गिरिराज इव निश्चलो, रणञ्जहो (?) तमोनुदः प्रभङ्करो (?) महाकथी परगणिगणमथनः परतैर्थिकमर्दनो भिक्षूणां भिक्षुणीनामुपासकानामुपासिकानां राज्ञां राजमहामात्यानां सत्कृतो गुरुकृतो मानितः पूजितोऽपचितो लाभी चीवरपिण्डपातशयनासनग्लानप्रत्ययभैषज्यपरिष्काराणां लाभाग्र्यशोऽग्रप्राप्तो बुद्धानां विज्ञानां श्रोत्रावधानेन समन्वागतानां सन्दर्शयन् नवाङ्गं जिनशासनरत्नं, उपदिशन् धर्ममार्गं, धारयन् धर्मप्रद्योतं, उत्सर्पयन् धर्मयूपं, यजन् धर्मयागं, प्रगृह्णन् धर्मध्वजं, उत्सर्पयन् धर्मकेतुं, ध्मायन् धर्मशङ्खं, आघ्नन् धर्मभेरिं, नदन् सिंहनादं, गर्जन् इन्द्रगर्जितं, मधुरगीर्गर्जितेन ज्ञानवरविद्युज्जालपरिवेष्टितेन करुणाजलभरितेन महता धर्मामृतमेघेन सकललोकमभितर्पयन्, ग्राम-

निगमराजधानीसु चारिकं चरमानो अनुपुब्बेन सागलनगरं अनुप्पत्तो होति ।

तत्र सुतं आयस्मा नागसेनो असीतिया भिक्खुसहस्सेहि सद्धिं सङ्खेय्यपरिवेणे पटिवसति । तेनाहु पोराणा–

"बहुस्सुतो चित्रकथी निपुणो च विसारदो ।
सामयिको च कुसलो पटिभाने च कोविदो ॥
"ते च तेपिटका भिक्खू पञ्चनेकायिका पि च ।
चतुनेकायिका चेव नागसेनं पुरक्खरुं ॥
"गम्भीरपञ्ञो मेधावी मग्गामग्गस्य कोविदो ।
उत्तमत्थं अनुप्पत्तो नागसेनो विसारदो ॥
"तेहि भिक्खूहि परिवुतो निपुणेहि सच्चवादिहि ।
चरन्तो गामनिगमं सागलं उपसङ्कमि ॥
"सङ्खेय्यपरिवेणस्मिं नागसेनो तदा वसि ।
कथेति सो मनुस्सेहि पब्बते केसरी यथा" ति ॥

१५—आयस्मता नागसेनेन मिलिन्दस्स पठमसमागमो

अथ खो देवमन्तियो राजानं मिलिन्दं एतदवोच–"आगमेहि त्वं, महाराज । अत्थि, महाराज, नागसेनो नाम थेरो पण्डितो ब्यत्तो मेधावी विनीतो विसारदो बहुस्सुतो चित्रकथी कल्याणपटिभानो अत्थधम्मनिरुत्तिपटिभानपटिसम्भिदासु पारमिप्पत्तो । सो एतरहि सङ्खेय्यपरिवेणे पटिवसति । गच्छ त्वं, महाराज, आयस्मन्तं नागसेनं पञ्हं पुच्छस्सु । उस्सहति सो तया सद्धिं सल्लपितुं कङ्खं पटिविनेतुं" ति । अथ खो मिलिन्दस्स रञ्ञो सहसा 'नागसेनो'ति सद्दं सुत्वाव अहुदेव भयं, अहुदेव छम्भितत्तं, अहुदेव लोमहंसो ।

निगमराजधानीषु चारिकां चरन् आनुपूर्व्येण सागलनगरमनुप्राप्तो भवति।

तत्र श्रुतमायुष्मान्नागसेनोऽशीत्या भिक्षुसहस्रैः सार्धं सङ्ख्येयपरिवेणे प्रतिवसति। तेनाहुः पुराणाः—

"बहुश्रुतश्चित्रकथी निपुणश्च विशारदः।
सामयिकश्च कुशलः प्रतिभाने च कोविदः॥
"ते च त्रैपिटका भिक्षवः पञ्चनैकायिका अपि च।
चतुर्नैकायिकाश्चैव नागसेनं पुरोऽकार्षुः॥
"गम्भीरप्रज्ञो मेधावी मार्गामार्गस्य कोविदः।
उत्तमार्थमनुप्राप्तो नागसेनो विशारदः॥
"तैर्भिक्षुभिः परिवृतो निपुणैः सत्यवादिभिः।
चरन् ग्रामनिगमं सागलमुपसमक्रमीत्॥
"सङ्ख्येयपरिवेणे नागसेनस्तदाऽवात्सीत्।
कथ्यते स मनुष्यैः पर्वते केसरी यथे"ति॥

१५—आयुष्मता नागसेनेन मिलिन्दस्य प्रथमसमागमः

अथ खलु देवमन्त्री राजानं मिलिन्दमेतदवोचत्—"आगच्छ त्वं, महाराज। अस्ति, महाराज नागसेनो नाम स्थविरः पण्डितो व्यक्तो मेधावी विनीतो विशारदो बहुश्रुतश्चित्रकथी कल्याणप्रतिभानोऽर्थ-धर्मनिरुक्तिप्रतिभानप्रतिसम्भिदासु पारमीं प्राप्तः। स एतर्हि सङ्ख्येयपरिवेणे प्रतिवसति। गच्छ त्वं, महाराज, आयुष्मन्तं नागसेनं प्रश्नं पृच्छ। उत्सहते स त्वया सार्धं संलपितुं शङ्कां प्रति-विनेतुमि"ति। अथ खलु मिलिन्दस्य राज्ञः सहसा 'नागसेन' इति शब्दं श्रुत्वैवाभूदेव भयं, अभूदेव सम्भीतत्वं, अभूदेव लोमहर्षः।

अथ खो मिलिन्दो राजा देवमन्तियं एतदवोच—"उस्सहति सो नागसेनो भिक्खु मया सद्धिं सल्लपितुं"ति ?

उस्सहति, महाराज, अपि इन्द-यम-वरुण-कुवेर-पजापति-सुयाम-सन्तुसित लोकपालेहि पि पितुपितामहेन महाब्रह्मुनापि सद्धिं सल्लपितुं, किमङ्ग, पन मनुस्सभूतेना" ति ! अथ खो मिलिन्दो राजा देवमन्तियं एतदवोच—"तेन हि त्वं, देवमन्तिय, भदन्तस्स सन्तिके दूतं पेसेही"ति । "एवं, देवा" ति खो देवमन्तियो आयस्मतो नागसेनस्स सन्तिके दूतं पाहेसि—"राजा, भन्ते, मिलिन्दो आयस्मन्तं दस्सनकामो"ति । आयस्मा' पि खो नागसेनो एवमाह—"तेन हि आगच्छतू"ति। अथ खो मिलिन्दो राजा पञ्चमत्तेहि योनकसतेहि परिवुतो रथवरमारुय्ह महता बलकायेन सद्धिं येन सङ्खेय्यपरिवेणं येनायस्मा नागसेनो तेनुपसङ्कमि ।

तेन खो पन समयेन आयस्मा नागसेनो असीतिया भिक्खुसहस्सेहि सद्धिं मण्डलमाले निसिन्नो होति । अद्दसा खो मिलिन्दो राजा आयस्मतो नागसेनस्स परिसं दूरतो' व । दिस्वान देवमन्तियं एतदवोच—"कस्से'सा, देवमन्तिय, महती परिसा" ति ?

"आयस्मतो खो, महाराज, नागसेनस्स परिसा" ति ।

अथ खो मिलिन्दस्स रञ्ञो आयस्मतो नागस्सेनस्स परिसं दूरतो' व दिस्वा अहुदेव भयं, अहुदेव छम्भितत्तं, अहुदेव लोमहंसो । अथ खो मिलिन्दो राजा खग्गपरिवारितो विय गजो, गरुळपरिवारितो विय नागो, अजगरपरिवारितो विय कोत्थुको, महिसपरिवुतो विय अच्छो, नागानुबन्धो विय मण्डूको, सद्दूलानुबद्धो विय मिगो, अहितुण्डिकसमागतो विय पन्नगो, मज्जारसमागतो

अथ खलु मिलिन्दो राजा देवमन्त्रिणमेतदवोचत्–"उत्सहते स नागसेनो भिक्षुर्मया सार्धं संलपितुमि"ति ?

"उत्सहते, महाराज, अपि इन्द्र-यम-वरुण-कुबेर-प्रजापति-सुयाम-सन्तुषित-लोकपालैरपि पितृपितामहेन महाब्रह्मणाऽपि सार्धं संलपितुम्, किमङ्ग पुनर्मनुष्यभूतेने"ति ! अथ खलु मिलिन्दो राजा देवमन्त्रिणमेतदवोचत्–"तेन हि त्वं, देवमन्त्रिन्, भदन्तस्यान्तिके दूतं प्रेषये"ति । "एवं, देवे"ति खलु देवमन्त्री आयुष्मतो नागसेनस्यान्तिके दूतं प्राहैषीत्–"राजा, भदन्त, मिलिन्द आयुष्मन्तं दर्शनकाम" इति । आयुष्मानपि खलु नागसेन एवमाह–"तेन हि आगच्छत्वि"ति । अथ खलु मिलिन्दो राजा पञ्चमात्रैर्यवनकशतैः परिवृतो रथवरमारुह्य महता बलकायेन सार्धं येन सङ्घेयपरिवेणं येनायुष्मान्नागसेनस्तेनोपसमक्रमीत् ।

तेन खलु पुनः समयेन आयुष्मान्नागसेनोऽशीत्या भिक्षुसहस्रैः सार्धं मण्डलमाले निषण्णो भवति । अदर्शत् खलु मिलिन्दो राजाऽऽयुष्मतो नागसेनस्य परिषदं दूरत एव । दृष्ट्वा देवमन्त्रिण–मेतदवोचत्–"कस्यैषा, देवमन्त्रिन्, महती परिषदि"ति ?

"आयुष्मतः खलु, महाराज, नागसेनस्य परिषदि"ति ।

अथ खलु मिलिन्दस्य राज्ञ आयुष्मतो नागसेनस्य परिषदं दूरत एव दृष्ट्वाऽभूदेव भयं, अभूदेव सम्भीतत्वं, अभूदेव लोमहर्षः । अथ खलु मिलिन्दो राजा खड्गपरिवारित इव गजः, गरुडपरिवारित इव नागः, अजगरपरिवारित इव क्रोष्टुकः, महिषपरिवारित इव ऋच्छः नागानुबन्ध इव मण्डूकः, शार्दूलानुबद्ध इव मृगः, आहितुण्डिकसमागत इव पन्नगः, मार्जारसमागत

विय उन्दूरो, भूतवेज्जसमागतो विय पिसाचो, राहुमुखगतो विय चन्दो, पन्नगो विय पेळन्तरगतो, सकुणो विय पञ्जरन्तरगतो, मच्छो विय जालन्तरगतो, वाळवनमनुप्पविट्ठो विय पुरिसो, वेस्सवणा'पराधिको विय यक्खो, परिक्खीणायुको विय देवपुत्तो, भीतो उब्बिग्गो उत्रस्तो संविग्गो लोमहट्ठजातो विमनो दुम्मनो भन्तचित्तो विपरिणतमानसो "मा मं अयं परिजनो परिभवी"ति सतिं उपट्ठपेत्वा देवमन्तियं एतदवोच–"मा खो त्वं' देवमन्तिय, आयस्मन्तं नागसेनं मय्हं आचिक्खेय्या'सि। अनक्खातञ्ञेवा'हं नागसेनं जानिस्सामी"ति।

"साधु, महाराज, त्वञ्ञेव जानाही"ति।

तेन खो पन समयेन आयस्मा नागसेनो तस्सा भिक्खुपरिसाय पुरतो चत्तालीसाय भिक्खुसहस्सानं नवकतरो होति। पच्छतो चत्तालीसाय भिक्खुसहस्सानं वुड्ढतरो। अथ खो मिलिन्दो राजा सब्बं तं भिक्खुसङ्घं पुरतो च पच्छतो च मज्झतो च अनुविलोकेन्तो अद्दसा खो आयस्मन्तं नागसेनं दूरतो व भिक्खुसङ्घस्य मज्झे निसिन्नं केसरसीहं विय विगतभयभेरवं विगतलोमहंसं विगतभयसारज्जं। दिस्वान आकारेने'व अञ्ञासि–"एसो खो एत्थ नागसेनो"ति। अथ खो मिलिन्दो राजा देवमन्तियं एतदवोच–"एसो खो, देवमन्तिय, आयस्मा नागसेनो"ति।

"आम, महाराज, एसो खो नागसेनो। सुट्ठु खो त्वं, महाराज, नागसेनं अञ्ञासी"ति। ततो राजा तुट्ठो अहोसि–"अनक्खातो'व मया नागसेनो अञ्ञातो"ति। अथ खो मिलिन्दस्स रञ्ञो आयस्मन्तं नागसेनं दिस्वाव अहुदेव भयं, अहुदेव छम्भितत्तं, अहुदेव लोमहंसो। तेनाहु––

इव उन्दुरः, भूतवैद्यसमागत इव पिशाचः, राहुमुखगत इव चन्द्रः, पन्नग इव पेटान्तर्गतः, शकुन इव पञ्जरान्तर्गतः, मत्स्य इव जालान्तर्गतः, बाढवनमनुप्रविष्ट इव पुरुषः, वैश्रवणापराधिक इव यक्षः, परिक्षीणायुष्क इव देवपुत्रः, भीत उद्विग्न उत्त्रस्तः संविग्नो लोमहर्षजातो विमना दुर्मना भ्रान्तचित्तो विपरिणतमानसः "मा मामयं परिजनः परिभूयादि"ति स्मृतिमुपस्थाप्य देवमन्त्रिणमेतदवोचत्—"मा खलु त्वं, देवमन्त्रिन्, आयुष्मन्तं नागसेनं मह्यमाचक्षीथाः। अनाख्यातमेवाहं नागसेनं ज्ञास्यामी"ति।

"साधु, महाराज, त्वमेव जानीही"ति।

तेन खलु पुनः समयेन आयुष्मान्नागसेनस्तस्या भिक्षुपरिषदः पुरतश्चत्वारिंशति भिक्षुसहस्राणां नवकतरो भवति। पश्चाच्चत्वारिंशति भिक्षुसहस्राणां वृद्धतरः। अथ खलु मिलिन्दो राजा सर्वं तं भिक्षुसङ्घं पुरतश्च पश्चाच्च मध्यतश्चानुविलोकयन्नदर्शत् खलु आयुष्मन्तं नागसेनं दूरत एव भिक्षुसङ्घस्य मध्ये निषण्णं केसरसिंहमिव विगतभयभैरवं विगतलोमहर्षं विगतभयशारद्यम्। दृष्ट्वाऽऽकारेणैवाज्ञासीत्—"एष खलु अत्र नागसेन" इति। अथ खलु मिलिन्दो राजा देवमन्त्रिणमेतदवोचत्—"एष खलु, देवमन्त्रिन्, आयुष्मान्नागसेन" इति ?

"आम्, महाराज, एष खलु नागसेनः। सुष्ठु खलु त्वं, महाराज, नागसेनमज्ञासीरि"ति। ततो राजा तुष्टोऽभूत्—"अनाख्यात एव मया नागसेन आज्ञात" इति। अथ खलु मिलिन्दस्य राज्ञ आयुष्मन्तं नागसेनं दृष्ट्वा अभूदेव भयं अभूदेव सम्भीतत्वं, अभूदेव लोमहर्षः। तेनाहुः—

"चरणेन च सम्पन्नं सुदन्तं उत्तमे दमे ।
दिस्वा राजा नागसेनं इमं वचनमब्रवि–॥
"कथिका मया बहू दिट्ठा साकच्छा ओसटा बहू ।
न तादिसं भयं आसि अज्ज तासो यथा मम ॥
"निस्संसयं पराजयो मम अज्ज भविस्सति ।
जयो च नागसेनस्स यथा चित्तं न सण्ठितं"ति ॥

"चरणेन च सम्पन्नं सुदान्तमुत्तमे दमे ।
दृष्ट्वा राजा नागसेनमिदं वचनमब्रवीत्–।।
"कथिका मया बहवो दृष्टाः संकथ्याऽवसृता बहुः ।
न तादृशं भयमासीदद्य तादृशो यथा मम ।।
"निःसंशयं पराजयो ममाद्य भविष्यति ।
जयश्च नागसेनस्य यथा चित्तं न संस्थितमि"ति ।।

दुतियो परिच्छेदो

मिलिन्दपञ्हे

(क) लक्खणपञ्हो (1) महावग्गो

१—रथूपमाय अनत्तवाददीपनं

अथ खो मिलिन्दो राजा येना'यस्मा नागसेनो तेनुपसङ्कमि। उपसङ्कमित्वा आयस्मता नागसेनेन सद्धिं सम्मोदि। सम्मोदनीयं कथं सारणीयं वीतिसारेत्वा एकमन्तं निसीदि। आयस्मा'पि खो नागसेनो पटिसम्मोदनीयेनेव मिलिन्दस्स रञ्ञो चित्तं आराधेसि। अथ खो मिलिन्दो राजा आयस्मन्तं नागसेनं एतदवोच—"कथं भदन्तो ञायति, किंनामोसि, भन्ते"ति ?

"नागसेनोति खो अहं, महाराज ञायामि। नागसेनोति खो मं, महाराज, सब्रह्मचारी समुदाचरन्ति। अपि च मातापितरो नामं करोन्ति नागसेनो'ति वा सूरसेनो'ति वा वीरसेनो'ति वा सीहसेनो' ति वा। अपि च खो, महाराज, सङ्खा समञ्ञा पञ्ञत्ति वोहरो नाममत्तं यदिदं नागसेनो'ति। न हे'त्थ पुग्गलो उपलब्भती"ति।

अथ खो मिलिन्दो राजा एवमाह—"सुणन्तु मे, भोन्तो पञ्चसता योनका, असीतिसहस्सा च भिक्खू ! अयं नागसेनो एवमाह—"न हे'त्थ पुग्गलो उपलब्भती ति। कल्लं नु खो तदभिनन्दितुं" ति ? अथ खो मिलिन्दो राजा आयस्मन्तं नागसेनं एतदवोच—"सचे, भन्ते नागसेन, पुग्गलो नूपलब्भति, को चरहि तुम्हाकं

द्वितीयः परिच्छेदः

मिलिन्द-प्रश्ने

(क) लक्षण—प्रश्नः

१—रथोपमयाऽनात्मवाददीपनम्

अथ खलु मिलिन्दो राजा येनायुष्मान्नागसेनस्तेनोपसमक्रमीत्। उपसङ्क्रम्य आयुष्मता नागसेनेन सार्धं सममोदिष्ट । सम्मोदनीयां कथां सारणीयां व्यतिसार्य एकान्तं न्यषदत् । आयुष्मानपि खलु नागसेनः प्रतिसम्मोदनीयेनैव मिलिन्दस्य राज्ञश्चित्तमारात्सीत् । अथ खलु मिलिन्दो राजा आयुष्मन्तं नागसेनमेतदवोचत्—"कथं भदन्तो ज्ञायते, किंनामाऽसि भदन्ते" ति ?

"नागसेन इति खल्वहं, महाराज, जाने। नागसेन इति खलु मां, महाराज, सब्रह्मचारिणः समुदाचरन्ति । अपि च मातापितरौ नाम कुर्वन्ति नागसेन इति वा शूरसेन इति वा वीरसेन इति वा सिंहसेन इति वा । अपि च खलु, महाराज, संख्या समज्ञा प्रज्ञप्ति-र्व्यवहारो नाममात्रं यदिदं नागसेन इति । न ह्यत्र पुद्गल उपलभ्यत" इति ।

अथ खलु मिलिन्दो राजा एवमाह—"शृण्वन्तु मे, भवन्तः पञ्चशता यवनकाः, अशीतिशतसहस्राश्च भिक्षवः ! अयं नागसेन एवमाह—",न ह्यत्र पुद्गल उपलभ्यत' इति। कल्यं नु खलु तदभिनन्दितुमि" ति ? अथ खलु मिलिन्दो राजाऽऽयुष्मन्तं नागसेनमेतदवोचत्—"चेद्, भदन्त नागसेन, पुद्गलो नोपलभ्यते, कस्तर्हि युष्माकं चीवरपिण्डपातशयनासनग्लानप्रत्ययभैषज्यपरिष्कारं ददाति ?

चीवरपिण्डपातसेनासनगिलानप्पच्चयभेसज्जपरिक्खारं देति ? को तं परिभुञ्जति ? को सीलं रक्खति ? को भावनमनुयुञ्जति ? को मग्गफलनिब्बानानि सच्छिकरोति ? को पाणं हनति ? को अदिन्नं आदियति ? को कामेसु मिच्छाचारं चरति ? को मुसा भणति ? को मज्जं पिवति ? को पञ्चानन्तरियकम्मं करोति ? तस्मा नत्थि कुसलं । नत्थि अकुसलं । नत्थि कुसला'कुसलानं कम्मानं कत्ता वा कारेता वा । नत्थि सुकतदुक्कटानं कम्मानं फलं विपाको । सचे, भन्ते नागसेन, यो तुम्हे मारेति, नत्थि तस्सा'पि पाणा'तिपातो । तुम्हाकं पि, भन्ते नागसेन, नत्थि आचरियो, नत्थि उपज्झायो, नत्थि उपसम्पदा । 'नागसेनो' ति मं, महाराज, सब्रह्मचारी समुदाचरन्ती'ति यं वदेसि, कतमो एत्थ नागसेनो'' ?

''किन्नु खो, भन्ते, केसा नागसेनो'' ति ?

''न हि, महाराजा'' ति ।

''लोमा नागसेनो'' ति ।

''न हि, महाराजा'' ति ।

''नखा, दन्ता, तचो, मंसं, न्हारु, अट्ठि, अट्ठिमिञ्जं, वक्कं, हदयं, यकनं, किलोमकं, पिहकं, पप्फासं, अन्तं, अन्तगुणं, उदरियं, करीसं, पित्तं, सेम्हं, पुब्बो, लोहितं, सेदो, मेदो, अस्सु, वसा, खेळो, सिङ्घाणिका, लसिका, मुत्तं, मत्थके, मत्थलुङ्गं नागसेनो''ति ?

''न हि, महाराजा''ति ।

''किन्नु खो, भन्ते, रूपं नागसेनो''ति ?

''न हि, महाराजा''ति ।

''वेदना नागसेनो''ति ?

कस्तं परिभुनक्ति ? कः शीलं रक्षति ? को भावनामनुयुनक्ति ? को मार्गफलनिर्वाणानि साक्षात्करोति ? कः प्राणं हन्ति ? कोऽदत्त-माददाति ? कः कामेषु मिथ्याचारं चरति ? को मृषा भणति ? को मद्यं पिबति ? कः पञ्चानन्तर्यकर्म करोति ? तस्मान्नास्ति कुशलम् । नास्त्यकुशलम् । नास्ति कुशलाकुशलानां कर्मणां कर्ता वा कारयिता वा । नास्ति सुकृतदुष्कृतानां कर्मणां फलं विपाकः । चेद्, भदन्त नागसेन, यो युष्मान् मारयति, नास्ति तस्यापि प्राणातिपातः। युष्माकमपि, भदन्त नागसेन, नास्ति आचार्यः, नास्ति उपाध्यायः, नास्ति उपसम्पदा । 'नागसेन'इति मां, महाराज, सब्रह्मचारिणः समुदाचरन्ती'ति यद् वदसि, कतमोऽत्र नागसेनः" ?

"किन्नु खलु, भदन्त, केशा नागसेन" इति ?

"न हि, महाराजे"ति ।

"लोमानि नागसेन" इति ?

"न हि, महाराजे"ति ।

"नखाः, दन्ताः, त्वचः, मांसं, स्नायुः, अस्थि, अस्थिमज्जा, वृक्कं, हृदयं, यकृत्, क्लोमकं, प्लीहा, पुप्फुसं, अन्त्रं, अन्त्रगुणः, उदर्यं, करीषं, पित्तं, श्लेष्म, पूतिः, लोहितं, स्वेदः, मेदः, अश्रु, वसा, खेलो (?), सिङ्घाणिका (?) लसिका, मूत्रं, मस्तके मस्तलुङ्गं नागसेन" इति ?

"न हि, महाराजे"ति ।

"किन्नु खलु, भदन्त, रूपं नागसेन" इति ?

"न हि, महाराजे"ति ।

"वेदना, नागसेन" इति ?

"न हि, महाराजा"ति ।

"सञ्ञा नागसेनो"ति ?

"न हि, महाराजा"ति ।

"सङ्खारा नागसेनो"ति ?

"न हि, महाराजा"ति ।

"विञ्ञाणं नागसेनो"ति ?

"न हि, महाराजा"ति ।

"किं पन, भन्ते, रूपवेदनासञ्ञासङ्खारविञ्ञाणं नागसेनो"ति?

"न हि, महाराजा"ति ।

"किं पन, भन्ते, अञ्ञत्र रूपवेदनासञ्ञासङ्खारविञ्ञाणं नागसेनो"ति ?

"न हि, महाराजा"ति ।

"तमहं, भन्ते, पुच्छन्तो पुच्छन्तो न पस्सामि नागसेनं । नागसेनसद्दो येव नु खो, भन्ते, नागसेनो"ति ?

"न हि, महाराजा" ति ।

"को पने'त्थ नागसेनो ? अलिकं त्वं, भन्ते, भाससि मुसावादं, नत्थि नागसेनो" ति ।

अथ खो आयस्मा नागसेनो मिलिन्दं राजानं एतदवोच–"त्वं खो'सि, महाराज, खत्तियसुखुमालो अच्चन्तसुखुमालो । तस्स ते, महाराज, मज्झन्हिकसमयं तत्ताय भूमिया उण्हाय वालिकाय खराय सक्खरकथलिकाय मद्दित्वा पादेनागच्छन्तस्स पादा रुज्जन्ति कायो किलमति, चित्तं उपहञ्ञति, दुक्खसहगतं कायविञ्ञाणं उप्पज्जति । किन्नु खो त्वं पादेना'गतो'सि, उदाहु वाहनेना" ति ?

"न हि, महाराजे"ति ।

"संज्ञा नागसेन"इति ?

"न हि, महाराजे"ति ।

"संस्कारा नागसेन" इति ?

"न हि, महाराजे"ति ।

"विज्ञानं नागसेन" इति ?

"न हि, महाराजे"ति ।

"किम्पुनर्भदन्त, रूपवेदनासंज्ञासंस्कारविज्ञानं नागसेन"इति ?

"न हि, महाराजे"ति ।

"किम्पुनर्भदन्त, अन्यत्र रूपवेदनासंज्ञासंस्कारविज्ञानं नागसेन" इति ?

"न हि, महाराजे"ति ।

"तमहं, भदन्त, पृच्छन् पृच्छन् न पश्यामि नागसेनम् । नागसेनशब्द एव नु खलु, भदन्त, नागसेन" इति ?

"न हि, महाराजे" ति

कः पुनरत्र नागसेनः ? अलीकं त्वं, भदन्त, भाषसे मृषावादं, नास्ति नागसेन" इति ।

अथ खलु आयुष्मान्नागसेनो मिलिन्दं राजानमेतदवोचत्--"त्वं खल्वसि, महाराज, क्षत्रियसुकुमारोऽत्यन्तसुकुमारः । तस्य ते, महाराज, मध्याह्निकसमयं तप्तायां भूम्यामुष्णायां बालुकायां खराः शर्करकठलिका मर्दित्वा पादेनागच्छतः पादा रुजन्ति, कायः क्लिश्यति, चित्तमुपहन्यते, दुःखसहगतं कायविज्ञानमुत्पद्यते । किन्नु खलु त्वं पादेनागतोऽसि, उताहो वाहनेने"ति ?

"ना'हं, भन्ते, पादेना'गच्छामि। रथेना'हं आगतो' स्मी" ति ।

"सचे त्वं, महाराज, रथेना'गतो'सि, रथं मे आरोचेहि। किन्नु खो, महाराज, ईसा रथो" ति ?

"न हि, भन्ते"ति ।

"अक्खो रथो"ति ?

"न हि, भन्ते"ति ।

"चक्कानि रथो"ति ?

"न हि, भन्ते"ति ।

"रथपञ्जरं रथो"ति ?

"न हि, भन्ते"ति ।

"रथदण्डको रथो"ति ?

"न हि, भन्ते"ति ।

"युगं रथो"ति ?

"न हि, भन्ते"ति ।

"रस्मियो रथो"ति ?

"न हि, भन्ते"ति ।

"पतोदलट्ठि रथो"ति ?

"न हि, भन्ते"ति ।

"किन्नु खो, महाराज, ईसाअक्खचक्करथपञ्जररथदण्डयुगरस्मिपतोदा रथो"ति ?

"न हि, भन्ते"ति ।

"किं पन, महाराज, अञ्ञत्र ईसाअक्खचक्करथपञ्जररथदण्डयुगरस्मिपतोदा रथो"ति ?

"न हि, भन्ते"ति ।

"नाहं, भदन्त, पादेनागच्छामि। रथेनाहमागतोऽस्मी" ति।

"चेत्त्वं, महाराज, रथेनागतोऽसि, रथं मे आरोचय। किन्नु खलु, महाराज, ईषा रथ" इति ?

"न हि, भदन्ते"ति।

"अक्षो रथ"इति ?

"न हि, भदन्ते"ति।

"चक्राणि रथ"इति ?

"न हि, भदन्ते"ति।

"रथपञ्जरं रथ"इति ?

"न हि, भदन्ते"ति।

"रथदण्डको रथ"इति ?

"न हि, भदन्ते"ति।

"युगं रथ" इति ?

"न हि, भदन्ते"ति।

"रश्मयो रथ" इति ?

"न हि, भदन्ते"ति।

"प्रतोदयष्टी रथ" इति ?

"न हि, भदन्ते"ति।

"किन्नु खलु, महाराज, ईषाक्षचक्ररथपञ्जररथदण्ड–युगरश्मिप्रतोदा रथ" इति ?

"न हि, भदन्ते"ति।

"किम्पुनर्महाराज, अन्यत्र ईषाक्षचक्ररथपञ्जररथदण्डयुग-रश्मिप्रतोदा रथ" इति ?

"न हि, भदन्ते"ति।

"तमहं, महाराज, पुच्छन्तो पुच्छन्तो न पस्सामि रथं। रथसद्दो येव नु खो, महाराज, रथो"ति ?

"न हि, भन्ते"ति।

"को पने'त्थ रथो ? अलिकं त्वं, महाराज, भाससि मुसावादं, नत्थि रथो। त्वं'सि, महाराज, सकलजम्बुदीपे अग्गराजा। कस्स पनं त्वं भायित्वा मुसावादं भाससि ? सुणन्तु मे, भोन्तो पञ्चसता योनका, असीतिसहस्सा च, भिक्खू ! अयं मिलिन्दो राजा एवमाह–'रथेनाहं आगतो'स्मी'ति। 'सचे त्वं, महाराज, रथेना'-गतोसि, रथं मे आरोचेही'ति वुत्तो समानो रथं न सम्पादेति। कल्लं नु खो तदभिनन्दितुं"ति ?

एवं वुत्ते पञ्चसता योनका आयस्मतो नागसेनस्स साधुकारं दत्वा मिलिन्दं राजानं एतदवोचुं–"इदानि खो त्वं, महाराज, सक्कोन्तो भासस्सू"ति। अथ खो मिलिन्दो राजा आयस्मन्तं नागसेनं एतदवोच–"ना'हं, भन्ते, नागसेन, मुसा भणामि। ईसं च पटिच्च, अक्खं च पटिच्च, चक्कानि च पटिच्च, रथपञ्जरं च पटिच्च, रथदण्डकं च पटिच्च, रथो'ति सङ्खा समञ्ञा पञ्ञत्ति वोहारो नाममत्तं पवत्तती"ति।

"साधु खो त्वं, महाराज, रथं जानासि। एवमेव खो, महाराज, मय्हम्पि केसे च पटिच्च, लोमे च पटिच्च, मत्थके मत्थलुङ्गं च पटिच्च, रूपं च पटिच्च, वेदनं च पटिच्च, सञ्ञं च पटिच्च, सङ्खारे च पटिच्च, विञ्ञाणं च पटिच्च, 'नागसेनो'ति सङ्खा समञ्ञा पञ्ञत्ति वोहारो नाममत्तं पवत्तति। परमत्थतो पने'त्थ पुग्गलो नू'पलब्भति। भासितं पेतं, महाराज, वजिराय भिक्खुनिया भगवतो सम्मुखा––

"तमहं, महाराज, पृच्छन् पृच्छन् न पश्यामि रथम्। रथशब्द एव नु खलु, महाराज, रथ" इति ?

"न हि, भदन्ते"ति।

"कः पुनरत्र रथः ? अलीकं त्वं, महाराज, भाषसे मृषावादं, नास्ति रथः। त्वमसि, महाराज, सकलजम्बुद्वीपेऽग्रराजः। कस्मात् पुनस्त्वं भीत्वा मृषावादं भाषसे ? शृण्वन्तु मे, भवन्तः पञ्चशता यवनकाः, अशीतिसहस्राश्च भिक्षवः ! अयं मिलिन्दो राजा एवमाह–'रथेनाहमागतोऽस्मी' ति। 'चेत् त्वं, महाराज, रथेनागतोऽसि, रथं मे आरोचये'त्युक्तः सन् रथं न सम्पादयति। कल्यं नु खलु तदभिनन्दितुमि" ति ?

एवमुक्ते पञ्चशता यवनका आयुष्मतो नागसेनस्य साधुकारं दत्वा मिलिन्दं राजानमेतदवोचन्–"इदानीं खलु त्वं, महाराज, शक्नुवन् भाषस्वे"ति। अथ खलु मिलिन्दो राजाऽऽयुष्मन्तं नागसेनमेतदवोचत्–"नाहं, भदन्त नागसेन, मृषा भणामि। ईषां च प्रतीत्य, अक्षं च प्रतीत्य, चक्राणि च प्रतीत्य, रथपञ्जरं च प्रतीत्य, रथदण्डकं च प्रतीत्य, रथ इति संज्ञा समज्ञा प्रज्ञप्तिर्व्यवहारो नाममात्रं प्रवर्तत" इति।

"साधु खलु त्वं, महाराज, रथं जानासि। एवमेव खलु, महाराज, मह्यमपि केशांश्च प्रतीत्य, लोमानि च प्रतीत्य, मस्तके मस्तलुङ्गं च प्रतीत्य, रूपं च प्रतीत्य, वेदनां च प्रतीत्य, संज्ञां च प्रतीत्य, संस्कारांश्च प्रतीत्य, विज्ञानं च प्रतीत्य, 'नागसेन' इति संज्ञा समज्ञा प्रज्ञप्तिर्व्यवहारो नाममात्रं प्रवर्तते। परमार्थतः पुनरत्र पुद्गलो नोपलभ्यते। भाषितमप्येतन्महाराज, वज्रया भिक्षुण्या भगवतः सम्मुखे––

यथा हि अङ्गसम्भारा होति सद्दो रथो इति ।
एवं खन्धेसु सन्तेसु होति सत्तो'ति सम्मुती''ति ॥

"अच्छरियं, भन्ते नागसेन, अब्भुतं, भन्ते नागसेन ! अतिचित्रानि पञ्हपटिभानानि विसज्जितानि । यदि बुद्धो तिट्ठेय्य साधुकारं ददेय्य, 'साधु साधु, नागसेन, अतिचित्रानि पञ्हपटिभानानि विसज्जितानी''ति ।

२—वस्सगणना

"कतिवस्सो'सि त्वं, भन्ते नागसेना''ति ?

"सत्तवस्सो'हं, महाराजा''ति ।

"के ते, भन्ते, सत्त ? त्वं वा सत्त, गणना वा सत्ता''ति ?

तेन खो पन समयेन मिलिन्दस्स रञ्ञो सब्बाभरणपटिमण्डितस्स अलङ्कतपटियत्तस्स पथवियं छाया दिस्सति, उदकमणिके च छाया दिस्सति । अथ खो आयस्मा नागसेनो मिलिन्दं राजानं एतदवोच-"अयं ते, महाराज, छाया पथवियं उदकमणिके च दिस्सति। किं पन, महाराज, त्वं वा राजा, छाया वा राजा''ति ?

"अहं, भन्ते नागसेन, राजा । ना'यं छाया राजा । मं पन निस्साय छाया पवत्तती''ति ।

"एवमेव खो, महाराज, वस्सानं गणना सत्त । न पना'हं सत्त । मं पन निस्साय सत्त पवत्तति छायूपमं महाराजा''ति ।

"अच्छरियं, भन्ते नागसेन, अब्भुतं, भन्ते नागसेन ! अतिचित्रानि पञ्हपटिभानानि विसज्जितानी''ति ।

३—पण्डितवादो च राजवादो च

राजा आह—"भन्ते, नागसेन, सल्लपिस्ससि मया सद्धिं''ति ?

'यथा ह्यङ्गसम्भारा भवति शब्दो रथ इति ।

एवं स्कन्धेषु सत्सु भवति सत्त्व इति सम्मतिः''रेति ॥

"आश्चर्यं, भदन्त नागसेन, अद्‌भुतं, भदन्त नागसेन ! अतिचित्राणि प्रश्नप्रतिभानानि विसर्जितानि । यदि बुद्धस्तिष्ठेत् साधुकारं दद्यात्, 'साधु साधु, नागसेन, अतिचित्राणि प्रश्नप्रतिभानानि विसर्जितानी'' ति ।

२—वर्षगणना

"कतिवर्षोऽसि त्वं, भदन्त नागसेने''ति ?

"सप्तवर्षोऽहं, महाराजे''ति ।

"के ते, भदन्त, सप्त ? त्वं वा सप्त, गणना वा सप्ते'' ति ?

तेन खलु पुनः समयेन मिलिन्दस्य राज्ञः सर्वाभरणप्रतिमण्डितस्यालङ्कृतप्रतियतस्य पृथिव्यां छाया दृश्यते, उदकमणिके च छाया दृश्यते । अथ खलु आयुष्मान् नागसेनो मिलिन्दं राजानमेतदवोचत्–"इयं ते, महाराज, छाया पृथिव्यामुदकमणिके च दृश्यते । किम्पुनर्महाराज, त्वं वा राजा, छाया वा राजे'' ति ?

"अहं, भदन्त नागसेन, राजा । नेयं छाया राजा । मां पुनर्निःश्रित्य छाया प्रवर्तत'' इति ।

"एवमेव खलु, महाराज, वर्षाणां गणना सप्त । न पुनरहं सप्त । मां पुनर्निःश्रित्य सप्त प्रवर्तते छायोपमं महाराजे'' ति ।

"आश्चर्यं, भदन्त नागसेन, अद्‌भुतं, भदन्त नागसेन ! अतिचित्राणि प्रश्नप्रतिभानानि विसर्जितानी'' ति ।

३—पण्डितवादश्च राजवादश्च

राजाऽऽह–"भदन्त नागसेन, संलपिष्यसि मया सार्धमि'' ति ?

"सचे त्वं, महाराज, पण्डितवादं सल्लपिस्ससि, सल्लपिस्सामि। सचे पन राजवादं सल्लपिस्ससि, न सल्लपिस्सामी''ति ।

"कथं भन्ते, नागसेन, पण्डिता सल्लपन्ती''ति ?

"पण्डितानं खो, महाराज, सल्लापे आवेठनम्पि कयिरति, निब्बेठनम्पि कयिरति, निग्गहो'पि कयिरति, पटिकम्मम्पि कयिरति, विस्सासो'पि कयिरति, पटिविस्सासो'पि कयिरति । न च तेन पण्डिता कुप्पन्ति । एवं खो, महाराज, पण्डिता सल्लपन्ती''ति ।

"कथं पन, भन्ते, राजानो सल्लपन्ती''ति ?

"राजानो खो, महाराज, सल्लापे एकं वत्थुं पटिजानन्ति । यो तं वत्थुं विलोमेति, तस्स दण्डं आणापेन्ति–'इमस्स दण्डं पणेथा'ति । एवं खो, महाराज, राजानो सल्लपन्ती''ति ।

"पण्डितवादा'हं, भन्ते, सल्लपिस्सामि, नो राजवादं । विस्सत्थो, भदन्तो सल्लपतु यथा भिक्खुना वा सामणेरेन वा उपासकेन वा आरामिकेन वा सद्धिं सल्लपति, एवं विस्सत्थो भदन्तो सल्लपतु, मा भायतू''ति। "सुट्ठु, महाराजा''ति थेरो अब्भानुमोदि ।

राजा आह–"भन्ते नागसेन, पुच्छिस्सामी''ति ।

"पुच्छ, महाराजा''ति ।

"पुच्छितो'सि मे, भन्ते''ति ।

"विसज्जितं, महाराजा''ति ।

"किं पन, भन्ते, तया विसज्जितं''ति ?

"किं पन, महाराज, तया पुच्छितं''ति ?

अथ खो मिलिन्दस्स रञ्ञो एतदहोसि–"पण्डितो खो अयं भिक्खु, पटिबलो मया सद्धिं सल्लपितुं । बहुकानि च मे ठानानि पुच्छितब्बानि भविस्सन्ति । याव अपुच्छितानि येव तानि ठानानि

"चेत्त्वं, महाराज, पण्डितवादं संलपिष्यसि, संलपिष्यामि। चेत्पुना राजवादं संलपिष्यसि, न संलपिष्यामी" ति।

"कथं, भदन्त नागसेन, पण्डिताः संलपन्ती" ति ?

"पण्डितानां खलु, महाराज, संलापे आवेष्टनमपि क्रियते, निर्वेष्टनमपि क्रियते, निग्रहोऽपि क्रियते, प्रतिकर्मापि क्रियते, विश्वासोऽपि क्रियते, प्रतिविश्वासोऽपि क्रियते। न च तेन पण्डिताः कुप्यन्ति। एवं खलु, महाराज, पण्डिताः संलपन्ती" ति।

"कथं पुनर्भदन्त, राजानः संलपन्ती" ति ?

"राजानः खलु, महाराज, संलापे एकं वस्तु प्रतिजानन्ति। यस्तद् वस्तु विलोमयति, तस्मै दण्डमाज्ञापयन्ति-'अस्मै दण्डं प्रणयते' ति। एवं खलु, महाराज, राजानः संलपन्ती" ति।

"पण्डितवादमहं, भन्ते, संलपिष्यामि, नो राजवादम्। विश्वस्तो, भदन्तः संलपतु यथा भिक्षुणा वा श्रामणेरेन वा उपासकेन वाऽऽरामिकेण वा सार्धं संलपति, एवं विश्वस्तो भदन्तः संलपतु, मा बिभेत्वि"ति। "सुष्ठु महाराजे"ति स्थविरोऽभ्यन्वमोदिष्ट।

राजाऽऽह-"भदन्त नागसेन, प्रक्ष्यामी"ति।

"पृच्छ, महाराजे"ति।

"पृष्टोऽसि मया, भदन्ते"ति।

"विसर्जितं, मया, महाराजे"ति।

"किम्पुनर्भदन्त, त्वया विसर्जितमि"ति ?

"किम्पुनर्महाराज, त्वया पृष्टमि"ति ?

अथ मिलिन्दस्य राज्ञ एतदभूत्-"पण्डितः खल्वयं भिक्षुः,प्रतिबलो मया सार्धं संलपितुम्। बहुकानि च मे स्थानानि प्रष्टव्यानि भविष्यन्ति। यावदपृष्टान्येव तानि स्थानानि

भविस्सन्ति । अथ सुरियो अत्थं गमिस्सति, यन्नूना'हं स्वे अन्तेपुरे सल्लपेय्यं''ति । अथ खो राजा देवमन्तियं एतदवोच–''तेन हि त्वं, देवमन्तिय, भदन्तस्स आरोचेय्यासि-'स्वे अन्तेपुरे रञ्ञा सद्धिं सल्लापो भविस्सती''ति । इदं वत्वा मिलिन्दो राजा उट्ठाया'सना थेरं नागसेनं आपुच्छित्वा रथं अभिरूहित्वा 'नागसेनो नागसेनो'ति सज्झायं करोन्तो पक्कामि । अथ खो देवमन्तियो आयस्मन्तं नागसेनं एतदवोच–''राजा, भन्ते, मिलिन्दो एवमाह–'स्वे, अन्तेपुरे रञ्ञा सद्धिं सल्लापो भविस्सती,''ति । ''सुट्ठू''ति थेरो अब्भानुमोदि ।

अथ खो तस्सा रत्तिया अच्चयेन देवमन्तियो च अनन्तकायो च मङ्कुरो च सब्बदिन्नो च येन मिलिन्दो राजा तेनुपसङ्कमिंसु । उपसङ्कमित्वा राजानं मिलिन्दं एतदवोचुं–''आगच्छतु, महाराज, भदन्तो नागसेनो''ति ?

''आम आगच्छतू''ति ।

''कित्तकेहि भिक्खूहि सद्धिं आगच्छतू''ति ?

''यत्तके भिक्खू इच्छति तत्तकेहि भिक्खूहि सद्धिं आगच्छतू''ति ।

अथ खो सब्बदिन्नो आह–''आगच्छतु, महाराज, दसहि भिक्खूहि सद्धिं''ति ?

दुतियम्पि खो राजा आह–''यत्तके भिक्खू इच्छति तत्तकेहि भिक्खूहि सद्धिं आगच्छतू''ति ?

दुतियम्पि खो सब्बदिन्नो आह–''आगच्छतु, महाराज, दसहि भिक्खूहि सद्धिं''ति ।

ततियम्पि खो राजा आह–''यत्तके भिक्खू इच्छति तत्तकेहि भिक्खूहि सद्धिं आगच्छतू''ति ।

भविष्यन्ति । अथ सूर्योऽऽस्तं गमिष्यति, यन्नूनमहं स्वेऽन्तःपुरे संलपेयमि''ति । अथ खलु राजा देवमन्त्रिणमेतदवोचत्–''तेन हि त्वं, देवमन्त्रिन्, भदन्तस्यारोचयेः–'स्वेऽन्तःपुरे राज्ञा सार्धं संलापो भविष्यती''ति । इदमुक्त्वा मिलिन्दो राजा उत्थायासनात् स्थविरं नागसेनमापृच्छ्य रथमभिरूह्य 'नागसेनो नागसेन' इति स्वाध्यायं कुर्वन् प्राक्रमीत् । अथ खलु देवमन्त्री आयुष्मन्तं नागसेनमेतदवोचत्–''राजा, भदन्त, मिलिन्द, एवमाह–'स्वेऽन्तःपुरे राज्ञा सार्धं संलापो भविष्यती,''ति । ''सुष्ठु'' इति स्थविरोऽभ्यन्वमोदिष्ट ।

अथ खलु तस्या रात्र्या अत्ययेन देवमन्त्री चानन्तकायश्च मङ्कुरश्च सर्वदत्तश्च येन मिलिन्दो राजा तेनोपसमक्रमिषुः । उपसङ्क्रम्य राजानं मिलिन्दमेतदवोचन्–''आगच्छतु, महाराज, भदन्तो नागसेन'' इति ?

''आम् आगच्छत्वि''ति ।

''कियद्भिर्भिक्षुभिः सार्धमागच्छत्वि''ति ?

''यावतो भिक्षूनिच्छति तावद्भिर्भिक्षुभिः सार्धमागच्छत्वि''ति ।

अथ खलु सर्वदत्त आह–''आगच्छतु, महाराज, दशभिर्भिक्षुभिः सार्धमि''ति ?

द्वितीयमपि खलु राजाऽऽह–''यावतो भिक्षूनिच्छति तावद्भिर्भिक्षुभिः सार्धमागच्छत्वि''ति ।

द्वितीयमपि खलु सर्वदत्त आह–''आगच्छतु, महाराज दशभिर्भिक्षुभिः सार्धमि''ति ?

तृतीयमपि खलु राजाऽऽह–''यावतो भिक्षूनिच्छति तावद्भिर्भिक्षुभिः सार्धमागच्छत्वि''ति ।

ततियम्पि खो सब्बदिन्नो आह–"आगच्छतु, महाराज, दसहि भिक्खूहि सद्धि"ति।

"सब्बो पना'यं सक्कारो पटियादितो। अहं भणामि 'यत्तके भिक्खू इच्छति, तत्तकेहि भिक्खूहि सद्धिं आगच्छतू'ति। अयं, भणे, सब्बदिन्नो अञ्ञथा भणति। किन्नु मयं नप्पटिबला भिक्खूनं भोजनं दातुं"ति ? एवं वुत्ते सब्बदिन्नो मङ्कु अहोसि।

अथ खो देवमन्तियो च अनन्तकायो च मङ्कुरो च येना' यस्मा नागसेनो तेनुपसङ्कमिंसु। उपसङ्कमित्वा आयस्मन्तं नागसेनं एतदवोचुं–"राजा, भन्ते, मिलिन्दो एवमाह–'यत्तके भिक्खू इच्छति तत्तकेहि भिक्खूहि सद्धिं आगच्छतू"ति।

४—अनन्तकायस्स उपासकत्तं

अथ खो आयस्मा नागसेनो पुब्बण्हसमयं निवासेत्वा पत्तचीवरमादाय असीतिया भिक्खुसहस्सेहि सद्धिं सागलं पाविसि। अथ खो अनन्तकायो आयस्मन्तं नागसेनं निस्साय गच्छन्तो आयस्मन्तं नागसेनं एतदवोच–"भन्ते नागसेन, यं पने'तं ब्रूसि 'नागसेनो'ति, कतमो एत्थ नागसेनो"ति ? थेरो आह–"को पने' त्थ 'नागसेनो'ति मञ्ञसी"ति ?

"यो सो, भन्ते, अब्भन्तरे वातो जीवो पविसति च निक्खमति च सो 'नागसेनो'ति मञ्ञामी"ति।

"यदि पने'सो वातो निक्खमित्वा नप्पविसेय्य, पविसित्वा न निक्खमेय्य, जीवेय्य नु खो सो पुरिसो"ति ?

"न हि, भन्ते"ति।

"ये पनि'मे सङ्खधमका सङ्खं धमेन्ति, तेसं वातो पुन पविसती"ति ?

तृतीयमपि खलु सर्वदत्त आह--"आगच्छतु, महाराज, दशभिर्भिक्षुभिः सार्धमि"ति ?

"सर्वः पुनरयं सत्कारः प्रतिपादितः। अहं भणामि 'यावतो भिक्षूनिच्छति, तावद्भिर्भिक्षुभिः सार्धमागच्छत्वि'ति। अयं, भणे, सर्वदत्तोऽन्यथा भणति। किन्तु वयं न प्रतिबला भिक्षुभ्यो भोजनं दातुमि"ति ? एवमुक्ते सर्वदत्तो मङ्कुरभूत्।

अथ खलु देवमन्त्री चानन्तकायश्च मङ्कुरश्च येनायुष्मान्नागसेनस्तेनोपसमक्रमिषुः। उपसंक्रम्यायुष्मन्तं नागसेनमेतदवोचन्--"राजा, भदन्त, मिलिन्द एवमाह--'यावतो भिक्षूनिच्छति तावद्भिर्भिक्षुभिः सार्धमागच्छत्वि"ति।

४—अनन्तकायस्योपासकत्वम्

अथ खल्वायुष्मान्नागसेनः पूर्वाह्णसमयं निवास्य पात्रचीवरमादायाशीत्या भिक्षुसहस्रैः सार्धं सागलं प्राविक्षत्। अथ खलु अनन्तकाय आयुष्मन्तं नागसेनं निःश्रित्य गच्छन्नायुष्मन्तं नागसेनमेतदवोचत्--"भदन्त नागसेन, यत् पुनरेतद् ब्रवीषि 'नागसेन' इति, कतमोऽत्र नागसेन" इति ? स्थविर आह--"कः पुनरत्र 'नागसेन' इति मन्यस"ति ?

"यः स, भदन्त, अभ्यन्तरे वातो जीवः प्रविशति च निष्क्रामति च स 'नागसेन' इति मन्य"इति।

"यदि पुनरेष वातो निष्क्रम्य न प्रविशेत्, प्रविश्य न निष्क्रामेत् जीवेन्नु खलु स पुरुष"इति ?

"न हि, भदन्ते"ति।

"ये पुनरिमे शङ्खधमकाः शङ्खं धमन्ति, तेषां वातः पुनः प्रविशती"ति ?

"न हि, भन्ते"ति ।

"ये पनि'मे वंसधमका वंसं धमेन्ति तेसं वातो पुन पविसती"ति ।

"न हि, भन्ते"ति ।

"ये पनि'मे सिङ्गधमका सिङ्गं धमेन्ति, तेसं वातो पुन पविसती"ति ?

"न हि, भन्ते"ति ।

"अथ किस्स पन ते न मरन्ति"ति ?

"ना'हं पटिबलो तया वादिना सद्धिं सल्लपितुं । साधु, भन्ते, अत्थं जप्पेही"ति ।

"ने'सो जीवो । अस्सासपस्सासा नामे'ते कायसङ्खारा"ति । थेरो अभिधम्मकथं कथेसि । अथ अनन्तकायो उपासकत्तं पटिवेदेसी'ति ।

अथ खो आयस्मा नागसेनो येन मिलिन्दस्स रञ्ञो निवेसनं तेनु'पसङ्कमि । उपसङ्कमित्वा पञ्ञत्ते आसने निसीदि । अथ खो मिलिन्दो राजा आयस्मन्तं नागसेनं सपरिसं पणीतेन खादनीयेन भोजनीयेन सहत्था सन्तप्पेत्वा सम्पवारेत्वा एकमेकं भिक्खुं एकमेकेन दुस्सयुगेन अच्छादेत्वा आयस्मन्तं नागसेनं तिचीवरेन अच्छादेत्वा आयस्मन्तं नागसेनं एतदवोच–"भन्ते नागसेन, दसहि भिक्खूहि सद्धिं इध निसीदथ, अवसेसा गच्छन्तू"ति । अथ खो मिलिन्दो राजा आयस्मन्तं नागसेनं भुत्ताविं ओनीतपत्तपाणिं विदित्वा अञ्ञतरं नीचं आसनं गहेत्वा एकमन्तं निसीदि । एकमन्तं निसिन्नो खो मिलिन्दो राजा आयस्मन्तं नागसेनं एतदवोच–"भन्ते नागसेन, किम्हि होति कथासल्लापो"ति ?

"न हि, भदन्ते"ति ।

"ये पुनरिमे वंशधमका वंशं धमन्ति तेषां वातः पुनः प्रविशती"ति ?

"न हि, भदन्ते"ति ।

"ये पुनरिमे शृङ्गधमकाः शृङ्गं धमन्ति, तेषां वातः पुनः प्रविशती"ति ?

"न हि, भदन्ते"ति ।

"अथ कस्मात् पुनस्ते न म्रियन्त"इति ?

"नाहं प्रतिबलस्त्वया वादिना सार्धं संलपितुम् । साधु, भदन्त, अर्थं जल्पे"ति ।

"नैष जीवः । आश्वासप्रश्वासा नामैते कायसंस्कारा"इति । स्थविरोऽभिधर्मकथामचकथत् । अथानन्तकाय उपासकत्वं प्रत्यवेदीदिति ।

अथ खल्वायुष्मान्नागसेनो येन मिलिन्दस्य राज्ञो निवेसनं तेनोपसमक्रमीत् । उपससंक्रम्य प्रज्ञप्ते आसने न्यषदत् । अथ खलु मिलिन्दो राजाऽऽयुष्मन्तं नागसेनं सपरिषदं प्रणीतेन खादनीयेन भोजनीयेन स्वहस्तात् सन्तर्प्य सम्प्रवार्य एकमेकं भिक्षुमेकैकेन दूष्ययुगेन आच्छाद्य आयुष्मन्तं नागसेनं त्रिचीवरेणाच्छाद्य आयुष्मन्तं नागसेनमेतदवोचत्—"भदन्त नागसेन, दशभिर्भिक्षुभिः सार्धमिह निषीदत, अवशेषा गच्छन्त्वि"ति । अथ खलु मिलिन्दो राजाऽऽयुष्मन्तं नागसेनं भुक्तवन्तमवनीतपात्रपाणिं विदित्वा ऽन्यतरं नीचमासनं गृहीत्वा एकान्तं न्यषदत् । एकान्तं निषण्णः खलु मिलिन्दो राजाऽऽयुष्मन्तं नागसेनमेतदवोचत्—"भदन्त नागसेन, कस्मिन् भवति कथासंलाप"ति ?

"अत्थेन मयं, महाराज, अत्थिका। अत्थे होतु कथा-सल्लापो"ति।

५—किमत्था पब्बज्जा

राजा आह—"किमत्थिया, भन्ते नागसेन, तुम्हाकं पब्बज्जा, को च तुम्हाकं परमत्थो"ति? थेरो आह—"किन्ति, महाराज, इदं दुक्खं निरुज्झेय्य, अञ्ञं च दुक्खं न उप्पज्जेय्या'ति, एतदत्था, महाराज, अम्हाकं पब्बज्जा। अनुपादा परिनिब्बानं खो पन अम्हाकं परमत्थो"ति।

"किं पन, भन्ते नागसेन, सब्बे एतदत्थाय पब्बजन्ती"ति?

"न हि, महाराज। केचिदेतदत्थाय पब्बजन्ति, केचि राजा'-भिनीता पब्बजन्ति, केचि चोरा'भिनीता पब्बजन्ति, केचि इणट्ठा पब्बजन्ति, केचि आजीवकत्थाय पब्बजन्ति। ये पन सम्मा पब्बजन्ति, ते एतदत्थाय पब्बजन्ती"ति।

"त्वं पन, भन्ते, एतदत्थाय पब्बजितो'सी"ति?

"अहं खो, महाराज, दहरको सन्तो पब्बजितो। न जानामि इमस्स नामत्थाय पब्बजामी'ति। अपि च खो मे एवं अहोसि—'पण्डिता इमे समणा सक्यपुत्तिया ते मं सिक्खापेस्सन्ती'ति। स्वा'हं तेहि सिक्खापितो जानामि च पस्सामि च "इमस्स नामत्थाय पब्बज्जा,"ति।

"कल्लो'सि, भन्ते नागसेना"ति।

६—को न पटिसन्दहति

राजा आह—"भन्ते नागसेन, अत्थि कोचि मतो न पटिसन्दहती"ति? थेरो आह—"कोचि पटिसन्दहति, कोचि न पटिसन्दहती"ति।

"अर्थेन वयं, महाराज, आर्थिकाः । अर्थे भवतु कथा-संलाप'' इति ।

५—किमर्था प्रव्रज्या

राजाऽऽह–"किमर्थिका, भदन्त नागसेन, युष्माकं प्रव्रज्या, कश्च युष्माकं परमार्थ''इति ? स्थविर आह–"किमिति, महाराज, इदं दुःखं निरुन्धीत, अन्यच्च दुःखं नोत्पद्येतेति, एतदर्था, महाराज, अस्माकं प्रव्रज्या । अनुपादाय परिनिर्वाणं खलु पुनरस्माकं परमार्थ''इति ।

"किम्पुनर्भदन्त नागसेन, सर्वे एतदर्थाय प्रव्रजन्ती''ति ?

"न हि, महाराज । केचिदेतदर्थाय प्रव्रजन्ति, केचिद् राजाभिनीताः प्रव्रजन्ति, केचिच्चौराभिनीताः प्रव्रजन्ति, केचिद् ऋणार्ताः प्रव्रजन्ति, केचिद् आजीवकार्थाय प्रव्रजन्ति । ये पुनः सम्यक् प्रव्रजन्ति, ते एतदर्थाय प्रव्रजन्ती''ति ।

"त्वं पुनर्भदन्त एतदर्थाय प्रव्रजितोऽसी''ति ?

"अहं खलु, महाराज, दारकः सन् प्रव्रजितः । न जानाम्यस्मै नामार्थाय प्रव्रजामीति । अपि च खलु मे एवमभूत्–'पण्डिता इमे श्रमणाः शाक्यपुत्रीयास्ते मां शिक्षयिष्यन्ती'ति । सोऽहं तैः शिक्षयितो जानामि च पश्यामि चास्मै नामार्थाय प्रव्रज्ये''ति ।

"कल्योऽसि, भदन्त नागसेने''ति ।

६— को न प्रतिसन्दधाति

राजाऽऽह–"भदन्त नागसेन, अस्ति कश्चिन्मृतो न प्रतिसन्दधाती''ति ? स्थविर आह–"कश्चित् प्रतिसन्दधाति, कश्चिन्न प्रतिसन्दधाती''ति ।

"को पटिसन्दहति, को न पटिसन्दहती"ति ?

"सकिलेसो, महाराज, पटिसन्दहति, निक्किलेसो न पटिसन्दहती"ति ।

"त्वं पन, भन्ते नागसेन, पटिसन्दहिस्ससी"ति ?

"सचे, महाराज, सउपादानो भविस्सामि, पटिसन्दहिस्सामि । सचे अनुपादानो भविस्सामि, न पटिसन्दहिस्सामी"ति ।

"कल्लो'सि, भन्ते नागसेना"ति ।

राजा आह–"भन्ते नागसेन, यो न पटिसन्दहति ननु सो योनिसो मनसिकारेन न पटिसन्दहती"ति ?

"योनिसो च, महाराज, मनसिकारेन पञ्ञाय च अञ्ञेहि च कुसलेहि धम्मेही"ति ।

"ननु, भन्ते, योनिसो मनसिकारो येव पञ्ञा"ति ?

"न हि, महाराज । अञ्ञो मनसिकारो, अञ्ञा पञ्ञा । इमेसं खो, महाराज, अजेळकगोणमहिंसओट्ठगद्रभानं पि मनसिकारो अत्थि, पञ्ञा पन तेसं नत्थी"ति ।

"कल्लो'सि, भन्ते नागसेना"ति ।

—किंलक्खणो मनसिकारो किंलक्खणा पञ्ञा

राजा आह–"किंलक्खणो, भन्ते नागसेन, मनसिकारो; किंलक्खणा पञ्ञा"ति ?

"ऊहनलक्खणो खो, महाराज, मनसिकारो; छेदनलक्खणा पञ्ञा"ति ।

"कथं ऊहनलक्खणो मनसिकारो, कथं छेदनलक्खणा पञ्ञा ? ओपम्मं करोही"ति ।

"जानासि त्वं, महाराज, यवलावके"ति ?

"कः प्रतिसन्दधाति, को न प्रतिसन्दधाती"ति ?

"सक्लेशो, महाराज, प्रतिसन्दधाति, निष्क्लेशो न प्रतिसन्दधाती'ति ।

"त्वं पुनर्भदन्त नागसेन, प्रतिसंधास्यसी"ति ?

"चेन्महाराज, सोपादानो भविष्यामि, प्रतिसन्धास्यामि । चेदनुपादानो भविष्यामि, न प्रतिसन्धास्यामी"ति ।

"कल्योऽसि, भदन्त नागसेने"ति ।

राजाऽऽह—"भदन्त नागसेन, यो न प्रतिसन्दधाति ननु स योनिशो मनसिकारेण न प्रतिसन्दधाती"ति ?

"योनिशश्च, महाराज, मनसिकारेण प्रज्ञया चान्यैश्च कुशलैर्धर्मैरि"ति ।

"ननु, भदन्त, योनिशो मनसिकार एव प्रज्ञे"ति ?

"न हि, महाराज । अन्यो मनसिकारः, अन्या प्रज्ञा । एषां खलु, महाराज, अजेणकगोमहिषोष्ट्रगर्दभानामपि मनसिकारोऽस्ति, प्रज्ञा पुनस्तेषां नास्ती''ति ।

"कल्योऽसि, भदन्त नागसेने''ति ।

७—किंलक्षणो मनसिकारः किंलक्षणा प्रज्ञा

राजाऽऽह—"किंलक्षणो, भदन्त नागसेन, मनसिकारः; किंलक्षणा प्रज्ञे''ति ?

"ऊहनलक्षणः खलु, महाराज, मनसिकारः; छेदनलक्षणा प्रज्ञे''ति ।

"कथमूहनलक्षणो मनसिकारः, कथं छेदनलक्षणा प्रज्ञा ? औपम्यं कुर्वि''ति ।

"जानसि त्वं, महाराज, यवलावकानि''ति ?

"आम, भन्ते, जानामी"ति ।

"कथं, महाराज, यवलावका यवं लुनन्ती"ति ?

"वामेन, भन्ते, हत्थेन यवकलापं गहेत्वा दक्खिणेन हत्थेन दात्तं गहेत्वा दात्तेन छिन्दन्ती"ति ।

"यथा, महाराज, यवलावको वामेन हत्थेन यवकलापं गहेत्वा दक्खिणेन हत्थेन दात्तं गहेत्वा यवं छिन्दति, एवमेव खो, महाराज, योगावचरो मनसिकारेन मानसं गहेत्वा पञ्ञाय किलेसे छिन्दति । एवं खो, महाराज, ऊहनलक्खणो मनसिकारो, एवं छेदनलक्खणा पञ्ञा"ति ।

"कल्लो'सि, भन्ते नागसेना"ति ।

८—कतमे धम्मा कुसला

राजा आह—"भन्ते नागसेन, यं पने'तं ब्रूसि 'अञ्ञेहि च कुसलेहि धम्मेही'ति, कतमे ते कुसला धम्मा"ति ?

"सीलं, महाराज, सद्धा, विरियं, सति, समाधि; इमे ते कुसला धम्मा"ति ।

(क) किंलक्खणं सीलं

"किंलक्खणं, भन्ते, सील"ति ?

"पतिट्ठानलक्खणं, महाराज, सीलं सब्बेसं कुसलानं धम्मानं । इन्द्रियबलबोज्झङ्गमग्गङ्गसतिपट्ठानसम्मप्पधानइद्धिपादझान - विमोक्खसमाधिसमापत्तीनं सीलं पतिट्ठं । सीले पतिट्ठितो खो, महाराज, योगावचरो सीलं निस्साय सीले पतिट्ठाय पञ्चिन्द्रियानि भावेति—'सद्धिन्द्रियं, विरियिन्द्रियं, सतिन्द्रियं, समाधिन्द्रियं पञ्ञिन्द्रियं'ति । सब्बे कुसला धम्मा न परिहायन्ती"ति ।

"आम्, भदन्त, जानामी"ति।

"कथं, महाराज, यवलावका यवं लुनन्ती"ति ?

"वामेन, भदन्त, हस्तेन यवकलापं गृहीत्वा दक्षिणेन हस्तेन दात्रं गृहीत्वा दात्रेण छिन्दन्ती"ति।

"यथा, महाराज, यवलावको वामेन हस्तेन यवकलापं गृहीत्वा दक्षिणेन हस्तेन दात्रं गृहीत्वा यवं छिनत्ति, एवमेव खलु, महाराज, योगावचरो मनसिकारेण मानसं गृहीत्वा प्रज्ञया क्लेशान् छिनत्ति। एवं खलु, महाराज, ऊहनलक्षणो मनसिकारः, एवं छेदनलक्षणा प्रज्ञे"ति।

"कल्योऽसि, भदन्त नागसेने"ति।

८—कतमे धर्म्माः कुशलाः

राजाऽऽह—"भदन्त नागसेन, यत् पुनरेतद् ब्रवीषि 'अन्यैश्च कुशलैर्धर्मैरि'ति, कतमे ते कुशला धर्मा"इति ?

"शीलं, महाराज, श्रद्धा, वीर्यं, स्मृतिः, समाधिः, इमे ते कुशला धर्मा"इति।

(क) किंलक्खणं सीलं

"किंलक्षणं, भदन्त, शीलमि"ति ?

"प्रतिष्ठानलक्षणं, महाराज, शीलं सर्वेषां कुशलानां धर्माणाम्। इन्द्रियबलबोध्यङ्गमार्गाङ्गस्मृतिप्रस्थानसम्यक्प्रधानऋद्धिपादध्यान-विमोक्षसमाधिसमापत्तीनां शीलं प्रतिष्ठा। शीले प्रतिष्ठितः खलु, महाराज, योगावचरः शीलं निःश्रित्य शीले प्रतिष्ठाय पञ्चेन्द्रियाणि भावयति—'श्रद्धेन्द्रियं, वीर्येन्द्रियं, स्मृतीन्द्रियं, समाधीन्द्रियं, प्रज्ञेन्द्रियमि'ति। सर्वे कुशला धर्मा न परिहीयन्त"इति।

१–"ओपम्मं करोही"ति ।

"यथा, महाराज, ये केचि बीजगामभूतगामा वुड्ढिं विरूळ्हिं वेपुल्लं आपज्जन्ति, सब्बे ते पथविं निस्साय पथवियं पतिट्ठाय वुड्ढिं विरूळ्हिं वेपुल्लं आपज्जन्ति, एवमेव खो, महाराज, योगावचरो सीलं निस्साय सीले पतिट्ठाय पञ्चिन्द्रियानि भावेति–सद्धिन्द्रियं, विरियिन्द्रियं, सतिन्द्रियं, समाधिन्द्रियं, पञ्ञिन्द्रियं"ति ।

२–भिय्यो ओपम्मं करोही"ति ।

"यथा, महाराज, ये केचि बलकरणीया कम्मन्ता करियन्ति सब्बे ते पथविं निस्साय पथवियं पतिट्ठाय करियन्ति, एवमेव खो, महाराज, योगावरो सीलं निस्साय सीले पतिट्ठाय पञ्चिन्द्रियानि भावेति–सद्धिन्द्रियं, विरियिन्द्रियं, सतिन्द्रियं, समाधिन्द्रियं, पञ्ञिन्द्रियं"ति ।

३–"भिय्यो ओपम्मं करोही"ति ।

"यथा, महाराज, नगरवड्ढकी नगरं मापेतुकामो पठमं नगरट्ठानं सोधापेत्वा खाणुकण्टकं अपकड्ढापेत्वा भूमिं समं कारापेत्वा ततो अपरभागे वीथिचतुक्कसिङ्घाटकादिपरिच्छेदेन विभजित्वा नगरं मापेति, एवमेव खो, महाराज, योगावचरो सीलं निस्साय सीले पतिट्ठाय पञ्चिन्द्रियानि भावेति–सद्धिन्द्रियं, विरियिन्द्रियं, सतिन्द्रियं, समाधिन्द्रियं, पञ्ञिन्द्रियं"ति ।

४–"भिय्यो ओपम्मं करोही"ति ।

"यथा, महाराज, लङ्घको सिप्पं दस्सेतुकामो पथविं खणापेत्वा सक्खरकथलं अपकड्ढापेत्वा भूमिं समं कारापेत्वा मुदुकाय भूमिया सिप्पं दस्सेति, एवमेव खो, महाराज, योगावचरो सीलं निस्साय सीले पतिट्ठाय पञ्चिन्द्रियानि भावेति–सद्धिन्द्रियं,

१–"औपम्यं कुर्वि"ति।

"यथा, महाराज, ये केचिद् बीजग्रामभूतग्रामा वृद्धि विरूढि वैपुल्यमापद्यन्ते, सर्वे ते पृथिवीं निःश्रित्य पृथिव्यां प्रतिष्ठाय वृद्धि विरूढि वैपुल्यमापद्यन्ते, एवमेव खलु, महाराज, योगावचरः शीलं निःश्रित्य शीले प्रतिष्ठाय पञ्चेन्द्रियाणि भावयति–श्रद्धेन्द्रियं, वीर्येन्द्रियं, स्मृतीन्द्रियं, समाधीन्द्रियं, प्रज्ञेन्द्रियमि"ति।

२–"भूय औपम्यं कुर्वि"ति

यथा, महाराज, ये केचिद् बलकरणीयाः कर्मान्ताः क्रियन्ते सर्वे ते पृथिवीं निःश्रित्य पृथिव्यां प्रतिष्ठाय क्रियन्ते, एवमेव खलु, महाराज, योगावचरः शीलं निःश्रित्य शीले प्रतिष्ठाय पञ्चेन्द्रियाणि भावयति–श्रद्धेन्द्रियं, वीर्येन्द्रियं, स्मृतीन्द्रियं, समाधीन्द्रियं, प्रज्ञेन्द्रियमि"ति।

३–"भूय औपम्यं कुर्वि"ति।

"यथा, महाराज, नगरवर्धकी नगरं मापयितुकामः प्रथमं नगरस्थानं शोधयित्वा स्थाणुकण्टकमपकर्ष्य भूमिं समां कारयित्वा ततोऽपरभागे वीथिचतुष्कशृङ्गाटकादिपरिच्छेदेन विभज्य नगरं मापयति, एवमेव खलु, महाराज, योगावचरः शीलं निःश्रित्य शीले प्रतिष्ठाय पञ्चेन्द्रियाणि भावयति–'श्रद्धेन्द्रियं, वीर्यन्द्रियं, स्मृतीन्द्रियं, समाधीन्द्रियं, प्रज्ञेन्द्रियमि"ति।

४–"भूय औपम्यं कुर्वि"ति।

"यथा, महाराज, लङ्घकः शिल्पं दर्शयितुकामः पृथिवीं खानयित्वा शर्करकथलमपकर्ष्य भूमिं समां कारयित्वा मृदुकायां भूम्यां शिल्पं दर्शयति, एवमेव, महाराज, योगावचरः शीलं निःश्रित्य शीले प्रतिष्ठाय पञ्चेन्द्रियाणि भावयति–श्रद्धेन्द्रियं,

विरियिन्द्रियं, सतिन्द्रियं, समाधिन्द्रियं, पञ्ञिन्द्रियं'ति। भासितं पेतं, महाराज, भगवता—

'सीले पतिट्ठाय नरो सपञ्ञो चित्तं पञ्ञं च भावयं।
आतापी निपको भिक्खु सो इमं विजटये जटं'ति॥

'अयं पतिट्ठा धरणी'व पाणिनं
इदं च मूलं कुसलाभिवुड्ढिया।
मुखं चि'दं सब्बजिनानुसासने
यो सीलक्खन्धो वरपातिमोक्खियो,''ति॥

''कल्लो'सि, भन्ते नागसेना''ति।

(ख) किंलक्खणा सद्धा

सम्पसादन लक्खण

राजा आह—''भन्ते नागसेन, किंलक्खणा सद्धा''ति? ५८।५

''सम्पसादनलक्खणा च, महाराज, सद्धा सम्पक्खन्दनलक्खणा चा''ति।

''कथ, भन्ते, सम्पसादनलक्खणा सद्धा''ति?

''सद्धा खो, महाराज, उप्पज्जमाना नीवरणे विक्खम्भेति। विनीवरणं चित्तं होति अच्छं विप्पसन्नं अनाविलं। एवं खो, महाराज, सम्पसादनलक्खणा सद्धा''ति।

१—''ओपम्मं करोही''ति।

''यथा, महाराज, राजा चक्कवत्ती चतुरङ्गिनिया सेनाय सद्धिं अद्धानमग्गप्पटिपन्नो परित्तं उदकं तरेय्य, तं उदकं हत्थीहि च अस्सेहि च रथेहि च पत्तीहि च खुभितं भवेय्य आविलं लुळितं कललीभूतं। उत्तिण्णो च राजा चक्कवत्ती मनुस्से आणापेय्य—'पानीयं, भणे, आहरथ, पिविस्सामी'ति। रञ्ञो च उदकप्पसादको मणि भवेय्य। 'एवं देवा'ति खो ते मनुस्सा रञ्ञो चक्कवत्तिस्स

वीर्येन्द्रियं, स्मृतीन्द्रियं, समाधीन्द्रियं, प्रज्ञेन्द्रियमिति। भाषितमप्येतद्, महाराज, भगवता–

'शीले प्रतिष्ठाय नरः सप्रज्ञश्चित्तं प्रज्ञां च भावयन्।
आतापी निपको भिक्षुः स इमां विजटयेज्जटामि'ति ॥

'इयं प्रतिष्ठा धरणीव प्राणिना–
मिदं च मूलं कुशलाभिवृद्धेः।
मुखं चेदं सर्वजिनानुशासने
यः शीलस्कन्धो वरप्रातिमोक्ष्य,''इति ॥

''कल्योऽसि, भदन्त नागसेने''ति।

(ख) किंलक्षणा श्रद्धा

राजाऽऽह–''भदन्त नागसेन, किंलक्षणा श्रद्धे''ति ?

''सम्प्रसादनलक्षणा च, महाराज, श्रद्धा सम्प्रस्कन्दनलक्षणा चे''ति।

''कथं, भदन्त, सम्प्रसादनलक्षणा श्रद्धे''ति ?

''श्रद्धा खलु, महाराज, उत्पद्यमाना नीवरणानि विस्कम्भयति। विनीवरणं चित्तं भवति अच्छं विप्रसन्नमनाविलम्। एवं खलु, महाराज, सम्प्रसादनलक्षणा श्रद्धे''ति।

१–''औपम्यं कुर्वि''ति।

''यथा महाराज, राजा चक्रवर्ती चतुरङ्गिण्या सेनया सार्धमध्वमार्गप्रतिपन्नः प्ररिक्तमुदकं तरेत्, तदुदकं हस्तिभिश्चाश्वैश्च रथैश्च पत्तिभिश्च क्षुभितं भवेदाविलं लुलितं कललीभूतम्। उत्तीर्णश्च राजा चक्रवर्ती मनुष्यानाज्ञापयेत्–'पानीयं, भो, आहरत, पास्यामी'ति। राज्ञश्च उदकप्रसादको मणिर्भवेत्। 'एवं देवे'ति खलु ते मनुष्या राज्ञे चक्रवर्तिने

पटिस्सुत्वा तं उदकप्पसादकं मणिं उदके पक्खिपेय्युं। तस्मिं उदके पक्खित्तमत्ते सङ्खसेवालपणकं विगच्छेय्य, कद्दमो च सन्निसीदेय्य, अच्छं भवेय्य उदकं विप्पसन्नं अनाविलं। ततो रञ्ञो चक्कवत्तिस्स पानीयं उपनामेय्युं–'पिवतु, देव, पानीयं'ति। यथा, महाराज, उदकं, एवं चित्तं दट्ठब्बं। यथा ते मनुस्सा एवं योगावचरो दट्ठब्बो। यथा सङ्खसेवालपणकं कद्दमो च, एवं किलेसा दट्ठब्बा। यथा उदकप्पसादको मणि एवं सद्धा दट्ठब्बा। यथा उदकप्पसादके मणिम्हि उदके पक्खित्तमत्ते सङ्खसेवालपणकं विगच्छेय्य, कद्दमो च सन्निसीदेय्य, अच्छं भवेय्य उदकं विप्पसन्नं अनाविलं; एवमेव खो, महाराज, सद्धा उप्पज्जमाना नीवरणे विक्खम्भेति, विनीवरणं चित्तं होति अच्छं विप्पसन्नं अनाविलं। एवं खो, महाराज, सम्पसादनलक्खणा सद्धा''ति।

''कल्लोसि, भन्ते नागसेना''ति।

''कथं, भन्ते, सम्पक्खन्दनलक्खणा सद्धा''ति ?

''यथा, महाराज, योगावचरो अञ्ञेसं चित्तं विमुत्तं पस्सित्वा सोतापत्तिफले वा सकदागामिफले वा अनागामिफले वा अरहत्ते वा सम्पक्खन्दति, योगं करोति, अप्पत्तस्स पत्तिया अनधिगतस्स अधिगमाय असच्छिकतस्स सच्छिकिरियाय। एवं खो, महाराज, सम्पक्खन्दनलक्खणा सद्धा''ति।

१–''ओपम्मं करोही''ति।

''यथा, महाराज, उपरिपब्बते महामेघो अभिप्पवस्सेय्य। तं उदकं यथानिन्नं पवत्तमानं पब्बतकन्दरपदरसाखा परिपूरेत्वा नदिं परिपूरेय्य। सा उभतो कूलानि संविस्सन्दन्ती गच्छेय्य। अथ महाजनकायो आगन्त्वा तस्सा नदिया उत्तानतं वा गम्भीरतं

प्रतिश्रुत्य तमुदकप्रसादकं मणिमुदके प्रक्षिपेयुः । तस्मिन्नुदके प्रक्षिप्तमात्रे शङ्खशेवालपणकं विगच्छेत्, कर्दमश्च सन्निषीदेत्, अच्छं भवेदुदकं विप्रसन्नमनाविलम् । ततो राज्ञे चक्रवर्तिने पानीयमुपनामयेयुः–'पिबतु, देव, पानीयमि'ति । यथा, महाराज, उदकं, एवं चित्तं द्रष्टव्यम् । यथा ते मनुष्या एवं योगावचरो द्रष्टव्यः । यथा शङ्खशेवालपणकं कर्दमश्च, एवं क्लेशा द्रष्टव्याः । यथोदकप्रसादको मणिरेवं श्रद्धा द्रष्टव्या । यथोदकप्रसादके मणौ उदके प्रक्षिप्तमात्रे शङ्खशेवालपणकं विगच्छेत्, कर्दमश्च सन्निषीदेत्, अच्छं भवेदुदकं विप्रसन्नमनाविलम्; एवमेव खलु, महाराज, श्रद्धा उत्पद्यमाना नीवरणानि विस्कम्भयति, विनीवरणं चित्तं भवति विप्रसन्नमनाविलम् । एवं खलु, महाराज, सम्प्रसादन-लक्षणा श्रद्धे''ति ।

''कल्योऽसि, भदन्त नागसेने''ति ।

''कथं, भदन्त, सम्प्रस्कन्दनलक्षणा श्रद्धे''ति ?

''यथा, महाराज, योगावचरोऽन्येषां चित्तं विमुक्तं दृष्ट्वा स्रोतापत्तिफले वा सकृदागामिफले वाऽनागामिफले वाऽर्हत्त्वे वा सम्प्रस्कन्दति, योगं करोति, अप्राप्तस्य प्राप्तयेऽनधिगतस्याधिगमायासाक्षात्कृतस्य साक्षात्करणाय । एवं खलु, महाराज, सम्प्रस्कन्दनलक्षणा श्रद्धे''ति ।

१–''औपम्यं कुर्वि''ति ।

''यथा, यहाराज, उपरिपर्वते महामेघोऽभिप्रवर्षेत् । तदुदकं यथानिम्नं प्रवर्तमानं पर्वतकन्दरप्रदरशाखाः परिपूर्य नदीं परिपूरयेत् । सा उभयतः कूलानि संविस्यन्दन्ती गच्छेत् । अथ महाजनकाय आगत्य तस्या नद्या उत्तानतां वा गम्भीरतां

वा अजानन्तो भीतो वित्थतो तीरे तिट्ठेय्य। अथ'ञ्ञतरो पुरिसो आगन्त्वा अत्तनो थामं च बलं च सम्पस्सन्तो गाळ्हं कच्छं बन्धित्वा पक्खन्दित्वा तरेय्य। तं तिण्णं पस्सित्वा महाजनकायो'पि तरेय्य। एवमेव खो, महाराज, योगावचरो अञ्ञेसं चित्तं विमुत्तं पस्सित्वा सोतापत्तिफले वा सकदागामिफले वा अनागामिफले वा अरहत्ते वा सम्पक्खन्दति, योगं करोति अप्पत्तस्स पत्तिया अनधिगतस्स अधिगमाय, असच्छिकतस्स सच्छिकिरियाय। एवं खो, महाराज, सम्पक्खन्दनलक्खणा सद्धाति। भासितं पेतं, महाराज, भगवता संयुत्तनिकायवरे--

'सद्धाय तरती ओघं अप्पमादेन अण्णवं।
विरियेन दुक्खमच्चेति पञ्ञाय परिसुज्झती'ति।

"कल्लो'सि, भन्ते नागसेना"ति

(ग) किंलक्खणं विरियं

राजा आह--"भन्ते नागसेन, किंलक्खणं विरियं"ति?

"उपत्थम्भनलक्खणं, महाराज, विरियं। विरियुपत्थम्भिता सब्बे कुसला धम्मा न परिहायन्ती"ति।

१--"ओपम्मं करोही"ति।

"यथा, महाराज, पुरिसो गेहे पतन्ते अञ्ञेन दारुना उपत्थम्भेय्य, उपत्थम्भितं सन्तं एवं तं गेहं न पतेय्य, एवमेव खो, महाराज, उपत्थम्भनलक्खणं विरियं। विरियुपत्थम्भिता सब्बे कुसला धम्मा न परिहायन्ती"ति।

२--"भिय्यो ओपम्मं करोही" ति।

"यथा, महाराज, परित्तकं सेनं महती सेना भञ्जेय्य। ततो राजा अञ्ञमञ्ञं अनुस्सारेय्य, अनुपेसेय्य, अत्तनो परित्तकाय

वाऽजानन् भीतो वित्रस्तस्तीरे तिष्ठेत् । अथान्यतरः पुरुष आगत्यात्मनो स्थाम च बलं च सम्पश्यन् गाढं कक्षां बध्वा प्रस्कन्द्य तरेत् । तं तीर्णं दृष्ट्वा महाजनकायोऽपि तरेत् । एवमेव खलु, महाराज, योगावचरोऽन्येषां चित्तं विमुक्तं दृष्ट्वा स्रोतापत्तिफले वा सकृदागामिफले वाऽनागामिफले वाऽर्हत्त्वे वा सम्प्रस्कन्दति, योगं करोति अप्राप्तस्य प्राप्तये, अनधिगतस्याधिगमाय, असाक्षात्कृतस्य साक्षात्करणाय । एवं खलु, महाराज, सम्प्रस्कन्दनलक्षणा श्रद्धेति । भाषितमप्येतन्महाराज, भगवता संयुक्तनिकायवरे–

'श्रद्धया तरत्योघमप्रमादेनार्णवम् ।
वीर्येण दुःखमत्येति प्रज्ञया परिशुध्यती,"ति ॥

"कल्योऽसि, भदन्त नागसेने"ति ।

(ग) किंलक्षणं वीर्यम्

राजाऽऽह–"भदन्त नागसेन, किंलक्षणं वीर्यमि"ति ?

"उपस्तम्भनलक्षणं, महाराज, वीर्यम् । वीर्योपस्तम्भिताः सर्वे कुशला धर्मा न परिहीयन्त"इति ।

१–"औपम्यं कुर्वि"ति ।

"यथा, महाराज, पुरुषो गेहे पतति अन्येन दारुणोपस्तम्भ्यात्, उपस्तम्भितं सदेव तद् गेहं न पतेत्, एवमेव खलु, महाराज, उपस्तम्भनलक्षणं वीर्यम् । वीर्योपस्तम्भिताः सर्वे कुशला धर्मा न परिहीयन्त"इति ।

२–"भूय औपम्यं कुर्वि"ति ।

"यथा, महाराज, प्ररिक्तका सेना महती सेना भज्यात् । ततो राजाऽन्यदन्यदनुसारयेत्, अनुप्रेषयेत्, आत्मनः प्ररिक्तकायै

सेनाय बलं अनुपदं ददेय्य । ताय सद्धिं परित्तका सेना महतिं सेनं भञ्जेय्य, एवमेव खो, महाराज, उपत्थम्भनलक्खणं विरियं । विरियुपत्थम्भिता सब्बे कुसला धम्मा न परिहायन्ति । भासितं पेतं, महाराज, भगवता–'वीरियवा खो, भिक्खवे, अरियसावको अकुसलं पजहति, कुसलं भावेति । सावज्जं पजहति, अनवज्जं भावेति । सुद्धमत्तानं परिहरती''ति ।

''कल्लो'सि, भन्ते नागसेना''ति ।

(घ) किलक्खणा सति

राजा आह–''भन्ते नागसेन, किलक्खणा सती''ति ?

''अपिलापनलक्खणा,महाराज,सति,उपग्गण्हनलक्खणा चा''ति ।

''कथं, भन्ते, अपिलापनलक्खणा सती''ति ?

''सति, महाराज, उप्पज्जमाना कुसलाकुसलसावज्जानवज्ज–हीनप्पणीतकण्हसुक्कसप्पटिभागअप्पटिभागधम्मे अपिलापेति 'इमे चत्तारो सतिपट्ठाना, इमे चत्तारो सम्मप्पधाना, इमे चत्तारो इद्धिपादा, इमानि पञ्चिन्द्रियानि, इमानि पञ्च बलानि, इमे सत्त बोज्झङ्गा, अयं अरियो अट्ठङ्गिको मग्गो, अयं समथो, अयं विपस्सना, अयं विज्जा, अयं विमुत्ती'ति; ततो योगावचरो सेवितब्बे धम्मे सेवति, असेवितब्बे धम्मे न सेवति, भजितब्बे धम्मे भजति, अभजितब्बे धम्मे न भजति । एवं खो, महाराज, अपिलापनलक्खणा सती'' ति ।

१–''ओपम्मं करोही''ति ।

''यथा, महाराज, रञ्ञो चक्कवत्तिस्स भण्डागारिको राजानं चक्कवत्तिं सायं पातं यसं सरापेति–'एत्तका, देव ते हत्थी, एत्तका अस्सा, एत्तका रथा, एत्तका पत्ती, एत्तकं हिरञ्ञं,

सेनायै बलमनुपदं दद्यात् । तया सार्धं प्ररिक्तका सेना महतीं सेनां भज्यात् । एवमेव खलु, महाराज, उपस्तम्भनलक्षणं वीर्यम् । वीर्योपस्तम्भिताः सर्वे कुशला धर्मा न परिहीयन्ते । भाषितमप्येतन्महाराज, भगवता–'वीर्यवान् खलु, भिक्षवः, आर्यश्रावकोऽकुशलं प्रजहाति, कुशलं भावयति । सावद्यं प्रजहाति, अनवद्यं भावयति । शुद्धमात्मानं परिहरती''ति ।

''कल्योऽसि, भदन्त नागसेने''ति ।

(घ) किंलक्षणा स्मृतिः

राजाऽऽह–''भदन्त नागसेन, किंलक्षणा स्मृतिरि''ति ?

''अपिलापनलक्षणा, महाराज, स्मृतिः, उपग्रहणलक्षणा चे''ति ।

''कथं, भदन्त, अपिलापनलक्षणा स्मृतिरि''ति ?

''स्मृतिर्महाराज, उत्पद्यमाना कुशलाकुशलसावद्यानवद्यहीनप्रणीतकृष्णशुक्लसप्रतिभागाप्रतिभागधर्मानपिलापयति 'इमानि चत्वारि स्मृतिप्रस्थानानि, इमानि चत्वारि सम्यक्प्रधानानि, इमे चत्वारो ऋद्धिपादाः, इमानि पञ्चेन्द्रियाणि, इमानि पञ्च बलानि, इमानि सप्त बोध्यङ्गानि, अयमार्य आष्टाङ्गिको मार्गः, अयं शमथः, इयं विपश्यना, इयं विद्या, इयं विमुक्तिरि'ति; ततो योगावचरः सेवितव्यान् धर्मान् सेवते, असेवितव्यान् धर्मान् न सेवते, भक्तव्यान् धर्मान् भजते, अभक्तव्यान् धर्मान्न भजते । एवं खलु, महाराज, अपिलापनलक्षणा स्मृतिरि''ति ।

१–''औपम्यं कुर्वि''ति ।

''यथा, महाराज, राज्ञश्चक्रवर्तिनो भाण्डागारिको राजानं चक्रवर्तिनं सायं प्रातर्यशः स्मारयति–'एतावन्तो, देव, ते हस्तिनः, एतावन्तोऽश्वाः, एतावन्तो रथाः, एतावन्तः पत्तयः, एतावद् हिरण्यं,

एत्तकं सुवण्णं, एत्तकं सापतेय्यं, तं देवो सरतू'ति रञ्ञो सापतेय्यं अपिलापेति। एवमेव खो, महाराज, सति उप्पज्जमाना कुसलाकुसलसावज्जानवज्जहीनप्पणीतकण्हसुक्कसप्पटिभागअप्पटिभागधम्मे अपिलापेति—'इमे चत्तारो सतिपट्ठाना, इमे चत्तारो सम्मप्पधाना, इमे चत्तारो इद्धिपादा, इमानि पञ्चिन्द्रियानि, इमानि पञ्च बलानि, इमे सत्त बोज्झङ्गा, अयं अरियो अट्ठङ्गिको मग्गो, अयं समथो, अयं विपस्सना, अयं विज्जा, अयं विमुत्ती'ति; ततो योगावचरो सेवितब्बे धम्मे सेवति, असेवितब्बे धम्मे न सेवति, भजितब्बे धम्मे भजति, अभजितब्बे धम्मे न भजति। एवं खो, महाराज, अपिलापनलक्खणा सती''ति।

''कथं, भन्ते, उपग्गण्हनलक्खणा सती''ति ?

''सति, महाराज, उप्पज्जमाना हिताहितानं धम्मानं गतियो समन्वेति—'इमे धम्मा हिता, इमे धम्मा अहिता, इमे धम्मा उपकारा, इमे धम्मा अनुपकारा'ति; ततो योगावचरो अहिते धम्मे अपनुदेति, हिते धम्मे उपग्गण्हाति, अनुपकारे धम्मे अपनुदेति, उपकारे धम्मे उपग्गण्हाति। एवं खो, महाराज, उपग्गण्हनलक्खणा सती''ति।

१—''ओपम्मं करोही''ति।

''यथा, महाराज, रञ्ञो चक्कवत्तिस्स परिणायकरतनं रञ्ञो हिताहिते जानाति—'इमे रञ्ञो हिता इमे अहिता, इमे उपकारा, इमे अनुपकारा'ति; ततो अहिते अपनुदेति, हिते उपग्गण्हाति; अनुपकारे अपनुदेति, उपकारे उपग्गण्हाति। एवमेव खो, महाराज, सति उप्पज्जमाना हिताहितानं धम्मानं गतियो समन्वेति—'इमे

एतावत् सुवर्णं, एतावत् स्वापतेयं, तद् देवः स्मरत्वि'ति राज्ञः स्वापतेयमपिलापयति । एवमेव खलु, महाराज, स्मृतिरुत्पद्यमाना कुशलाकुशलसावद्यानवद्यहीनप्रणीतकृष्णशुक्लसप्रतिभागाप्रतिभागधर्मानपिलापयति—'इमानि चत्वारि स्मृतिप्रस्थानानि, इमानि चत्वारि सम्यक्प्रधानानि, इमे चत्वारो ऋद्धिपादाः, इमानि पञ्चेन्द्रियाणि, इमानि पञ्च बलानि, इमानि सप्त बोध्यङ्गानि, अयमार्य आष्टाङ्गिको मार्गः, अयं शमथः, इयं विपश्यना, इयं विद्या, इयं विमुक्तिरि'ति; ततो योगावचरः सेवितव्यान् धर्मान् सेवते, असेवितव्यान् धर्मान् न सेवते, भक्तव्यान् धर्मान् भजते, अभक्तव्यान् धर्मान् न भजते । एवं, खलु, महाराज, अपिलापनलक्षणा स्मृति''रिति ।

''कथं, भदन्त, उपग्रहणलक्षणा स्मृतिरि''ति ?

''स्मृतिर्महाराज, उत्पद्यमाना हिताहितानां धर्माणां गतीः समन्वेति—'इमे धर्मा हिताः, इमे धर्मा अहिताः, इमे धर्मा उपकाराः, इमे धर्मा अनुपकारा'इति ; ततो योगावचरोऽहितान् धर्मानपनुदति, हितान् धर्मानुपगृह्णाति, अनुपकारान् धर्मानपनुदति, उपकारान् धर्मानुपगृह्णाति । एवं खलु, महाराज, उपग्रहणलक्षणा स्मृतिरि''ति ।

१—''औपम्यं कुर्वि''ति ।

''यथा, महाराज, राज्ञश्चक्रवर्तिनः परिणायकरत्नं राज्ञो हिताहितान् जानाति—'इमे राज्ञो हिताः, इमेऽहिताः, इमे उपकाराः, इमेऽनुपकारा'इति; ततोऽहितानपनुदति, हितानुपगृह्णाति; अनुपकारानपनुदति, उपकाराननुगृह्णाति । एवमेव खलु, महाराज, स्मृतिरुत्पद्यमाना हिताहितानां धर्माणां गतीः समन्वेति—'इमे

धम्मा हिता, इमे धम्मा अहिता, इमे धम्मा उपकारा, इमे धम्मा अनुपकारा'ति । ततो योगावचरो अहिते धम्मे अपनुदेति, हिते धम्मे उपग्गण्हाति, अनुपकारे धम्मे अपनुदेति, उपकारे धम्मे उपग्गण्हाति । एवं खो, महाराज, उपग्गण्हनलक्खणा सति । भासितं पेतं, महाराज, भगवता–'सतिं च ख्वा'हं, भिक्खवे, सब्बत्थिकं वदामी''ति ।

''कल्लो'सि, भन्ते नागसेना''ति ।

(ङ) किंलक्खणो समाधि

राजा आह––''भन्ते नागसेन, किंलक्खणो समाधी''ति ?

''पमुखलक्खणो, महाराज, समाधि । ये केचि कुसला धम्मा सब्बे ते समाधिपमुखा होन्ति समाधिनिन्ना समाधिपोणा समाधिपब्भारा''ति ।

१–''ओपम्मं करोही''ति ।

''यथा, महाराज, कूटागारस्स या काचि गोपानसियो सब्बा ता कूटङ्गमा होन्ति कूटनिन्ना कूटसमोसरणा, कूटं तासं अग्गमक्खायति । एवमेव खो, महाराज, ये केचि कुसला धम्मा सब्बे ते समाधिपमुखा होन्ति समाधिनिन्ना समाधिपोणा समाधिपब्भारा''ति ।

२–''भिय्यो ओपम्मं करोही''ति ।

''यथा, महाराज, कोचि राजा चतुरङ्गिनिया सेनाय सद्धिं सङ्गामं ओतरेय्य । सब्बा व सेना हत्थी च अस्सा च रथा च पत्ती च तप्पमुखा भवेय्युं तन्निन्ना तप्पोणा तप्पब्भारा, तं येव अनुपरियायेय्युं । एवमेव खो, महाराज, ये केचि कुसला धम्मा सब्बे ते समाधिपमुखा होन्ति समाधिनिन्ना समाधिपोणा

धर्मा हिताः, इमे धर्मा अहिताः, इमे धर्मा उपकाराः, इमे धर्मा अनुपकारा'इति । ततो योगावचरोऽहितान् धर्मानपनुदति, हितान् धर्मानुपगृह्णाति, अनुपकारान् धर्मानपनुदति, उपकारान् धर्मानुपगृह्णाति । एवं खलु, महाराज, उपग्रहणलक्षणा स्मृतिः । भाषितमप्येतन्महाराज, भगवता–'स्मृतिं च खल्वहं, भिक्षवः, सर्वार्थिकां वदामी''ति ।

''कल्योऽसि, भदन्त नागसेने''ति ।

(ङ) किंलक्षणः समाधिः

राजाऽऽह–''भदन्त नागसेन, किंलक्षणः समाधिरि''ति ?

''प्रमुखलक्षणो, महाराज, समाधिः । ये केचित् कुशला धर्माः सर्वे ते समाधिप्रमुखा भवन्ति समाधिनिम्नाः समाधिप्रवणाः समाधिप्राग्भारा''इति ।

१–''औपम्यं कुर्वि''ति ।

''यथा, महाराज, कूटागारस्य याः काश्चिद् गोपानस्यः सर्वास्ताः कूटङ्गमा भवन्ति कूटनिम्नाः कूटसमवसरणाः, कूटं तासामग्र्यमाख्यायते । एवमेव खलु, महाराज, ये केचित् कुशला धर्माः सर्वे ते समाधिप्रमुखा भवन्ति समाधिनिम्नाः समाधिप्रवणाः समाधिप्राग्भारा''इति ।

२–''भूय औपम्यं कुर्वि''ति ।

''यथा, महाराज, कश्चिद् राजा चतुरङ्गिण्या सेनया सार्धं सङ्ग्राममवतरेत् । सर्वा एव सेना हस्तिनश्चाश्वाश्च रथाश्च पत्तयश्च तत्प्रमुखा भवेयुस्तन्निम्नास्तत्प्रवणास्तत्प्राग्भाराः, तदेवानुपरिययुः । एवमेव खलु, महाराज, ये केचित् कुशला धर्माः सर्वे ते समाधिप्रमुखा भवन्ति समाधिनिम्नाः समाधिप्रवणाः

समाधिपब्भारा । एवं खो, महाराज, पमुखलक्खणो समाधि । भासितं पेतं, महाराज, भगवता–'समाधिं, भिक्खवे, भावेथ । समाहितो, भिक्खवे, भिक्खु यथाभूतं पजानाती''ति ।

''कल्लो'सि, भन्ते नागसेना''ति ।

(च) किंलक्खणा पञ्ञा

राजा आह––''भन्ते नागसेन, किंलक्खणा पञ्ञा''ति ?

''पुब्बेव खो, महाराज, मया वुत्तं छेदनलक्खणा पञ्ञाति । अपि च ओभासनलक्खणा पञ्ञा''ति ।

''कथं, भन्ते, ओभासनलक्खणा पञ्ञा''ति ?

''पञ्ञा, महाराज, उप्पज्जमाना अविज्जन्धकारं विधमेति, विज्जोभासं जनेति, ञाणालोकं विदंसेति, अरियसच्चानि पाकटानि करोति । ततो योगावचरो अनिच्चं'ति वा दुक्खं'ति वा अनत्ता'ति वा सम्मप्पञ्ञाय पस्सती''ति ।

१–''ओपम्मं करोही''ति ।

''यथा, महाराज, पुरिसो अन्धकारे गेहे पदीपं पवेसेय्य । पविट्ठो पदीपो अन्धकारं विधमेति, ओभासं जनेति, आलोकं विदंसेति, रूपानि पाकटानि करोति । एवमेव खो, महाराज, पञ्ञा उप्पज्जमाना अविज्जन्धकारं विधमेति, विज्जोभासं जनेति, ञाणालोकं विदंसेति, अरियसच्चानि पाकटानि करोति । ततो योगावचरो अनिच्चं'ति वा दुक्खं'ति वा अनत्ता'ति वा सम्मप्पञ्ञाय पस्सति । एवं खो, महाराज, ओभासनलक्खणा पञ्ञा''ति ।

''कल्लो'सि, भन्ते नागसेना''ति ।

(छ) नाना धम्मा एकत्थनिप्फादका

राजा आह–''भन्ते नागसेन, इमे धम्मा नाना सन्ता एकं अत्थं अभिनिप्फादेन्ती''ति ?

समाधिप्राग्भाराः। एवं खलु, महाराज, प्रमुखलक्षणः समाधिः। भाषितमप्येतन्महाराज, भगवता—'समाधिं, भिक्षवः, भावयत। समाहितो, भिक्षवो, भिक्षुर्यथाभूतं प्रजानातो"ति।

"कल्योऽसि, भदन्त नागसेने"ति।

(च) किंलक्षणा प्रज्ञा

राजाऽऽह—"भदन्त नागसेन, किंलक्षणा प्रज्ञे"ति ?

"पूर्वमेव खलु, महाराज, मयोक्तं छेदनलक्षणा प्रज्ञेति। अपि चावभासनलक्षणा प्रज्ञे"ति।

"कथं, भदन्त, अवभासनलक्षणा प्रज्ञे"ति ?

"प्रज्ञा, महाराज, उत्पद्यमानाऽविद्यान्धकारं विधमति, विद्यावभासं जनयति, ज्ञानालोकं विदर्शयति, आर्यसत्यानि प्रकटानि करोति। ततो योगावचरोऽनित्यमिति वा दुःखमिति वा अनात्मेति वा सम्यक्प्रज्ञया पश्यतो"ति।

१—"औपम्यं कुर्वि"ति।

"यथा महाराज, पुरुषोऽन्धकारे गेहे प्रदीपं प्रवेशयेत्। प्रविष्टः प्रदीपोऽन्धकारं विधमति, अवभासं जनयति, आलोकं विदर्शयति, रूपाणि प्रकटानि करोति। एवमेव खलु, महाराज, प्रज्ञा उत्पद्यमानाऽविद्यान्धकारं विधमति, विद्यावभासं जनयति, ज्ञानालोकं विदर्शयति, आर्यसत्यानि प्रकटानि करोति। ततो योगावचरोऽनित्यमिति वा दुःखमिति वाऽनात्मेति वा सम्यक्-प्रज्ञया पश्यति। एवं खलु, महाराज, अवभासनलक्षणा प्रज्ञे"ति।

"कल्योऽसि, भदन्त नागसेने"ति।

(छ) नाना धर्मा एकार्थनिष्पादकाः

राजाऽऽह—"भदन्त नागसेन, इमे धर्मा नाना सन्त एकमर्थ-मभिनिष्पादयन्ती"ति ?

"आम, महाराज, इमे धम्मा नाना सन्ता एकं अत्थं अभिनिप्फादेन्ति, किलेसे हनन्ती"ति ।

"कथं, भन्ते, इमे धम्मा नाना सन्ता एकं अत्थं अभिनिप्फादेन्ति, किलेसे हनन्ति ? ओपम्मं करोही"ति ।

"यथा, महाराज सेना नाना सन्ता हत्थी च अस्सा च रथा च पत्ती च, एकं अत्थं अभिनिप्फादेन्ति सङ्गामे परसेनं अभिविजिनन्ति । एवमेव खो, महाराज, इमे धम्मा नाना सन्ता एकं अत्थं अभिनिप्फादेन्ति, किलेसे हनन्ती"ति ।

"कल्लो'सि, भन्ते नागसेना"ति ।

पठमवग्गो

६—न च सो, न च अञ्ञो

राजा आह—"भन्ते नागसेन, यो उप्पज्जति सो एव सो उदाहु अञ्ञो"ति ? थेरो आह—"न च सो, न च अञ्ञो"ति ।

१–"ओपम्मं करोही"ति ।

"तं किं मञ्ञसि, महाराज, यदा त्वं दहरो तरुणो मन्दो उत्तानसेय्यको अहोसि, सो एव त्वं एतरहि महन्तो"ति ?

"न हि भन्ते । अञ्ञो सो दहरो तरुणो मन्दो उत्तानसेय्यको अहोसि, अञ्ञो अहं एतरहि महन्तो"ति ।

"एवं सन्ते खो, महाराज, माता ति पि न भविस्सति, पिता'ति पि न भविस्सति, आचरियोति पि न भविस्सति, सिप्पवाति पि न भविस्सति, सीलवा ति पि न भविस्सति, पञ्ञवा ति पि न भविस्सति । किं नु खो, महाराज, अञ्ञा येव कललस्स माता, अञ्ञा अब्बुदस्य माता, अञ्ञा पेसिया माता, अञ्ञा घनस्स माता, अञ्ञा खुद्दकस्स माता, अञ्ञा महन्तस्स माता, अञ्ञो

"आम्, महाराज, इमे धर्मा नाना सन्त एकमर्थमभिनिष्पादयन्ति, क्लेशान् घ्नन्तो"ति ।

"कथं, भदन्त, इमे धर्मा नाना सन्त एकमर्थमभिनिष्पादयन्ति, क्लेशान् ध्नन्ति ? औपम्यं कुर्वि"ति ।

"यथा, महाराज, सेना नाना सन्त्यो हस्तिनश्चाश्वाश्च रथाश्च पत्तयश्चैकमर्थमभिनिष्पादयन्ति सङ्ग्रामे परसेनामभिविजयन्ते । एवमेव खलु, महाराज, इमे धर्मा नाना सन्त एकमर्थमभिनिष्पादयन्ति, क्लेशान् घ्नन्ती"ति ।

"कल्योऽसि, भदन्त नागसेने"ति ।

प्रथम वर्गः

६—न च सः, न चान्यः

राजाऽऽह—"भदन्त नागसेन, य उत्पद्यते स एव स उताहो अन्य"इति ? स्थविर आह—"न च सः, न चान्य"इति ।

१—"औपम्यं कुर्वि"ति ।

"तत् किं मन्यसे, महाराज, यदा त्वं दारकस्तरुणो मन्द उत्तानशयकोऽभूः, स एव त्वमेतर्हि महानि"ति ?

"न हि, भदन्त। अन्यः स दारकस्तरुणो मन्द उत्तानशयकोऽभूत्, अन्योऽहमेतर्हि महानि"ति ।

"एवं सति खलु, महाराज, मातेत्यपि न भविष्यति, पितेत्यपि न भविष्यति, आचार्य इत्यपि न भविष्यति, शिल्पवानित्यपि न भविष्यति, शीलवानित्यपि न भविष्यति, प्रज्ञावानित्यपि न भविष्यति । किन्नु खलु, महाराज, अन्यैव कललस्य माताऽन्याऽर्बुदस्य माता, अन्या पेश्या माता, अन्या घनस्य माता, अन्या क्षुद्रकस्य माता, अन्या महतो माता, अन्यः

सिप्पं सिक्खति, अञ्ञो सिक्खितो भवति । अञ्ञोपापकम्मं करोति, अञ्ञस्स हत्थपादा छिज्जन्ती''ति ।

''न हि, भन्ते । त्वं पन, भन्ते, एवं वुत्ते किं वदेय्यासी''ति ? थेरो आह–''अहञ्ञेव खो, महाराज, दहरो अहोसिं तरुणो मन्दो उत्तानसेय्यको, अहञ्ञेव एतरहि महन्तो । इममेव कायं निस्साय सब्बे ते एकसङ्गहिता''ति ।

२–''भिय्यो ओपम्मं करोही''ति ।

''यथा, महाराज, कोचिदेव पुरिसो पदीपं पदीपेय्य । किं सो सब्बरत्तिं पदीपेय्या''ति ?

''आम, भन्ते, सब्बरत्तिं पदीपेय्या''ति ।

''किं नु खो, महाराज, या पुरिमे यामे अच्चि, सा मज्झिमे यामे अच्ची''ति ?

''न हि, भन्ते''ति ।

''या मज्झिमे यामे अच्चि, सा पच्छिमे यामे अच्ची''ति ?

''न हि, भन्ते''ति ।

''किं नु खो, महाराज, अञ्ञो सो अहोसि पुरिमे यामे पदीपो, अञ्ञो मज्झिमे यामे पदीपो, अञ्ञो पच्छिमे यामे पदीपो''ति ?

''न हि, भन्ते । तं येव निस्साय सब्बरत्तिं पदीपितो''ति ।

''एवमेव खो, महाराज, धम्मसन्तति सन्दहति । अञ्ञो उप्पज्जति, अञ्ञो निरुज्झति, अपुब्बं अचरिमं विय सन्दहति । तेन न च सो, न च अञ्ञो पुरिमविञ्ञाणे पच्छिमविञ्ञाणं सङ्गहं गच्छती''ति ।

३–''भिय्यो ओपम्मं करोही''ति ।

शिल्पं शिक्षति, अन्यः शिक्षितो भवति। अन्यः पापकर्म करोति, अन्यस्य हस्तपादौ छिद्येते''इति ?

"न हि, भदन्त। त्वं पुनर्भदन्त, एवमुक्ते किं वक्ष्यसी''ति ? स्थविर आह–"अहमेव खलु, महाराज, दारकोऽभूवं तरुणो मन्द उत्तानशयकः, अहमेवैतर्हि महान्। इममेव कायं निःश्रित्य सर्वे ते एकसङ्गृहीता''इति।

२–"भूय औपम्यं कुर्वि''ति।

"यथा, महाराज, कश्चिदेव पुरुषः प्रदीपं प्रदीपयेत्। किं स सर्वरात्रिं प्रदीपेदि''ति ?

"आम्, भदन्त, सर्वरात्रिं प्रदीपेदि''ति।

"किन्तु खलु, महाराज, या पूर्वे यामेऽर्चिः, सा मध्यमे यामेऽर्चिरि''ति ?

"न हि, भदन्ते''ति।

"या मध्यमे यामेऽर्चिः, सा पश्चिमे यामेऽर्चिरिति''ति ?

"न हि, भदन्ते''ति।

"किन्तु खलु, महाराज, अन्यः सोऽभूत् पूर्वे यामे प्रदीपः, अन्यो मध्यमे यामे प्रदीपः, अन्यः पश्चिमे यामे प्रदीप''इति ?

"न हि, भदन्त। तमेव निःश्रित्य सर्वरात्रिं प्रदीप्त' इति।

"एवमेव, खलु, महाराज, धर्मसन्ततिः सन्दधाति। अन्य उत्पद्यते, अन्यो निरुध्यते, अपूर्वमचरममिव सन्दधाति। तेन न च सः न चान्यः पूर्वविज्ञाने पश्चिमविज्ञानं सङ्ग्रहं गच्छती''ति।

३–"भूय औपम्यं कुर्वि''ति।

"यथा, महाराज, खीरं दुय्हमानं कालन्तरेन दधि परिवत्तेय्य, दधितो नवनीतं, नवनीततो घतं परिवत्तेय्य। यो नु खो, महाराज, एवं वदेय्य–'यं येव खीरं तं येव दधि, यं येव दधि, तं येव नवनीतं, यं येव नवनीतं तं येव घतं'ति। सम्मा नु खो सो, महाराज, वदमानो वदेय्या"ति ?

"न हि, भन्ते, तं येव निस्साय सम्भूतं"ति।

"एवमेव खो, महाराज, धम्मसन्तति सन्दहति। अञ्ञो उप्पज्जति, अञ्ञो निरुज्झति। अपुब्बं अचरिमं विय सन्दहति। तेन न च सो, न च अञ्ञो पुरिमविञ्ञाणे पच्छिमविञ्ञाणं सङ्गहं गच्छती"ति।

"कल्लो'सि, भन्ते, नागसेना"ति।

१०–जातिक्खयञाणं

राजा आह–"भन्ते नागसेन, यो न पटिसन्दहति जानाति सो–'न पटिसन्दहिस्सामी'"ति ?

"आम, महाराज, यो न पटिसन्दहति, जानाति सो–'न पटिसन्दहिस्सामी'"ति।

"कथं, भन्ते, जानाती"ति ?

"यो हेतु यो पच्चयो, महाराज, पटिसन्दहनाय, तस्स हेतुस्स तस्स पच्चयस्स उपरमा जानाति सो–'न पटिसन्दहिस्सामी'"ति।

१–"ओपम्मं करोही"ति।

"यथा, महाराज, कस्सको गहपतिको कसित्वा च वपित्वा च धञ्ञागारं परिपूरेय्य। सो अपरेन समयेन नेव कस्सेय्य, न वपेय्य। यथासम्भतं च धञ्ञं परिभुञ्जेय्य वा विसज्जेय्य वा यथापच्चयं वा करेय्य। जानेय्य सो, महाराज, कस्सको गहपतिको–'न मे धञ्ञागारं परिपूरेस्सती'"ति।

"यथा, महाराज, क्षीरं दुह्यमानं कालान्तरेण दधि परिवर्तेत, दधितो नवनीतं, नवनीतततो घृतं परिवर्तेत । यो नु खलु, महाराज, एवं वदेत्–'यदेव क्षीरं तदेव दधि, यदेव दधि तदेव नवनीतं, यदेव नवनीतं तदेव घृतमि'ति । सम्यङ् नु खलु स, महाराज, वदन् वदेदि"ति ?

"न हि, भदन्त, तदेव निःश्रित्य सम्भूतमि"ति ।

"एवमेव खलु, महाराज, धर्मसन्ततिः सन्दधाति । अन्य उत्पद्यते, अन्यो निरुध्यते । 'अपूर्वमचरममिव सन्दधाति । तेन न च सः, न चान्यः पूर्वविज्ञाने पश्चिमविज्ञानं सङ्ग्रहं गच्छती"ति ।

"कल्योऽसि, भदन्त नागसेने"ति ।

१०—ज्ञातिक्षयज्ञानम

राजाऽऽह–"भदन्त नागसेन, यो न प्रतिसन्दधाति जानाति सः–'नंहि प्रतिसन्धास्यामी'"ति ?

"आम्, महाराज, यो न प्रतिसन्दधाति जानाति सः–'न प्रतिसन्धास्यामी'"ति ।

"कथं, भदन्त, जानाती"ति ?

"यो हेतुर्यः प्रत्ययो, महाराज, प्रतिसन्धानाय, तस्य हेतोस्तस्यप्रत्ययस्योपरमाद् जानाति सः–'न प्रतिसन्धास्यामी'"ति ।

१–"औपम्यं कुर्वि"ति ।

"यथा, महाराज, कर्षको गृहपतिकः कृष्ट्वा चोप्त्वा च धान्यागारं परिपूरयेत् । सोऽपरेण समयेन नैव कर्षेत्, न वपेत् । यथासम्भृतं च धान्यं परिभुञ्जीत वा विसृजेद् वा यथाप्रत्ययं वा कुर्यात् । जानीयात् स, महाराज, कर्षको गृहपतिकः–'न मे धान्यागारं परिपूर्यिष्यत'"इति ?

"आम, भन्ते, जानेय्या"ति ।

"कथं जानेय्याति"ति ?

"यो हेतु यो पच्चयो धञ्ञागारस्स परिपूरणाय, तस्स हेतुस्स तस्स पच्चयस्स उपरमा जानाति–'न मे धञ्ञागारं परिपूरेस्सती'"ति ।

"एवमेव खो, महाराज, यो हेतु यो पच्चयो पटिसन्दहनाय तस्स हेतुस्स तस्स पच्चयस्स उपरमा जानाति सो–'न पटिसन्दहिस्सामी'"ति ।

"कल्लो'सि, भन्ते नागसेना"ति ।

११—ञाणं च पञ्ञा च

राजा आह–"भन्ते नागसेन, यस्स ञाणं उप्पन्नं, तस्स पञ्ञा उप्पन्ना"ति ?

"आम, महाराज, यस्स ञाणं उप्पन्नं तस्स पञ्ञा उप्पन्ना"ति ।

"किं, भन्ते, यञ्ञेव ञाणं सा येव पञ्ञा"ति ?

"आम, महाराज, यञ्ञेव ञाणं सा येव पञ्ञा"ति ।

"यस्स पन, भन्ते, तं येव ञाणं सा येव पञ्ञा उप्पन्ना, किं सम्मुय्हेय्य सो, उदाहु न सम्मुय्हेय्या"ति ?

"कत्थचि, महाराज, सम्मुय्हेय्य, कत्थचि न सम्मुय्हेय्या"ति ।

"कुहिं, भन्ते, सम्मुय्हेय्या"ति ?

"अञ्ञातपुब्बेसु वा, महाराज, सिप्पट्ठानेसु अगतपुब्बाय वा दिसाय अस्सुतपुब्बाय वा नामपञ्ञत्तिया सम्मुय्हेय्या"ति ।

"कुहिं न सम्मुय्हेय्या"ति ?

"यं खो पन, महाराज, ताय पञ्ञाय कतं 'अनिच्चं'ति वा 'दुक्खं'ति वा 'अनत्ता'ति वा, तहिं न सम्मुय्हेय्या"ति ।

"आम्, भदन्त, जानीयादि"ति।

"कथं जानीयादि"ति ?

"यो हेतुर्यः प्रत्ययो धान्यागारस्य परिपूरणाय, तस्य हेतोस्तस्य प्रत्ययस्योपरमात् जानाति–'न मे धान्यागारं परिपूर्यिष्यत'"इति।

"एवमेव खलु, महाराज, यो हेतुर्यः प्रत्ययः प्रतिसन्धानाय तस्य हेतोस्तस्य प्रत्ययस्योपरमात् जानाति सः–'न प्रतिसन्धास्यामी'"ति।

"कल्योऽसि, भदन्त नागसेने"ति।

११—ज्ञानं च प्रज्ञा च

राजाऽऽह–"भदन्त नागसेन, यस्य ज्ञानमुत्पन्नं, तस्य प्रज्ञोत्पन्ने"ति ?

"आम्, महाराज, यस्य ज्ञानमुत्पन्नं तस्य प्रज्ञोत्पन्ने"ति।

"किं, भदन्त, यदेव ज्ञानं सैव प्रज्ञे"ति ?

"आम्, महाराज, यदेव ज्ञानं सैव प्रज्ञे"ति।

"यस्य पुनर्भदन्त, तदेव ज्ञानं सैव प्रज्ञा उत्पन्ना किं सम्मुह्येत् सः, उताहो न सम्मुह्येदि"ति ?

"कुत्रचिन्महाराज, सम्मुह्येत् कुत्रचिन्न सम्मुह्येदि"ति।

"कुतो, भदन्त, सम्मुह्येदि"ति ?

"अज्ञातपूर्वेषु वा, महाराज, शिल्पस्थानेषु अगतपूर्वायां वा दिशायामश्रुतपूर्वायां च नामप्रज्ञप्तौ सम्मुह्येदि"ति।

"कुतो न सम्मुह्येदि"ति ?

"यत् खलु पुनर्महाराज, तया प्रज्ञया कृतमनित्यमिति वा दुःखमिति वाऽनात्मेति वा ततो न सम्मुह्येदि"ति।

"मोहो पन'स्स, भन्ते, कुहिं गच्छती"ति ?

"मोहो खो, महाराज, ञाणे उप्पन्नमत्ते तत्थेव निरुज्झती"ति ।

१–"ओपम्मं करोही"ति ।

"यथा, महाराज, कोचिदेव पुरिसो अन्धकारगेहे पदीपं आरोपेय्य, ततो अन्धकारो निरुज्झेय्य, आलोको पातुभवेय्य, एवमेव खो, महाराज, ञाणे उप्पन्नमत्ते मोहो तत्थेव निरुज्झती"ति ।

"पञ्ञा पन, भन्ते, कुहिं गच्छती"ति ?

"पञ्ञा पि खो, महाराज, सकिच्चयं कत्वा तत्थेव निरुज्झति । यं पन ताय पञ्ञाय कतं अनिच्चं'ति वा दुक्खं'ति वा अनत्ता'ति वा तं न निरुज्झती"ति ।

"भन्ते नागसेन, यं पने'तं ब्रूसि–'पञ्ञा सकिच्चयं कत्वा तत्थेव निरुज्झति । यं पन ताय पञ्ञाय कतं अनिच्चं'ति वा दुक्खं'ति वा अनत्ता'ति वा तं न निरुज्झती'ति, २–तस्स ओपम्मं करोही"ति ।

"यथा, महाराज, यो कोचि पुरिसो रत्तिं लेखं पेसेतुकामो लेखकं पक्कोसापेत्वा पदीपं आरोपेत्वा लेखं लिखापेय्य । लिखिते पन लेखे पदीपं विज्झापेय्य । विज्झापिते'पि पदीपे लेखं न विनस्सेय्य । एवमेव खो, महाराज, पञ्ञा सकिच्चयं कत्वा तत्थेव निरुज्झति, यं पन ताय पञ्ञाय कतं अनिच्चं'ति वा दुक्खं'ति वा अनत्ता'ति वा तं न निरुज्झती"ति ।

३–"भिय्यो ओपम्मं करोही"ति ।

"यथा, महाराज, पुरत्थिमेसु जनपदेसु मनुस्सा अनुघरं पञ्च पञ्च उदकघटकानि ठपेन्ति आलिम्पनं विज्झापेतुं । घरे पदित्ते तानि पञ्च उदकघटकानि घरस्सूपरि खिपन्ति । ततो अग्गि विज्झायति । किन्नु खो, महाराज, तेसं मनुस्सानं एवं होति –'पुन तेहि घटेहि घटकिच्चं करिस्सामा'"ति ?

"मोहः पुनरस्य, भदन्त, कुतो गच्छती"ति ?

"मोहः खलु महाराज, ज्ञाने उत्पन्नमात्रे तत्रैव निरुध्यत"इति ।

१-"औपम्यं कुर्वि"ति ।

"यथा, महाराज, कश्चिदेव पुरुषोऽन्धकारगेहे प्रदीपमारोपयेत्, ततोऽन्धकारो निरुन्ध्यात्, आलोकः प्रादुर्भवेत्, एवमेव खलु, महाराज, ज्ञाने उत्पन्नमात्रे मोहस्तत्रैव निरुध्यत"इति ।

"प्रज्ञा पुनर्भदन्त कुतो गच्छती"ति ?

"प्रज्ञाऽपि खलु, महाराज, स्वकृत्यं कृत्वा तत्रैव निरुध्यति । यत्पुनस्तया प्रज्ञया कृतमनित्यमिति वा दुःखमिति वाऽनात्मेति वा तं न निरुध्यती"ति ।

"भदन्त, नागसेन, यत्पुनरेतद् ब्रवीषि-'प्रज्ञा स्वकृत्यं कृत्वा तत्रैव निरुध्यते । यत्पुनस्तया प्रज्ञया कृतमनित्यमिति वा दुःखमिति वाऽनात्मेति वा तन्न निरुध्यति'इति, २-तस्यौपम्यं कुर्वि"ति ।

"यथा, महाराज, यः कश्चित् पुरुषो रात्रौ लेखं प्रेषयितुकामो लेखकं प्रक्रोश्य प्रदीपमारोप्य लेखं लेखयेत् । लिखिते पुनर्लेखे प्रदीपं विध्मापयेत् । विध्मापितेऽपि प्रदीपे लेखो न विनश्येत् । एवमेव खलु, महाराज, प्रज्ञा स्वकृत्यं कृत्वा तत्रैव निरुध्यते, यत्पुनस्तया प्रज्ञया कृतमनित्यमिति वा दुःखमिति वाऽनात्मेति वा तन्न निरुध्यत"इति ।

३-"भूय औपम्यं कुर्वि"ति ।

"यथा, महाराज, पौरस्त्येषु जनपदेषु मनुष्या अनुगृहं पञ्च पञ्चोदकघटकानि स्थापयन्ति आलेपनं विध्यापयितुम् । गृहे प्रदीप्ते तानि पञ्च पञ्चोदकघटकानि गृहस्योपरि क्षिपन्ति । ततोऽग्निर्विध्मायते । किन्नु खलु, महाराज, तेषां मनुष्याणामेवं भवति -'पुनस्तैर्घटैर्घटकृत्यं करिष्याम'"इति ?

"न हि, भन्ते ! अलं तेहि घटेहि। किं तेहि घटेही"ति ।

"यथा, महाराज, पञ्च उदकघटकानि, एवं पञ्चिन्द्रियानि दट्ठब्बानि--सद्धिन्द्रियं, वीरियिन्द्रियं, सतिन्द्रियं, समाधिन्द्रियं, पञ्ञिन्द्रियं। यथा ते मनुस्सा, एवं योगावचरो दट्ठब्बो। यथा अग्गि, एवं किलेसा दट्ठब्बा। यथा पञ्चहि उदकघटकेहि अग्गि विज्झापियति, एवं पञ्चिन्द्रियेहि किलेसा विज्झापियन्ति। विज्झापिता पि किलेसा न पुन सम्भवन्ति। एवमेव खो, महाराज, पञ्ञा सकिच्चयं कत्वा तत्थेव निरुज्झति, यं पन ताय पञ्ञाय कतं अनिच्चं'ति वा दुक्खं' ति वा अनत्ता'ति वा तं न निरुज्झती"ति ।

४–"भिय्यो ओपम्मं करोही"ति ।

"यथा, महाराज, वेज्जो पञ्चमूलभेसज्जानि गहेत्वा गिलानकं उपसङ्कमित्वा तानि पञ्चमूलभेसज्जानि पिसित्वो गिलानकं पायेय्य, तेहि च दोसा निद्धमेय्युं। किं नु खो, महाराज, तस्स वेज्जस्स एवं होति–'पुन तेहि पञ्चमूलभेसज्जेहि भेसज्जकिच्चं करिस्सामी'"ति ?

"न हि, भन्ते ? अलं तेहि पञ्चमूलभेसज्जेहि। किं तेहि पञ्चमूलभेसज्जेही'"ति ।

"यथा, महाराज, पञ्चमूलभेसज्जानि, एवं पञ्चिन्द्रियानि दट्ठब्बानि--सद्धिन्द्रियं वीरियिन्द्रियं, सतिन्द्रियं, समाधिन्द्रियं, पञ्ञिन्द्रियं। यथा वेज्जो, एवं योगावचरो दट्ठब्बो। यथा व्याधि, एवं किलेसा दट्ठब्बा। यथा व्याधितो पुरिसो, एवं पुथुज्जनो दट्ठब्बो। यथा पञ्चमूलभेसज्जेहि गिलानस्स दोसा निद्धन्ता, दोसे निद्धन्ते गिलानो अरोगो होति, एवं पञ्चिन्द्रियेहि किलेसा निद्धमीयन्ति। निद्धमिता च किलेसा न पुन सम्भवन्ति। एवमेव खो, महाराज, पञ्ञा सकिच्चयं

"न हि, भदन्त ! अलं तैर्घटैः। किं तैर्घटैरि"ति।

"यथा, महाराज, पञ्चोदकघटकानि एवं पञ्चेन्द्रियाणि द्रष्टव्यानि—श्रद्धेन्द्रियं, वीर्येन्द्रियं, स्मृतीन्द्रियं, समाधीन्द्रियं, प्रज्ञेन्द्रियम्। यथा ते मनुष्या एवं योगावचरो द्रष्टव्यः। यथाऽग्निरेवं क्लेशा द्रष्टव्याः। यथा पञ्चभिरुदकघटकैरग्निर्विध्माप्यते, एवं पञ्चेन्द्रियैः क्लेशा विध्याप्यन्ते। विध्मापिता अपि क्लेशा न पुनः सम्भवन्ति। एवमेव खलु, महाराज, प्रज्ञा स्वकृत्यं कृत्वा तत्रैव निरुध्यते, यत्पुनस्तया प्रज्ञया कृतमनित्यमिति वा दुःखमिति वाऽनात्मेति वा तन्न निरुध्यत"इति।

४—"भूय औपम्यं कुर्वि"ति।

"यथा, महाराज, वैद्यः पञ्चमूलभैषज्यानि गृहीत्वा ग्लानकमुपसङ्क्रम्य तानि पञ्चमूलभैषज्यानि पिष्ट्वा ग्लानकं पाययेत्, तैश्च दोषा निर्धमेयुः। किन्नु खलु, महाराज, तस्स वैद्यस्यैवं भवति—'पुनस्तैः पञ्चमूलभैषज्यैर्भैषज्यकृत्यं करिष्यामी'"ति ?

"नहि, भदन्त, अलं तैः पञ्चमूलभैषज्यैः। किं तैः पञ्चमूलभैषज्यैरि"ति।

"यथा, महाराज, पञ्चमूलभैषज्यानि, एवं पञ्चेन्द्रियाणि द्रष्टव्यानि—श्रद्धेन्द्रियं, वीर्येन्द्रियं, स्मृतीन्द्रियं समाधीन्द्रियं प्रज्ञेन्द्रियम्। यथा वैद्य एवं योगावचरो द्रष्टव्यः। यथा व्याधिरेवं क्लेशा द्रष्टव्याः। यथा व्याधितः पुरुष एवं पृथग्जनो द्रष्टव्यः। यथा पञ्चमूलभैषज्यैर्ग्लानस्य दोषा निर्ध्मीताः, दोषे निर्ध्मीते ग्लानोऽरोगो भवति, एवं पञ्चेन्द्रियैः क्लेशा निर्ध्मीयन्ते। निर्ध्मीताश्च क्लेशा न पुनः सम्भवन्ति। एवमेव खलु, महाराज, प्रज्ञा स्वकृत्यं

कत्वा तत्थेव निरुज्झति। यं पन ताय पञ्ञाय कतं अनिच्चं'ति वा दुक्खं'ति वा अनत्ता'ति वा तं न निरुज्झती''ति।

५—''भिय्यो ओपम्मं करोही''ति।

''यथा, महाराज, सङ्गामावचरो योधो पञ्च कण्डानि गहेत्वा सङ्गामं ओतरेय्य परसेनं विजेतुं। सो सङ्गामगतो तानि पञ्च कण्डानि खिपेय्य। तेहि च परसेना भिज्जेय्य। किन्नु खो, महाराज, तस्स सङ्गामावचरस्स योधस्स एवं होति—'पुन तेहि कण्डेहि कण्डकिच्चं करिस्सामी''ति ?

''न हि, भन्ते ! अलं तेहि कण्डेहि, किं तेहि कण्डेही''ति।

''यथा, महाराज, पञ्च कण्डानि, एवं पञ्चिन्द्रियानि दट्ठब्बानि—सद्धिन्द्रियं, वीरियिन्द्रियं, सतिन्द्रियं, समाधिन्द्रियं, पञ्ञिन्द्रियं। यथा, महाराज, सङ्गामावचरो योधो, एवं, महाराज, योगावचरो दट्ठब्बो। यथा परसेना, एवं किलेसा दट्ठब्बा। यथा पञ्चहि कण्डेहि परसेना भिज्जति, एवं पञ्चिन्द्रियेहि किलेसा भिज्जन्ति। भग्गा च किलेसा न पुन सम्भवन्ति। एवमेव खो, महाराज, पञ्ञा सकिच्चयं कत्वा तत्थेव निरुज्झति। यं पन ताय पञ्ञाय कतं अनिच्चं'ति वा दुक्खं'ति वा अनत्ता'ति वा, तं न निरुज्झती''ति।

''कल्लो'सि, भन्ते नागसेना''ति। परिसन्दहनुपुग्गलवेदि पञ्हो

१२—कायिका चेतसिका च वेदना

राजा आह—''भन्ते नागसेन, यो न पटिसन्दहति वेदेति सो किञ्चि दुक्खं वेदनं''ति ? थेरो आह—''किञ्चि वेदेति किञ्चि न वेदेती''ति।

''किं वेदेति, किं न वेदेती''ति ?

कृत्वा तत्रैव निरुध्यते । 'यत्पुनस्तया प्रज्ञया कृतमनित्यमिति वा दुःखमिति वा तन्न निरुध्यत''इति ।

५–''भूय औपम्यं कुर्वि''ति ।

''यथा, महाराज, सङ्ग्रामावचरो योधः पञ्च काण्डानि गृहीत्वा संङ्ग्राममवतरेत् परसेनां विजेतुम् । स संङ्ग्रामगतस्तानि पञ्च काण्डानि क्षिपेत् । तैश्च परसेना भिद्येत । किन्नु खलु, महाराज, तस्य संङ्ग्रामावचरस्य योधस्यैवं भवति–'पुनस्तैः काण्डैः काण्डकृत्यं करिष्यामी''ति ?

''न हि, भदन्त, अलं तैः काण्डैः, किं तैः काण्डैरि''ति ।

''यथा, महाराज, पञ्च काण्डानि एवं पञ्चेन्द्रियाणि द्रष्टव्यानि– श्रद्धेन्द्रियं, वीर्येन्द्रियं, स्मृतीन्द्रियं, समाधीन्द्रियं, प्रज्ञेन्द्रियम् । यथा, महाराज, सङ्ग्रामावचरो योधः, एवं, महाराज, योगावचरो द्रष्टव्यः । यथा परसेना, एवं क्लेशा द्रष्टव्याः । यथा पञ्चभिः काण्डैः परसेना भिद्यते, एवं पञ्चेन्द्रियैः क्लेशा भिद्यन्ते । भग्नाश्च क्लेशा न पुनः सम्भवन्ति । एवमेव खलु, महाराज, प्रज्ञा स्वकृत्यं कृत्वा तत्रैव निरुध्यते । यत्पुनस्तया प्रज्ञया कृतमनित्यमिति वा दुःखमिति वाऽनात्मेति वा, तन्न निरुध्यती''ति ।

''कल्योऽसि, भदन्त नागसेने''ति ।

१२—कायिकी चैतसिकी च वेदना

राजाऽऽह–''भदन्त नागसेन, यो न प्रतिसन्दधाति वेदयति स किञ्चिद् दुःखां वेदनामि''ति ?स्थविर आह–''किञ्चिद् वेदयति,किञ्चिन्न वेदयति''ति ।

''किं वेदयती, किं न वेदयती''ति ?

"कायिकं, महाराज, वेदनं वेदेति, चेतसिकं वेदनं न वेदेती"ति ।

"कथं, भन्ते, कायिकं वेदनं वेदेति, कथं चेतसिकं वेदनं न वेदेती"ति ?

"यो हेतु यो पच्चयो कायिकाय दुक्खवेदनाय उप्पत्तिया, तस्स हेतुस्स तस्स पच्चयस्स अनुपरमा कायिकं दुक्खवेदनं वेदेति; यो हेतु यो पच्चयो चेतसिकाय दुक्खवेदनाय उप्पत्तिया, तस्स हेतुस्स तस्स पच्चयस्स उपरमा चेतसिकं दुक्खवेदनं न वेदेति । भासितं पेतं, महाराज, भगवता--'सो एकं वेदनं वेदेति कायिकं न चेतसिकं'"ति ।

"भन्ते नागसेन, यो दुक्खं वेदनं वेदेति, कस्मा सो न परिनिब्बायती"ति ?

"नत्थि, महाराज, अरहतो अनुनयो वा पटिघो वा । न च अरहन्तो अपक्कं पातेन्ति । परिपाकं आगमेन्ति पण्डिता । भासितं पेतं, महाराज, थेरेन सारिपुत्तेन धम्मसेनापतिना-

'नाभिनन्दामि मरणं नाभिनन्दामि जीवितं ।
कालं च पटिकङ्खामि निब्बिसं भतको यथा' ॥
'नाभिनन्दामि मरणं नाभिनन्दामि जीवितं ।
कालं च पटिकङ्खामि सम्पजानो पटिस्सुतो'"ति ।

"कल्लो'सि, भन्ते नागसेना"ति ।

१३–वेदनायो

राजा आह–"भन्ते नागसेन, सुखा वेदना कुसला वा अकुसला वा अब्याकता वा"ति ।

"सिया, महाराज, कुसला, सिया अकुसला, सिया अब्याकता"ति ।

"कायिकीं, महाराज, वेदनां वेदयति, चैतसिकीं वेदनां न वेदयती"ति।

"कथं, भदन्त, कायिकीं वेदनां वेदयति, कथं चैतसिकीं वेदनां न वेदयती"ति ?

"यो हेतुर्यः प्रत्ययः कायिक्या दुःखवेदनाया उत्पत्तेः, तस्य हेतोस्तस्य प्रत्ययस्यानुपरमात् कायिकीं दुःख वेदनां वेद; यो हेतुर्यः प्रत्ययश्चैतसिक्या दुःखवेदनाया उत्पत्तेः, तस्य हेतोस्तस्य प्रत्ययस्योपरमाच्चैतसिकीं दुःखवेदनां न वेद। भाषितं पुनरेतन्महाराज, भगवता–'स एकां वेदनां वेदयति कायिकीं न चैतसिकीमि'"ति।

"भदन्त नागसेन, यः दुःखां वेदनां वेदयति, कस्मात् स न परिनिर्वायत"इति ?

"नास्ति, महाराज, अर्हतोऽनुनयो वा प्रतिघो वा। न चार्हन्तोऽपक्वं पातयन्ति। परिपाकमागमयन्ति पण्डिताः। भाषितं पुनरेतन्महाराज, स्थविरेण सारिपुत्रेण धर्मसेनापतिना–

'नाभिनन्दामि मरणं नाभिनन्दामि जीवितम्।
कालं च प्रतिकांक्षामि निर्वेशं भृतको यथा'॥
'नाभिनन्दामि मरणं नाभिनन्दामि जीवितम्।
कालं च प्रतिकांक्षामि सम्प्रजानानः प्रतिश्रुत"'इति॥

"कल्योऽसि, भदन्त नागसेने"ति।

१३—वेदनाः

राजाऽऽह–"भदन्त नागसेन, सुखा वेदना कुशला वाऽकुशला वाऽव्याकृता वे"ति ?

"स्यान्महाराज, कुशला, स्यादकुशला, स्यादव्याकृते"ति।

"यदि, भन्ते, कुसला न दुक्खा, यदि दुक्खा न कुसला, कुसलं दुक्खं'ति नुप्पज्जती"ति ।

"तं किं मञ्ञसि, महाराज, इध पुरिसस्स हत्थे तत्तं अयोगुळं निक्खिपेय्य, दुतिये हत्थे सीतं हिमपिण्डं निक्खिपेय्य । किं नु खो, महाराज, उभो'पि ते दहेय्युं"ति ?

"आम, भन्ते, उभो'पि ते दहेय्युं"ति ।

"किं नु खो ते, महाराज, उभो'पि उण्हा"ति ?

"न हि, भन्ते"ति ।

"किं पन ते, महाराज, उभो पि सीतला"ति ?

"न हि, भन्ते"ति ।

"आजानाहि निग्गहं । यदि तत्तं दहति, न च ते उभो पि उण्हा । तेन नुप्पज्जति । यदि सीतलं दहति, न च ते उभो पि सीतला । तेन नुप्पज्जति । किस्स पन ते, महाराज, उभो पि दहन्ति न च ते उभो पि उण्हा, न च ते उभो पि सीतला । एकं उण्हं एकं सीतलं उभो पि ते दहन्ति । तेन नुप्पज्जती"ति ।

"नाहं पटिबलो तया वादिना सद्धिं सल्लपितुं । साधु, अत्थं जप्पेही"ति ।

ततो थेरो अभिधम्मसंयुत्ताय कथाय राजानं मिलिन्दं सञ्ञापेसि—"छयिमानि, महाराज, गेहनिस्सितानि सोमनस्सानि, छ नेक्खम्मनिस्सितानि सोमनस्सानि । छ गेहनिस्सितानि दोमनस्सानि, छ नेक्खम्मनिस्सितानि दोमनस्सानि । छ गेहनिस्सिता उपेक्खा, छ नेक्खम्मनिस्सिता उपेक्खा'ति इमानि छ छक्कानि । अतीता'पि छत्तिंसविधा वेदना, अनागता'पि

"यदि, भदन्त, कुशला न दुःखा, यदि दुःखा न कुशला, कुशलं दुःखमिति नोत्पद्यत"इति।

"तत्किं मन्यसे, महाराज, इह पुरुषस्य हस्ते तप्तमयोगुलं निक्षिप्येत, द्वितीये हस्ते शीतं हिमपिण्डं निक्षिप्येत। किं नु खलु, महाराज, उभे अपि ते दहेतामि"ति ?

"आम्, महाराज, उभे अपि ते दहेतामि"ति।

"किन्नु खलु ते उभे अप्युष्णे"इति ?

"न हि, भदन्ते"ति।

"किम्पुनस्ते, महाराज, उभे अपि शीतले" इति ?

"न हि, भदन्ते"ति।

"आजानीहि निग्रहम्। यदि तप्तं दहति, न च ते उभे अप्युष्णे। तेन नोत्पद्यते। यदि शीतलं दहति, न च ते उभे अपि शीतले। तेन नोत्पद्यते। कस्मात् पुनस्ते, महाराज, उभे अपि दहतो न च ते उभे अप्युष्णे, न च ते उभे अपि शीतले। एकमुष्णमेकं शीतलमुभे अपि ते दहतः। तेन नोत्पद्यत"इति।

"नाहं प्रतिबलस्त्वया वादिना सार्धं संलपितुम्। साधु, अर्थं जल्पे"ति।

ततः स्थविरोऽभिधर्मसंयुक्तया कथया राजानं मिलिन्दं समजिज्ञपत्—"षडिमानि, महाराज, गेहनिःश्रितानि सौमनस्यानि, षड् नैष्क्रम्यनिःश्रितानि सोमनस्यानि। षड् गेहनिःश्रितानि दौर्मनस्यानि, षड् नैष्क्रम्यनिःश्रितानि दौर्मनस्यानि। षड् गेहनिःश्रिता उपेक्षाः, षड्नैष्क्रम्यनिःश्रिता उपेक्षा इतीमानि षट् षट्काणि। अतीताऽपि षट्त्रिंशद्विधा वेदना, अनागताऽपि

छत्तिसविधा वेदना, पच्चुप्पन्ना'पि छत्तिसविधा वेदना, तदेकज्झं अभिसञ्ञूहित्वा अभिसम्पिण्डेत्वा अट्ठसतं वेदना होन्ती''ति।

''कल्लो'सि, भन्ते नागसेना''ति ।

१४—को पटिसन्दहति

राजा आह–''भन्ते नागसेन, को पटिसन्दहती''ति ? थेरो आह–''नामरूपं खो, महाराज, पटिसन्दहती''ति ।

''किं इमं येव नामरूपं पटिसन्दहती''ति ?

''न खो, महाराज, इमं येव नामरूपं पटिसन्दहति । इमिना पन, महाराज, नामरूपेन कम्मं करोति सोभणं वा पापकं वा । तेन कम्मेन अञ्ञं नामरूपं पटिसन्दहती''ति ।

''यदि, भन्ते, न इमं येव नामरूपं पटिसन्दहति, ननु सो मुत्तो भविस्सति पापकेहि कम्मेही''ति ? थेरो आह–''यदि न पटिसन्दहेय्य मुत्तो भवेय्य पापकेहि कम्मेहि । यस्मा च खो, महाराज, पटिसन्दहति, तस्मा न मुत्तो पापकेहि कम्मेही''ति ।

१–''ओपम्मं करोही''ति ।

''यथा, महाराज, कोचिदेव पुरिसो अञ्ञतरस्स पुरिसस्स अम्बं अवहरेय्य । तमे'नं अम्बसामिको गहेत्वा रञ्ञो दस्सेय्य–'इमिना, देव, पुरिसेन मय्हं अम्बा अवहटा'ति । सो एवं वदेय्य–'ना'हं, देव, इमस्स अम्बे अवहरामि । अञ्ञे ते अम्बा ये इमिना रोपिता । अञ्ञे ते अम्बा ये मया अवहटा । ना'हं दण्डप्पत्तो'ति । किं नु खो सो, महाराज, पुरिसो दण्डप्पत्तो भवेय्या''ति ?

''आम, भन्ते, दण्डप्पत्तो भवेय्या''ति ।

''केन कारणेना''ति ?

षट्त्रिंशद्विधा वेदनाः, प्रत्युत्पन्ना अपि षट्त्रिंशद्विधा वेदनाः तदेकत्राभिसमूह्याभिसम्पिण्ड्याष्टशतं वेदना भवन्तो''ति ।

''कल्योऽसि, भदन्त नागसेने''ति ।

१४—कः प्रतिसन्दधाति

राजाऽऽह—''भदन्त नागसेन, कः प्रतिसन्दधातो''ति ? स्थविर आह—''नामरूपं खलु, महाराज, प्रतिसन्दधातो''ति ।

''किमिदमेव नामरूपं प्रतिसदन्धातो''ति ?

''न खलु, महाराज, इदमेव नामरूपं प्रतिसन्दधाति । अनेन पुनर्महाराज, नामरूपेण कर्म करोति शोभनं वा पापकं वा । तेन कर्मणाऽन्यन्नामरूपं प्रतिसन्दधातो''ति ।

''यदि, भदन्त, नेदमेव नामरूपं प्रतिसन्दधाति, ननु स मुक्तो भविष्यति पापकैः कर्मभिरि''ति ? स्थविर आह—''यदि न प्रतिसन्दध्यान्मुक्तो भवेत् पापकैः कर्मभिः । यस्माच्च खलु, महाराज, प्रतिसन्धाति, तस्मान्न मुक्तः पापकैः कर्मभिरि''ति ।

१—''औपम्यं कुर्वि''ति ।

''यथा, महाराज, कश्चिदेव पुरुषोऽन्यतरस्य पुरुषस्याम्रमवहरेत् । तमेनमाम्रस्वामिको गृहीत्वा राज्ञे दर्शयेत्—'अनेन, देव, पुरुषेण ममाम्रा अवहृता'इति । स एवं वदेत्—'नाहं, देव, अस्याम्रानवहरामि । अन्ये ते आम्रा येऽनेन रोपिताः । अन्ये ते आम्रा ये मयाऽवहृताः । नाहं दण्डप्राप्त'इति । किन्नु खलु स, महाराज, पुरुषो दण्डप्राप्तो भवेदि''ति ?

''आम, भदन्त, दण्डप्राप्तो भवेदि''ति ।

''केन कारणेने''ति ?

"किञ्चा'पि सो एवं वदेय्य—'पुरिमं, भन्ते, अम्बं अप्पच्चक्खाय पच्छिमेन अम्बेन सो पुरिसो दण्डप्पत्तो भवेय्या''ति।

"एवमेव खो, महाराज, इमिना नामरूपेन कम्मं करोति सोभनं वा पापकं वा। तेन कम्मेन अञ्ञं नामरूपं पटिसन्दहति। तस्मा न मुत्तो पापकेहि कम्मेही''ति।

२—"भिय्यो ओपम्मं करोही''ति।

"यथा, महाराज, कोचिदे'व पुरिसो अञ्ञतरस्स पुरिसस्स सालिं अवहरेय्य ...पे...उच्छुं अवहरेय्य...पे...यथा, महाराज, कोचि पुरिसो हेमन्तकाले अग्गिं जालेत्वा विसिब्बेत्वा अविज्झापेत्वा पक्कमेय्य। अथ खो सो अग्गि अञ्ञतरस्स पुरिसस्स खेत्तं डहेय्य। तमे'नं खेत्तसामिको गहेत्वा रञ्ञो दस्सेय्य—'इमिना, देव, पुरिसेन मय्हं खेत्तं दड्ढ'न्ति। सो एवं वदेय्य—'नाहं, देव, इमस्स खेत्तं झापेमि। अञ्ञो सो अग्गि यो मया अविज्झापितो, अञ्ञो सो अग्गि, येनि'मस्स खेत्तं दड्ढं। ना'हं दण्डप्पत्तो'ति। किनु खो सो, महाराज, पुरिसो दण्डप्पत्तो भवेय्या''ति?

"आम, भन्ते, दण्डप्पत्तो भवेय्या''ति।

"केन कारणेना''ति?

"किञ्चा'पि सो एवं वदेय्य, पुरिमं, भन्ते, अग्गिं अप्पच्चक्खाय पच्छिमेन अग्गिना सो पुरिसो दण्डप्पत्तो भवेय्या''ति।

"एवमेव खो, महाराज, इमिना नामरूपेन कम्मं करोति सोभनं वा पापकं वा, तेन कम्मेन अञ्ञं नामरूपं पटिसन्दहति, तस्मा नमुत्तो पापकेहि कम्मेही''ति।

३—"भिय्यो ओपम्मं करोही''ति।

"किञ्चापि स एवं वदेत्–'पूर्वं, भदन्त, आम्रमाप्रत्याख्याय पश्चिमेनाम्रेण स पुरुषो दण्डप्राप्तो भवेदि"'ति।

"एवमेव खलु, महाराज, अनेन नामरूपेण कर्म करोति शोभनं वा पापकं वा। तेन कर्मणाऽन्यन्नामरूपं प्रतिसन्दधाति। तस्मान्न मुक्तः पापकैः कर्मभिरि"ति।

२–"भूय औपम्यं कुर्वि"ति।

"यथा, महाराज, कश्चिदेव पुरुषोऽन्यतरस्य पुरुषस्य शालिमवहरेत् पे...प्रा०...इक्षुमवहरेत्...प्रा०...यथा, महाराज, कश्चित् पुरुषो हेमन्तकालेऽग्निं ज्वालयित्वा विसीव्याविध्याप्य प्रक्रामेत्। अथ खलु सोऽग्निरन्यतरस्य पुरुषस्य क्षेत्रं दहेत्। तमेनं क्षेत्रस्वामिको गृहीत्वा राज्ञे दर्शयेत्–'अनेन, देव, पुरुषेण मम क्षेत्रं दग्धमि'ति। स एवं वदेत्–'नाहं, देव, अस्य क्षेत्रं ध्मापयामि। अन्यः सोऽग्निर्यो मयाऽविध्मापितः, अन्यः सोऽग्नि-र्येनास्य क्षेत्रं दग्धम्। नाहं दण्डप्राप्त'इति। किन्नु खलु स, महाराज, पुरुषो दण्डप्राप्तो भवेदि"ति?

"आम्, भदन्त, दण्डप्राप्तो भवेदि"ति।

"केन कारणेने"ति?

"किञ्चापि स एवं वदेत्, पूर्वं, भदन्त, अग्निमाप्रत्याख्याय पश्चिमेनाग्निना स पुरुषो दण्डप्राप्तो भवेदि"ति।

"एवमेव खलु, महाराज, अनेन नामरूपेण कर्म करोति शोभनं वा पापकं वा, तेन कर्मणाऽन्यन्नामरूपं प्रतिसन्दधाति, तस्मा-न्नमुक्तः पापकैः कर्मभि"रिति।

३–"भूय औपम्यं कुर्वि"ति।

"यथा, महाराज, कोचिदेव पुरिसो पदीपं आदाय पासादं अभिरूहित्वा भुञ्जेय्य। पदीपो झायमानो तिणं झापेय्य, तिणं झायमानं घरं झापेय्य। घरं झायमानं गामं झापेय्य। गामजनो तं पुरिसं गहेत्वा एवं वदेय्य 'किस्स त्वं, भो पुरिस, गामं झापेसी'ति ? सो एवं वदेय्य—"ना'हं, भो, गामं झापेसि, अञ्ञो सो पदीपग्गि यस्सा'हं आलोकेन भुञ्जि, अञ्ञो सो अग्गि येन गामो झापितो'ति। ते विवदमाना तव सन्तिके आगच्छेय्युं। कस्स त्वं, महाराज, अत्थं धारेय्यासी"ति।

"गामजनस्स, भन्ते"ति।

"किंकारणा"ति ?

"किञ्चा'पि सो एवं वदेय्य, अपि च ततो एव सो अग्गि निब्बत्तो"ति।

"एवमेव खो, महाराज, किञ्चा'पि अञ्ञं मारणान्तिकं नामरूपं, अञ्ञं पटिसन्धिस्मिं नामरूपं, 'अपि च ततो येव तं निब्बत्तं, तस्मा न मुत्तो पापकेहि कम्मेही"ति।

४—"भिय्यो ओपम्मं करोही"ति।

"यथा, महाराज, कोचिदेव पुरिसो दहरिं दारिकं वारेत्वा सुङ्कं दत्वा पक्कमेय्य। सा अपरेन समयेन महती अस्स वयप्पत्ता ततो अञ्ञो पुरिसो सुङ्कं दत्वा विवाहं करेय्य। इतरो आगन्त्वा एवं वदेय्य—'किस्स पन मे त्वं अम्भो पुरिस भरियं नेसी'ति ? सो एवं वदेय्य— ना'हं तव भरियं नेमि। अञ्ञा सा दारिका दहरी तरुणी, या तया वारिता च दिन्नसुङ्का च, अञ्ञा'यं दारिका महती वयप्पत्ता मया वारिता च दिन्नसुङ्का चा'ति। ते विवदमाना तव सन्तिके आगच्छेय्युं। कस्स त्वं, महाराज, अत्थं धारेय्यासी"ति ?

"यथा, महाराज, कश्चिदेव पुरुषः प्रदीपमादाय प्रासादमभिरूह्य भुञ्जीत। प्रदीपो ध्मायमानस्तृणं ध्मापयेत्, तृणं ध्मायमानं गृहं ध्मापयेत्। गृहं ध्मायमानं ग्रामं ध्मापयेत्। ग्रामजनस्तं पुरुषं गृहीत्वा एवं वदेत्—'कस्मात् त्वं, भोः पुरुष, ग्रामं ध्मापयसी'ति? स एवं वदेत्—'नाहं, भो, ग्रामं ध्मापयामि। अन्यः स प्रदीपाग्निर्यस्याहमालोकेनाभौक्षं, अन्यः सोऽग्निर्येन ग्रामो ध्मापित' इति। ते विवदमानास्तवान्तिक आगच्छेयुः। कस्य त्वं, महाराज, अर्थं धारये"रिति?

"ग्रामजनस्य, भदन्ते"ति।

"किङ्कारणादि"ति?

"किञ्चापि स एवं वदेत्, अपि च तत एव सोऽग्निर्निवृत्त"इति।

"एवमेव खलु, महाराज, किञ्चाप्यन्यन्मारणान्तिकं नामरूपं, अन्यत् प्रतिसन्धौ नामरूपं, अपि च तत एव तन्निर्वृत्तं, तस्मान्न मुक्तः पापकैः कर्मभिरि"ति।

४—"भूय औपम्यं कुर्वि"ति।

"यथा, महाराज, कश्चिदेव पुरुषो दहरीं दारिकां वारयित्वा शुल्कं दत्वा प्रक्रामेत्। साऽपरेण समयेन महती स्याद् वयःप्राप्ता। ततोऽन्यः पुरुषः शुल्कं दत्वा विवाहं कुर्यात्। इतर आगत्यैवं वदेत्—'कस्मात् पुनर्मे त्वं, भोः पुरुष, भार्यां नयसी'ति? स एवं वदेत्—'नाहं तव स्त्रियं नयामि। अन्या सा दारिका दहरी तरुणी या त्वया वृता दत्तशुल्का च, अन्येयं दारिका महती वयःप्राप्ता वृता च दत्तशुल्का चे'ति। ते विवदमानास्तवान्तिकमागच्छेयुः। कस्य त्वं, महाराज, अर्थं धारयेरि"ति?

"पुरिमस्स, भन्ते" ति ।

"किं कारणा" ति ?

"किंचा'पि सो एवं वदेय्य, अपि च ततो एव सा महती निब्बत्ता" ति ।

"एवमेव खो, महाराज, किंचा'पि अञ्ञं मारणन्तिकं नामरूपं, अञ्ञं पटिसन्धिस्मिं नामरूपं । अपि च ततो येव तं निब्बत्तं । तस्मा न परिमुत्तो पापकेहि कम्मेही" ति ।

५–"भिय्यो ओपम्मं करोही" ति ।

"यथा, महाराज, कोचिदेव पुरिसो गोपालकस्स हत्थतो खीरघटं किणित्वा तस्सेव हत्थे निक्खिपित्वा पक्कमेय्य–'स्वे गहेत्वा गमिस्सामी'ति। तंअपरज्जु दधि सम्पज्जेय्य । सोआगन्त्वा एवं वदेय्य–'देहि मे खीरघटं'ति । सो दधिं दस्सेय्य । इतरो एवं वदेय्य–'नाहं तव हत्थतो दधिं किणामि, देहि मे खीरघटं'ति । सो एव वदेय्य–'अजानतो ते खीरं दधिभूतं'ति । विवदमाना तव सन्तिके आगच्छेय्युं । कस्स त्वं, महाराज, अत्थं धारेय्यासी" ति ?

"गोपालकस्स, भन्ते" ति ।

"किंकारणा" ति ।

"किंचा'पि सो एवं वदेय्य–'अपि च ततो येव तं निब्बत्तं'" ति।

"एवमेव खो, महाराज, किञ्चा'पि अञ्ञं मारणन्तिकं नामरूपं, अञ्ञं पटिसन्धिस्मिं नामरूपं । अपि च ततो येव तं निब्बत्तं । तस्मा न परिमुत्तो पापकेहि कम्मेही" ति ?

"कल्लो'सि, भन्ते नागसेना" ति ।

"पूर्वस्य, भदन्ते"ति ।

"किङ्कारणादि"ति ?

"किञ्चापि स एवं वदेत्, अपि च तत एव सा महती निर्वृत्ते"ति ।

"एवमेव खलु, महाराज, किञ्चाप्यन्यन्मारणान्तिकं नामरूपम्, अन्यत् प्रतिसन्धौ नामरूपम् । अपि च तत एव तन्निर्वृत्तम् । तस्मान्न परिमुक्तः पापकैः कर्मभिरि"ति ।

५-''भूय औपम्यं कुर्वि'ति ।

"यथा, महाराज, कश्चिदेव पुरुषो गोपालकस्य हस्ततो क्षीरघटं क्रीत्वा तस्यैव हस्ते निक्षिप्य प्रक्रामेत्-'स्वो गृहीत्वा गमिष्यामी'ति । तदपरेद्यवि दधि सम्पद्येत । स आगत्यैवं वदेत्-'देहि मे क्षीरघटमि'ति । स दधि दर्शयेत् । इतर एवं वदेत्-'नाहं तव हस्ततो दधि क्रीणामि, देहि मे क्षीरघटमि'ति । स एवं वदेत्-'अजानतस्ते क्षीरं दधिभूतमि'ति । तौ विवदमानौ तवान्तिकमागच्छेताम् । कस्य त्वं, महाराज, अर्थं धारयेरि"ति ?

"गोपालकस्य, भदन्ते"ति ।

"किङ्कारणादि"ति ?

"किञ्चापि स एवं वदेत्-'अपि च तत एव तन्निर्वृत्तमि'"ति ।

"एवमेव खलु, महाराज, किञ्चाप्यन्यन्मारणान्तिकं नामरूपम्, अन्यत् प्रतिसन्धौ नामरूपम् । अपि च तत एव तन्निर्वृत्तम् । तस्मान्न परिमुक्तः पापकैः कर्मभिरि"ति ।

"कल्योऽसि, भदन्त नागसेने"ति ।

१५—ननु नागसेनो पटिसन्दहिस्सति

राजा आह–"भन्ते नागसेन, त्वं पन पटिसन्दहिस्ससी"ति ?

"अलं, महाराज, किं ते तेन पुच्छितेन ! ननु मया पटिगच्चेव अक्खातं–'सचे, महाराज, सउपादानो भविस्सामि, पटिसन्दहिस्सामि, सचे अनुपादानो भविस्सामि, न पटिसन्दहिस्सामी'"ति ।

१–"ओपम्मं करोही"ति ।

"यथा, महाराज, कोचिदेव पुरिसो रञ्ञो अधिकारं करेय्य, राजा तुट्ठो अधिकारं ददेय्य, सो तेन अधिकारेन पञ्चहि कामगुणेहि समप्पितो समङ्गिभूतो परिचरेय्य, सो चे जनस्स आरोचेय्य–'न मे राजा किञ्चि पटिकरोती'ति । किंनु खो सो, महाराज, पुरिसो युत्तकारी भवेय्या"ति ?

"न हि, भन्ते"ति ।

"एवमेव खो, महाराज, किं ते तेन पुच्छितेन ! ननु मया पटिगच्चेव अक्खातं–'सचे सउपादानो भविस्सामि, पटिसन्दहिस्सामि, सचे अनुपादानो भविस्सामि, न पटिसन्दहिस्सामी'"ति ।

"कल्लो'सि, भन्ते नागसेना"ति ।

१६—कतमं नामं रूपं च

राजा आह–"भन्ते नागसेन, यं पने'तं ब्रूसि–'नामरूपं'ति, तत्थ कतमं नामं कतमं रूपं"ति ?

"यं तत्थ, महाराज, ओळारिकं एतं रूपं, ये तत्थ सुखुमा चित्तचेतसिका धम्मा, एतं नामं"ति ।

"भन्ते नागसेन, केन कारणेन नामं येव न पटिसन्दहति, रूपं येव वा"ति ?

१५—ननु नागसेनः प्रतिसन्धास्यति

राजाऽऽह—"भदन्त नागसेन, त्वं पुनः प्रतिसन्धास्यसी"ति ?

"अलं, महाराज, किं ते तेन पृष्टेन ! ननु मया प्रतिगत्यैवाख्यातं—'चेन्महाराज, सोपादानो भविष्यामि, प्रतिसन्धास्यामि, चेदनुपादानो भविष्यामि, न प्रतिसन्धास्यामी'"ति ।

१—"औपम्यं कुर्वि"ति ।

"यथा, महाराज, कश्चिदेव पुरुषो राज्ञोऽधिकारं कुर्यात्, राजा तुष्टोऽधिकारं दद्यात्, स तेनाधिकारेण पञ्चभिः कामगुणैः समर्पितः समङ्गीभूतः परिचरेत्, स चेज्जनस्यारोचयेत्—'न मे राजा किञ्चित् प्रतिकरोती'ति । किन्नु खलु स, महाराज, पुरुषो युक्तकारी भवेदि"ति ?

"न हि, भदन्ते"ति ।

"एवमेव खलु, महाराज, किन्ते तेन पृष्टेन ! ननु मया प्रतिगत्यैवाख्यातम्—'चेत् सोपादानो भविष्यामि, प्रतिसन्धास्यामि, चेदनुपादानो भविष्यामि, न प्रतिसन्धास्यामी'"ति ।

"कल्योऽसि, भदन्त नागसेने"ति ।

१६—कतमन्नाम रूपं च

राजाऽऽह—"भदन्त नागसेन, यत्पुनरेतद् ब्रवीषि—'नामरूपमि'ति, तत्र कतमन्नाम कतमद् रूपमि"ति ?

"यत्तत्र, महाराज, औदारिकमेतद् रूपम्, ये तत्र सूक्ष्माश्चित्तचैतसिका धर्माः, एतन्नामे"ति ।

"भदन्त नागसेन, केन कारणेन नामैव न प्रतिसन्दधाति, रूपमेव वे"ति ?

"अञ्ञमञ्ञूपनिस्सिता, महाराज, एते धम्मा एकतो'व उप्पज्जन्ती"ति।

१–"ओपम्मं करोही"ति।

"यथा, महाराज, कुक्कुटिया कललं न भवेय्य अण्डं पि न भवेय्य, यं च तत्थ कललं, यं च अण्डं, उभो'पे'ते अञ्ञमञ्ञूपनिस्सिता। एकतो'व नेसं उप्पत्ति होति, एवमेव खो, महाराज, यदि तत्थ नामं न भवेय्य, रूपं पि न भवेय्य, यञ्चेव तत्थ नामं, यञ्चेव तत्थ रूपं, उभो'पे'ते अञ्ञमञ्ञूपनिस्सिता। एकतो'व नेसं उप्पत्ति होति। एवमेतं दीघमद्धानं सन्धावितं"ति।

"कल्लो'सि, भन्ते नागसेना"ति।

१७—तयो अद्धा

राजा आह–"भन्ते नागसेन, यं पने'तं ब्रूसि–'दीघमद्धानं'ति, किमे'तं अद्धानं नामा"ति?

"अतीतो, महाराज, अद्धा, अनागतो अद्धा, पच्चुप्पनो अद्धा"ति।

"किं पन, भन्ते, सब्बे अद्धा अत्थी"ति?

"कोचि, महाराज, अद्धा अत्थि, कोचि नत्थी"ति।

"कतमो पन, भन्ते, अत्थि, कतमो नत्थी"ति?

"ये ते, महाराज, सङ्खारा अतीता विगता निरुद्धा विपरिणता, सो अद्धा नत्थि। ये धम्मा विपाका, ये च विपाकधम्मधम्मा, ये च अञ्ञत्र पटिसन्धिं देन्ति, सो अद्धा अत्थि। ये सत्ता कालङ्कता अञ्ञत्र उप्पन्ना, सो च अद्धा अत्थि। ये च सत्ता परिनिब्बुता, सो च अद्धा नत्थि, परिनिब्बुतत्ता"ति।

"कल्लो'सि, भन्ते नागसेना"ति।

दुतियो वग्गो

"अन्योन्योपनिःश्रिता, महाराज, एते धर्मा एकत एवोत्पद्यन्त''इति ।

१-"औपम्यं कुर्वि''ति ।

"यथा, महाराज, कुक्कुटयाः कललं न भवेदण्डमपि न भवेत्, यच्च तत्र कललं, यच्चाण्डं, उभे अपि एते अन्योन्योपनिःश्रिते । एकत एव तयोरुत्पत्तिर्भवति, एवमेव खलु, महाराज, यदि तत्र नाम न भवेत्, रूपमपि न भवेत्, यच्चैव तत्र नाम, यच्चैव तत्र रूपं, उभे अपि एते अन्योन्योपनिःश्रिते । एकत एव तयोरुत्पत्तिर्भवति । एवमेतं दीर्घमध्वानं सन्धावितमि''ति ।

"कल्योऽसि, भदन्त नागसेने''ति ।

१७--त्रयोऽध्वानः

राजाऽऽह-"भदन्त नागसेन,यत्पुनरेतद् ब्रवीषि-दीर्घमध्वानमि'ति, किमेतदध्वा नामे''ति ?

"अतीतो, महाराज, अध्वा, अनागतोऽध्वा, प्रत्युत्पन्नोऽध्वे''ति ।

"किम्पुनर्भदन्त, सर्वेऽध्वानः सन्ती''ति ?

"कश्चिन्महाराज, अध्वाऽस्ति, कश्चिन्नास्ती''ति ।

"कतमः पुनर्भदन्त, अस्ति, कतमो नास्ती"ति ?

"ये ते, महाराज, संस्कारा अतीता विगता निरुद्धा विपरिणताः, सोऽध्वा नास्ति । ये धर्मा विपाकाः, ये च विपाकधर्मधर्माः, ये चान्यत्र प्रतिसन्धिं ददति, सोऽध्वाऽस्ति । ये सत्त्वाः कालङ्कृता अन्यत्रोत्पन्नाः, सोऽध्वा अस्ति । ये च सत्त्वाः परिनिर्वृताः, स चाध्वा नास्ति, परिनिर्वृतत्वादि''ति ।

"कल्योऽसि, भदन्त नागसेने''ति ।

द्वितीयो वर्गः

१८—अद्धा अविज्जामूलका

राजा आह—"भन्ते नागसेन, अतीतस्स अद्धानस्स किं मूलं, अनागतस्स अद्धानस्स किं मूलं, पच्चुप्पन्नस्स अद्धानस्स किं मूलं"ति ?

"अतीतस्स च, महाराज, अद्धानस्स अनागतस्स च अद्धानस्स, पच्चुप्पन्नस्स च अद्धानस्स अविज्जा मूलं । अविज्जापच्चया सङ्खारा, सङ्खारपच्चया विञ्ञाणं, विञ्ञाणपच्चया नामरूपं, नामरूपपच्चया सळायतनं, सळायतनपच्चया फस्सो, फस्सपच्चया वेदना, वेदनापच्चया तण्हा, तण्हापच्चया उपादानं, उपादानपच्चया भवो, भवपच्चया जाति, जातिपच्चया जरामरणसोकपरिदेवदुक्खदोमनस्सु'पायासा संभवन्ति । एवमे'तस्स केवलस्स अद्धानस्स पुरिमा कोटि न पञ्ञायती"ति ।

"कल्लो'सि, भन्ते नागसेना"ति ।

१९—पुरिमा कोटि न पञ्ञायति

राजा आह—"भन्ते नागसेन, यं पने' तं ब्रूसि—'पुरिमा कोटि न पञ्ञायती'ति १—तस्स ओपम्मं करोही"ति ।

"यथा, महाराज, पुरिसो परित्तं बीजं पठवियं निक्खिपेय्य, ततो अङ्कुरो उट्ठहित्वा अनुपुब्बेन वुड्ढिं विरूळ्हिं वेपुल्लं आपज्जित्वा फलं ददेय्य, ततो बीजं गहेत्वा पुन रोपेय्य, ततो'पि अङ्कुरो उट्ठहित्वा अनुपुब्बेन वुड्ढिं विरूळ्हिं वेपुल्लं आपज्जित्वा फलं ददेय्य । एवमेतिस्सा सन्ततिया अत्थि अन्तो"ति ?

"नत्थि, भन्ते"ति ।

"एवमेव खो, महाराज, अद्धानस्सा'पि पुरिमा कोटि न पञ्ञायती"ति ।

१८—अध्वानोऽविद्यामूलकाः

राजाऽऽह—"भन्ते नागसेन, अतीतस्याध्वनः किं मूलं, अनागतस्याध्वनः किं मूलं, प्रत्युत्पन्नस्याध्वनः किं मूलमि"ति ?

"अतीतस्य च, महाराज, अध्वनः, अनागतस्य चाध्वनः, प्रत्युत्पन्नस्य चाध्वनोऽविद्या मूलम् । अविद्याप्रत्ययात् संस्काराः, संस्कारप्रत्ययाद् विज्ञानं, विज्ञानप्रत्ययान्नामरूपं, नामरूपप्रत्ययात् षडायतनं, षडायतनप्रत्ययात् स्पर्शः, स्पर्शप्रत्ययाद् वेदना, वेदनाप्रत्ययात् तृष्णा, तृष्णाप्रत्ययादुपादानं, उपादानप्रत्ययाद् भवः, भवप्रत्ययाज्जातिः, जातिप्रत्ययाज्जरामरणशोकपरिदेवदुःखदौर्मनस्योपायासाः सम्भवन्ति । एवमेतस्य केवलस्याध्वनः पूर्वा कोटिर्न प्रज्ञायत"इति ।

"कल्योऽसि, भदन्त नागसेने"ति ।

१९—पूर्वा कोटिर्न प्रज्ञायते

राजाऽऽह—"भदन्त नागसेन, यत्पुनरेतद् ब्रवीषि—'पूर्वा कोटिर्न प्रज्ञायत'इति, १—तस्यौपम्यं कुर्वि"ति ।

"यथा, महाराज, पुरुषः प्ररिक्तं बीजं पृथिव्यां निक्षिपेत्, ततोऽङ्कुर उत्थायानुपूर्व्येण वृद्धिं विरूढिं वैपुल्यमापद्य फलं दद्यात्, ततो बीजं गृहीत्वा पुना रोपयेत्, ततोऽप्यङ्कुर उत्थायानुपूर्व्येण वृद्धिं विरूढिं वैपुल्यमापद्य फलं दद्यात् । एवमेतस्याः सन्तत्या अस्त्यन्त"इति ?

"नास्ति, भदन्ते"ति ।

"एवमेव खलु, महाराज, अध्वनोऽपि पूर्वा कोटिर्न प्रज्ञायत"इति ।

२–"भिय्यो ओपम्मं करोही"ति ।

"यथा, महाराज, कुक्कुटिया अण्डं भवेय्य, अण्डतो कुक्कुटी, कुक्कुटिया अण्डं'ति, एवमेतिस्सा सन्ततिया अत्थि अन्तो"ति ?

"नत्थि भन्ते"ति ।

"एवमेव खो, महाराज, अद्धानस्सा'पि पुरिमा कोटि नपञ्ञायती"ति ।

३–"भिय्यो ओपम्मं करोही"ति ।

थेरो पठविया चक्कं लिखित्वा मिलिन्दं राजानं एतद'वोच–"अत्थि, महाराज, इमस्स चक्कस्स अन्तो"ति ?

"नत्थि, भन्ते"ति ।

"एवमेव खो, महाराज, इमानि चक्कानि वुत्तानि भगवता–चक्खुं च पटिच्च रूपे च उप्पज्जति चक्खुविञ्ञाणं, तिण्णं सङ्गति फस्सो, फस्सपच्चया वेदना, वेदनापच्चया तण्हा, तण्हापच्चया उपादानं, उपादानपच्चया कम्मं, कम्मतो पुन चक्खुं जायती'ति । एवमेतिस्सा सन्ततिया अत्थि अन्तो"ति ?

"नत्थि भन्ते"ति ।

"सोतं च पटिच्च सद्दे च...पे०...मनं च पटिच्च धम्मे च उप्पज्जति मनोविञ्ञाणं, तिण्णं सङ्गति फस्सो, फस्सपच्चया वेदना, वेदनापच्चया तण्हा, तण्हापच्चया उपादानं, उपादानपच्चया कम्मं, कम्मतो पुन मनो जायती'ति । एवमेतिस्सा संततिया अत्थि अन्तो"ति ?

"नत्थि, भन्ते"ति ।

"एवमेव खो, महाराज, अद्धानस्सा'पि पुरिमा कोटि न पञ्ञायती"ति ।

"कल्लो'सि, भन्ते नागसेना"ति ।

२–''भूय औपम्यं कुर्वि''ति ।

''यथा, महाराज, कुक्कुट्या अण्डं भवेद्, अण्डतः कुक्कुटी कुक्कुट्या अण्डमिति, एवमेतस्याः सन्तत्या अस्त्यन्त''इति ?

''नास्ति, भदन्ते''ति ।

''एवमेव खलु, महाराज, अध्वनोऽपि पूर्वा कोटिर्नप्रज्ञायत''इति ।

३–''भूय औपम्यं कुर्वि''ति ।

स्थविरः पृथिव्यां चक्रं लिखित्वा मिलिन्दं राजानमेतदवोचत्–''अस्ति, महाराज, अस्य चक्रस्यान्त''इति ?

''नास्ति, भदन्ते''ति ।

''एवमेव खलु, महाराज, इमानि चक्राण्युक्तानि भगवता–'चक्षुश्च प्रतीत्य रूपे च उत्पद्यते चक्षुर्विज्ञानम्, त्रयाणां सङ्गतिः स्पर्शः, स्पर्शप्रत्ययाद् वेदना, वेदनाप्रत्ययात् तृष्णा, तृष्णाप्रत्ययादुपादानम्, उपादानप्रत्ययात् कर्म, कर्मतश्च पुनश्चक्षुर्जायत इति । एवमेतस्याः सन्तत्या अस्ति अन्त''इति ?

''नस्ति, भदन्ते''ति ।

''श्रोत्रं च प्रतीत्य शब्दे च...प्रा०...मनश्च प्रतीत्य धर्मे चोत्पद्यते मनोविज्ञानम्, त्रयाणां सङ्गतिः स्पर्शः, स्पर्शप्रत्ययाद् वेदना, वेदनाप्रत्ययात् तृष्णा, तृष्णाप्रत्ययादुपादानम्, उपादानप्रत्ययात् कर्म, कर्मतः पुनर्मनो जायत इति । एवमेतस्याः सन्तत्या अस्ति अन्त''इति ?

''नास्ति, भदन्ते''ति

''एवमेव खलु, महाराज, अध्वनोऽपि पूर्वा कोटिर्न प्रज्ञायत''इति ।

''कल्योऽसि, भदन्त नागसेने''ति ।

२० कतमा पुरिमा कोटि

राजा आह–"भन्ते नागसेन, यं पनेतं ब्रूसि–'पुरिमा कोटि न पञ्ञायती'ति, कतमा च सा पुरिमा कोटी"ति ?

"यो खो, महाराज, अतीतो अद्धा, एसा पुरिमा कोटी"ति ।

"भन्ते नागसेन, यं पनेतं ब्रूसि–'पुरिमा कोटि न पञ्ञायती'ति, किं पन, भन्ते, सब्बा'पि पुरिमा कोटि न पञ्ञायती"ति ?

"काचि, महाराज, पञ्ञायति, काचि न पञ्ञायती"ति ।

"कतमा, भन्ते, पञ्ञायति, कतमा न पञ्ञायती"ति ?

"इतो पुब्बे, महाराज, सब्बेन सब्बं सब्बथा सब्बं अविज्जा नाहोसी'ति एसा पुरिमा कोटि न पञ्ञायति, यं अहुत्वा सम्भोति, हुत्वा पटिविगच्छति, एसा पुरिमा कोटि पञ्ञायती"ति ।

भन्ते, नागसेन यं अहुत्वा सम्भोति, हुत्वा पटिविगच्छति ननु तं उभतो छिन्नं अत्थं गच्छती"ति ।

"यदि, महाराज, उभतो छिन्नं अत्थं गच्छति, उभतो छिन्ना सक्का वड्ढेतुं"ति ?

"आम, सा'पि सक्का वड्ढेतुं"ति ।

"नाहं, भन्ते, एवं पुच्छामि, कोटितो सक्का वड्ढेतुं"ति ?

"आम, सक्का वड्ढेतुं"ति ।

१–"ओपम्मं करोही"ति ।

थेरो तस्स रुक्खूपमं अकासि–खन्धा च केवलस्स दुक्खक्खन्धस्स बीजानी"ति ।

"कल्लो'सि, भन्ते नागसेना"ति ।

२०—कतमा पूर्वा कोटिः

राजाऽऽह—"भदन्त नागसेन, यत्पुनरेतद् ब्रवीषि–'पूर्वा कोटिर्न प्रज्ञायत'इति, कतमा च सा पूर्वा कोटिरि"ति ?

"यः खलु, महाराज, अतीतोऽध्वा, एषा पूर्वा कोटिरि"ति ।

"भदन्त नागसेन, यत्पुनरेतद् ब्रवीषि–'पूर्वा कोटिर्न प्रज्ञायत'इति, किम्पुनर्भदन्त, सर्वाऽपि पूर्वा कोटिर्न प्रज्ञायत" इति ?

"काचिन्महाराज, प्रज्ञायते, काचिन्न प्रज्ञायत"इति ।

"कतमा, भदन्त, प्रज्ञायते, कतमा न प्रज्ञायत"इति ?

"इतः पूर्वे, महाराज, सर्वेण सर्वं सर्वथा सर्वमविद्या नाभूदिति, एषा पूर्वा कोटिर्न प्रज्ञायते, यदभूत्वा सम्भवति, भूत्वा प्रतिविगच्छति, एषा पूर्वा कोटिः प्रज्ञायत"इति ।

"भदन्त नागसेन, यदभूत्वा सम्भवति, भूत्वा प्रतिविगच्छति, ननु तदुभयतश्छिन्नमस्तं गच्छती"ति ।

"यदि, महाराज, उभयतश्छिन्नमस्तं गच्छति, उभयतश्छिन्नाः शक्या वर्धयितुमि"ति ।

"आम्, साऽपि शक्या वर्धयितुमि"ति ।

"नाहं, भदन्त, एवं पृच्छामि, कोटितः शक्या वर्धयितुमि"ति ?

"आम्, शक्या वर्धयितुमि"ति ।

१–"औपम्यं कुर्वि"ति ।

स्थविरस्तस्य वृक्षोपमामकार्षीत्-स्कन्धाश्च केवलस्य दुःखस्कन्धस्य बीजानी"ति ।

"कल्योऽसि, भदन्त नागसेने"ति ।

२१—सङ्खारानं उप्पादो निरोधो च

राजा आह—"भन्ते नागसेन, अत्थि केचि सङ्खारा, ये जायन्ती"ति ?

"आम, महाराज, अत्थि सङ्खारा, ये जायन्ती"ति ।

"कतमे ते, भन्ते"ति ?

"चक्खुस्मिं च खो, महाराज, सति रूपेसु च चक्खुविञ्ञाणं होति, चक्खुविञ्ञाणे सति चक्खुसम्फस्सो होति, चक्खुसम्फस्से सति वेदना होति, वेदनाय सति तण्हा होति, तण्हाय सति उपादानं होति, उपादाने सति भवो होति, भवे सति जाति होति, जातिया सति जरामरणसोकपरिदेवदुक्खदोमनस्सु'पायासा सम्भवन्ति । एवमेतस्स केवलस्स दुक्खक्खन्धस्स समुदयो होति । चक्खुस्मिं च खो, महाराज, असति रूपेसु च असति चक्खुविञ्ञाणं न होति, चक्खुविञ्ञाणे असति चक्खुसम्फस्सो न होति, चक्खुसम्फस्से असति वेदना न होति, वेदनाय असति तण्हा न होति, तण्हाय असति उपादानं न होति, उपादाने असति भवो न होति, भवे असति जाति न होति, जातिया असति जरामरणसोकपरिदेवदुक्खदोमनस्सुपायासा न होन्ति । एवमेतस्स केवलस्स दुक्खक्खन्धस्स निरोधो होती"ति ।

"कल्लो'सि, भन्ते नागसेना"ति ।

२२—भवन्ता येव सङ्खारा जायन्ति

राजा आह—"भन्ते नागसेन, अत्थि केचि सङ्खारा ये अभवन्ता जायन्ती"ति ?

२१—संस्काराणामुत्पादो निरोधश्च

राजाऽऽह—"भदन्त नागसेन, सन्ति केचित् संस्काराः, ये जायन्त"इति ?

"आम्, महाराज, सन्ति संस्काराः, ये जायन्त"इति ।

"कतमे ते, भदन्ते"ति ?

"चक्षुषि च खलु, महाराज, सति रूपेषु च चक्षुर्विज्ञानं भवति, चक्षुर्विज्ञाने सति चक्षुःसंस्पर्शो भवति, चक्षुःसंस्पर्शे सति वेदना भवति, वेदनायां सत्यां तृष्णा भवति, तृष्णायां सत्यामुपादानं भवति, उपादाने सति भवो भवति, भवे सति जातिर्भवति, जातौ सत्यां जरामरणशोकपरिदेवदुःखदौर्मनस्योपायासाः सम्भवन्ति । एवमेतस्य केवलस्य दुःखस्कन्धस्य समुदयो भवति । चक्षुषि च खलु, महाराज, असति रूपेषु चासत्सु चक्षुर्विज्ञानं, न भवति चक्षुर्विज्ञानेऽसति चक्षुःसंस्पर्शो न भवति, चक्षुःसंस्पर्शेऽसति वेदना न भवति, वेदनायामसत्यां तृष्णा न भवति, तृष्णायामसत्यामुपादानं न भवति, उपादानेऽसति भवो न भवति, भवेऽसति जातिर्न भवति, जातावसत्यां जरामरणशोकपरिदेवदुःखदौर्मनस्योपायासा न भवन्ति । एवमेतस्य केवलस्य दुःखस्कन्धस्य निरोधो भवती"ति ।

"कल्योऽसि, भदन्त नागसेने"ति ।

२२—भवन्त एव संस्कारा जायन्ते

राजाऽऽह—"भदन्त नागसेन, सन्ति केचित् संस्कारा येऽभवन्तो जायन्त"इति ?

"नत्थि, महाराज, केचि सङ्खारा, ये अभवन्ता जायन्ति। भवन्ता येव खो, महाराज, सङ्खारा जायन्ती''ति।

१– "ओपम्मं करोही''ति।

"तं किं मञ्ञसि, महाराज, इदं गेहं अभवन्तं जातं, यत्थ त्वं निसिन्नो'सी''ति ?

"नत्थि किञ्चि, भन्ते, इध अभवन्तं जातं, भवन्तं येव जातं। इमानि खो, भन्ते, दारूनि वने अहेसुं, अयं च मत्तिका पठवियं अहोसि, इत्थीनं च पुरिसानं च तज्जेन वायामेन एवमिदं गेहं निब्बत्तं''ति।

"एवमेव खो, महाराज, नत्थि केचि सङ्खारा ये अभवन्ता जायन्ति, भवन्ता येव सङ्खारा जायन्ती''ति।

२–"भिय्यो ओपम्मं करोही''ति।

"यथा, महाराज, ये केचि बीजगामभूतगामा पठवियं निक्खित्ता अनुपुब्बेन वुड्ढिं विरूळ्हिं वेपुल्लं आपज्जमाना पुप्फानि च फलानि च ददेय्युं, न ते रुक्खा अभवन्ता जाता, भवन्ता येव रुक्खा जाता। एवमेव खो, महाराज, नत्थि केचि सङ्खारा ये अभवन्ता जायन्ति, भवन्ता येव ते सङ्खारा जायन्ती''ति।

३–"भिय्यो ओपम्मं करोही''ति।

"यथा, महाराज, कुम्भकारो पठविया मत्तिकं उद्धरित्वा नानाभाजनानि करोति। न तानि भाजनानि अभवन्तानि जातानि। भवन्तानि येव जातानि, एवमेव खो, महाराज, नत्थि केचि सङ्खारा, ये अभवन्ता जायन्ति, भवन्ता येव सङ्खारा जायन्ती''ति।

४–"भिय्यो ओपम्मं करोही''ति।

"न सन्ति, महाराज, केचित् संस्कारा येऽभवन्तो जायन्ते। भवन्त एव खलु, महाराज, संस्कारा जायन्त"इति।

१—"औपम्यं कुर्वि"ति।

"तत्किं मन्यसे, महाराज, इदं गेहमभवज्जातं, यत्र त्वं निषण्णोऽसी"ति ?

"नास्ति किञ्चिद्, भदन्त, इहाभवज्जातं, भवदेव जातम्। इमानि खलु, भदन्त, दारूणि वनेऽभूवन्, इयं च मृत्तिका पृथिव्यामभूत्, स्त्रीणां च पुरुषाणां च तज्जेन व्यायामेन एवमिदं गेहं निर्वृत्तमि"ति।

"एवमेव खलु, महाराज, न सन्ति केचित् संस्कारा येऽभवन्तो जायन्ते, भवन्त एव संस्कारा जायन्त"इति।

२—"भूय औपम्यं कुर्वि"ति।

"यथा, महाराज, ये केचिद् बीजग्रामभूतग्रामाः पृथिव्यां निक्षिप्ता आनुपूर्व्येण वृद्धिं विरूढिं वैपुल्यमापद्यमानाः पुष्पाणि च फलानि च दद्युः, न ते वृक्षा अभवन्तो जाताः, भवन्त एव ते वृक्षा जाताः। एवमेव खलु, महाराज, न सन्ति केचित् संस्कारा येऽभवन्तो जायन्ते, भवन्त एव ते संस्कारा जायन्त"इति।

३—"भूय औपम्यं कुर्वि"ति।

"यथा महाराज, कुम्भकारः पृथिव्या मृत्तिकामुद्धृत्य नानाभाजनानि करोति। न तानि भाजनान्यभवन्ति जातानि, भवन्त्येव जातानि, एवमेव खलु, महाराज, न सन्ति केचित् संस्कारा, येऽभवन्तो जायन्ते, भवन्त एव संस्कारा जायन्त"इति।

४—"भूय औपम्यं कुर्वि"ति।

"यथा, महाराज, वीणाय पत्तं न सिया, चम्मं न सिया, दोणि न सिया, दण्डो न सिया, उपवीणो न सिया, तन्तियो न सियुं, कोणो न सिया, पुरिसस्स च तज्जो वायामो न सिया, जायेय्य सद्दो"ति ?

"न हि, भन्ते"ति ।

"यतो च खो महाराज, वीणाय पत्तं सिया, चम्मं सिया, दोणि सिया, दण्डो सिया, उपवीणो सिया, तन्तियो सियुं, कोणो सिया, पुरिसस्स तज्जो वायामो सिया,जायेय्य सद्दो"ति ?

"आम, भन्ते, जायेय्या"ति ।

"एवमेव खो, महाराज, नत्थि केचि सङ्खारा, ये अभवन्ता जायन्ति । भवन्ता येव खो ते सङ्खारा जायन्ती"ति ।

५–"भिय्यो ओपम्मं करोही"ति ।

"यथा, महाराज, अरणि न सिया, अरणिपोतको न सिया, अरणियोत्तकं न सिया, उत्तरा'रणि न सिया, चोळकं न सिया, पुरिसस्स च तज्जो वायामो न सिया, जायेय्य सो अग्गी"ति?

"न हि, भन्ते"ति ।

"यतो च खो, महाराज, अरिण सिया, अरिणपोतको सिया, अरणियोत्तकं सिया, उत्तरा'रणि सिया, चोळकं सिया, पुरिसस्स च तज्जो वायामो सिया, जायेय्य सो अग्गी"ति ?

"आम, भन्ते, जायेय्या"ति ।

"एवमेव खो, महाराज, नत्थि केचि सङ्खारा, ये अभवन्ता जायन्ति, भवन्ता येव खो सङ्खारा जायन्तो"ति ।

६–"भिय्यो ओपम्मं करोही"ति ।

"यथा, महाराज, वीणाया: पत्रं न स्यात्, चर्म न स्यात्, द्रोणिर्न स्यात्, दण्डो न स्यात्, उपवीणो न स्यात्, तन्त्र्यो न स्यु:, कोणो न स्यात्, पुरुषस्य च तज्जो व्यायामो न स्यात्, जायेत शब्द"इति ?

"न हि, भदन्ते"ति ।

"यतश्च खलु, महाराज, वीणायां पत्रं स्यात्, चर्म स्यात्, द्रोणिः स्यात्, दण्डः स्यात्, उपवीणः स्यात्, तन्त्र्यः स्युः, कोणः स्यात्, पुरुषस्य तज्जो व्यायामः स्यात्, जायेत शब्द"इति ?

"आम्, भदन्त, जायेते"ति ।

"एवमेव खलु, महाराज, न सन्ति केचित् संस्कारा येऽभवन्तो जायन्ते। भवन्त एव खलु ते संस्कारा जायन्त"इति ।

५–"भूय औपम्यं कुर्वि"ति ।

"यथा, महाराज, अरणिर्न स्यात्, अरणिपोतको न स्यात्, अरणियोक्त्रकं न स्यात्, उत्तरारणिर्न स्यात्, चोदकं न स्यात्, पुरुषस्य च तज्जो व्यायामो न स्यात्, जायेत सोऽग्निरि"ति ?

"न हि, भदन्ते"ति ।

"यतश्च खलु, महाराज, अरणिः स्यात्, अरणिपोतकः स्यात्, अरणियोक्त्रकं स्यात्, उत्तरारणिः स्यात्, चोदकं स्यात्, पुरुषस्य च तज्जो व्यायामः स्यात्, जायेत सोऽग्निरि"ति ?

"आम्, भदन्त, जायेते"ति ।

"एवमेव खलु, महाराज, न सन्ति केचन संस्कारा येऽभवन्तो जायन्ते, भवन्त एव खलु संस्कारा जायन्त"इति ।

६–"भूय औपम्यं कुर्वि"ति ।

"यथा, महाराज, मणि न सिया, आतपो न सिया, गोमयं न सिया, जायेय्य सो अग्गी"ति ?

"न हि, भन्ते"ति ।

"यतो च खो, महाराज, मणि सिया, आतपो सिया, गोमयं सिया, जायेय्य सो अग्गी"ति ?

"आम, भन्ते जायेय्या"ति ।

"एवमेव खो, महाराज, नत्थि केचि सङ्खारा, ये अभवन्ता जायन्ति, भवन्ता येव खो सङ्खारा जायन्तो"ति ।

७–"भिय्यो ओपम्मं करोही"ति ।

"यथा, महाराज, आदासो न सिया, आभा न सिया, मुखं न सिया, जायेय्य अत्ता"ति ?

"न हि, भन्ते"ति ।

"यतो च खो, महाराज, आदासो सिया, आभा सिया, मुखं सिया, जायेय्य अन्ता"ति ?

"आम, भन्ते, जायेय्या"ति ।

"एवमेव खो, महाराज, नत्थि केचि सङ्खारा, ये अभवन्ता जायन्ति, भवन्ता येव खो सङ्खारा जायन्ती"ति ।

"कल्लो'सि, भन्ते नागसेना"ति ।

२३—न हेत्थ वेदगू उपलब्भति

राजा आह–"भन्ते नागसेन, वेदगू उपलब्भती"ति ?

"को पने'स, महाराज, वेदगू नामा"ति ?

"यो, भन्ते, अब्भन्तरे जीवो चक्खुना रूपं पस्सति, सोतेन सद्दं सुणाति, घानेन गन्धं घायति, जिव्हाय रसं सायति, कायेन

"यथा महाराज, मणिर्न स्यात्, आतपो न स्यात्, गोमयं न स्यात्, जायेत सोऽग्निरि"ति ?

"न हि, भदन्ते"ति।

"यतश्च खलु, महाराज, मणिः स्यात्, आतपः स्यात्, गोमयं स्यात्, जायेत सोग्निरि"ति ?

"आम्, भदन्त, जायेते"ति।

"एवमेव खलु, महाराज, न सन्ति केचित् संस्कारा येऽभवन्तो जायन्ते, भवन्त एव खलु संस्कारा जायन्त"इति।

७–"भूय औपम्यं कुर्वि"ति।

"यथा, महाराज, आदर्शो न स्यात्, आभा न स्यात्, मुखं न स्यात्, जायेतात्मे"ति ?

"न हि, भदन्ते"ति।

"यतश्च खलु, महाराज, आदर्शः स्यात्, आभा स्यात् मुखं स्यात्, जायेतात्मे"ति ?

"आम्, भदन्त, जायेते"ति।

"एवमेव खलु, महाराज, न सन्ति केचित् संस्कारा येऽभवन्तो जायन्ते, भवन्त एव खलु संस्कारा जायन्त" इति।

"कल्योऽसि, भदन्त नागसेने"ति।

२३—न ह्यत्र वेदक उपलभ्यते

राजाऽऽह–"भदन्त नागसेन, वेदक उपलभ्यत"इति ?

"कः पुनरेष, महाराज, वेदको नामे"ति ?

"यो, भदन्त, अभ्यन्तरे जीवश्चक्षुषा रूपं पश्यति, श्रोत्रेण शब्दं शृणोति घ्राणेन गन्धं जिघ्रति, जिह्वया रसं स्वदते, कायेन

फोट्ठब्बं फुसति, मनसा धम्मं विजानाति, यथा मयं इध पासादे निसिन्ना येन येन वातपानेन इच्छेय्याम पस्सितुं, तेन तेन वातपानेन पस्सेय्याम, पुरत्थिमेनपिवातपानेन पस्सेयाम, पच्छिमेनपि वातपानेन पस्सेय्याम, उत्तरेनपि वातपानेन पस्सेय्याम, दक्खिणेनपि वातपानेन पस्सेय्याम। एवमेव खो, भन्ते, अयं अब्भन्तरे जीवो येन येन द्वारेन इच्छति पस्सितुं तेन तेन द्वारेन पस्सती''ति। थेरो आह—''पञ्चद्वारं, महाराज, भणिस्सामि तं सुणोहि, साधुकं मनसिकरोहि। यदि अब्भन्तरे जीवो चक्खुना रूपं पस्सति, यथा मयं इध पासादे निसिन्ना येन येन वातपानेन इच्छेय्याम पस्सितुं, तेन तेन वातपानेन रूपं येव पस्सेय्याम, पुरत्थिमेनपि वातपानेन रूपं येव पस्सेय्याम, पच्छिमेनपि वातपानेन रूपं येव पस्सेय्याम, उत्तरेन पि वातपानेन रूपं येव पस्सेय्याम, दक्खिणेन पि वातपानेन रूपं येव पस्सेय्याम, एवमेतेन अब्भन्तरे जीवेन सोतेनपि रूपं येव पस्सितब्बं, घानेनपि रूपं ये व पस्सितब्बं, जिव्हायपि रूपं येव पस्सितब्बं, कायेनपि रूपं येव पस्सितब्बं, मनसा'पि रूपं येव पस्सितब्बं; चक्खुना'पिसद्दो येव सोतब्बो, घानेनपि सद्दो येव सोतब्बो, जिव्हायपि सद्दो येव सोतब्बो, कायेनपि सद्दो येव सोतब्बो, मनसा'पि सद्दो ये व सोतब्बो, चक्खुना'पि गन्धो येव घायितब्बो, सोतेनपि गन्धो येव घायितब्बो, जिव्हायपि गन्धो येव घायितब्बो, कायेनपि गन्धो येव घायितब्बो, मनसापि गन्धो येव घायितब्बो, चक्खुनापि रसो येव सायितब्बो, सोतेनपि रसो येव सायितब्बो, घानेनपि रसो येव सायितब्बो, कायेन पि रसो येव सायितब्बो, मनसापि रसो येव सायितब्बो, चक्खुना'पि फोट्ठब्बं येव फुसितब्बं, सोतेनपि फोट्ठब्बं येव फुसितब्बं, घानेनपि फोट्ठब्बं येव फुसितब्बं, जिव्हायपि फोट्ठब्बं येव फुसितब्बं

स्पर्शं स्पृशति, मनसा धर्मं विजानाति, यथा वयमिह प्रासादे निषण्णा येन येन वातपानेनेच्छेम द्रष्टुं, तेन तेन वातपानेन पश्येम, पूर्वेणापि वातपानेन पश्येम, पश्चिमेनापि वातपानेन पश्येम, उत्तरेणापि वातपानेन पश्येम, दक्षिणेनापि वातपानेन पश्येम। एवमेव खलु, भदन्त, अयमभ्यन्तरे जीवो येन येन द्वारेणेच्छति द्रष्टुं तेन तेन द्वारेण पश्यती"ति। स्थविर आह–"पञ्चद्वारं, महाराज, भणिष्यामि, तच्छृणु, साधुकं मनसिकुरु। यद्यभ्यन्तरे जीवश्चक्षुषा रूपं पश्यति, यथा वयमिह प्रासादे निषण्णा येन येन वातपानेनेच्छेम द्रष्टुं, तेन तेन वातपानेन रूपमेव पश्येम। पूर्वेणापि वातपानेन रूपमेव पश्येम, पश्चिमेनापि वातपानेन रूपमेव पश्येम उत्तरेणापि वातपानेन रूपमेव पश्येम, दक्षिणेनापि वातपानेन रूपमेव पश्येम, एवमेतेनाभ्यन्तरे जीवेन श्रोत्रेणापि रूपमेव द्रष्टव्यम्, घ्राणेनापि रूपमेव द्रष्टव्यम्, जिह्वयाऽपि रूपमेव द्रष्टव्यम्, कायेनापि रूपमेव द्रष्टव्यम्, मनसाऽपि रूपमेव द्रष्टव्यम्; चक्षुषाऽपि शब्द एव श्रोतव्यः, घ्राणेनापि शब्द एव श्रोतव्यः, जिह्वयाऽपि शब्द एव श्रोतव्यः, कायेनापि शब्दएवश्रोतव्यः, मनसाऽपि शब्द एव श्रोतव्यः; चक्षुषाऽपि गन्ध एव घ्रातव्यः, श्रोत्रेणापि गन्ध एव घ्रातव्यः, जिह्वयाऽपि गन्ध एव घ्रातव्यः, कायेनापि गन्ध एव घ्रातव्यः, मनसाऽपि गन्ध एव घ्रातव्यः; चक्षुषाऽपि रस एव स्वदितव्यः, श्रोत्रेणापि रस एव स्वदितव्यः, घ्राणेनापि रस एव स्वदितव्यः, कायेनापि रस एव स्वदितव्यः, मनसाऽपि रस एव स्वदितव्यः; चक्षुषाऽपि स्पर्श एव स्प्रष्टव्यः, श्रोत्रेणापि स्पर्श एव स्प्रष्टव्यः, घ्राणेनापि स्पर्श एव स्प्रष्टव्यः, जिह्वयाऽपि स्पर्श एव स्प्रष्टव्यः,

मनसापि फोट्ठब्बं येव फुसितब्बं, चक्खुना'पि धम्मं येव विजानितब्बं, सोतेनपि धम्मं येव विजानितब्बं, घानेनपि धमं येव विजानितब्बं, जिह्वायपिधम्मं येवविजानितब्बं,कायेनपि धम्मंयेवविजानितब्बं''ति!

''न हि, भन्ते''ति ।

''न खो ते, महाराज, युज्जति पुरिमेन वा पच्छिमं, पच्छिमेन वा पुरिमं । यथा वा पन, महाराज, मयं इध पासादे निसिन्ना इमेसु जालवातपानेसु उग्घाटितेसु महन्तेन आकासेन बहिमुखा सुट्ठुतरं रूपं पस्साम, एवमेतेन अब्भन्तरे जीवेना'पि चक्खुद्वारेसु उग्घाटितेसु महन्तेन आकासेन सुट्ठुतरं रूपं पस्सितब्बं, सोतेसु उग्घाटितेसु, घाने उग्घाटिते, जिव्हाय उग्घाटिताय, काये उग्घाटिते महन्तेन आकासेन सुट्ठुतरं सद्दो सोतब्बो, गन्धो घायितब्बो, रसो सायितब्बो, फोट्ठबो फुसितब्बो''ति ।

''न हि, भन्ते''ति ।

''न खो ते, महाराज, युज्जति पुरिमेन वा पच्छिमं, पच्छिमेन वा पुरिमं । यथा वा पन, महाराज, अयं दिन्नो निक्खमित्वा बहिद्वारकोट्ठके तिट्ठेय्य, जानासि त्वं, महाराज, अयं दिन्नो निक्खमित्वा बहिद्वारकोट्ठके ठितो''ति ?

''आम, भन्ते, जानामी''ति ।

यथा वा पन, महाराज, अयं दिन्नो अन्तो पविसित्वा तव पुरतो तिट्ठेय्य, जानासि त्वं, महाराज, 'अयं दिन्नो अन्तो पविसित्वा मम पुरतो ठितो''ति ?

''आम, भन्ते, जानामी''ति ।

मनसाऽपि स्पर्श एव स्प्रष्टव्यः, चक्षुषाऽपि धर्म एव विज्ञातव्यः, श्रोत्रेणापि धर्म एव विज्ञातव्यः घ्राणेनापि धर्म एव विज्ञातव्यः, जिह्वयाऽपि धर्म एव विज्ञातव्यः, कायेनापि धर्म एव विज्ञातव्य''ति !

''न हि, भदन्ते''ति ।

''न खलु ते, महाराज, युज्यते पूर्वेण वा पश्चिमं, पश्चिमेन वा पूर्वम् । यथा वा पुनर्महाराज, वयमिह प्रासादे निषण्णा एषु जालवातपानेषु उद्घाटितेषु महताऽऽकाशेन बहिर्मुखाः सुष्ठुतरं रूपं पश्यामः, एवमेतेनाभ्यन्तरे जीवेनापि चक्षुर्द्वारेषूद्घाटितेषु महताऽऽकाशेन सुष्ठुतरं रूपं द्रष्टव्यम्, श्रोत्रयोरुद्घाटितयोः, घ्राण उद्घाटिते, जिह्वायामुद्घाटितायां, काय उद्घाटिते, महताऽऽकाशेन सुष्ठुतरं शब्दः श्रोतव्यः, गन्धो घ्रातव्यः, रसः स्वदितव्यः, स्पर्शः स्प्रष्टव्य''इति ।

''न हि भदन्ते''ति ।

''न खलु ते, महाराज, युज्यते पूर्वेण वा पश्चिमं, पश्चिमेन वा पूर्वम् । यथा वा पुनर्महाराज, अयं दत्तो निष्क्रम्य बहिर्द्वारकोष्ठके तिष्ठेत्, जानासि त्वं, महाराज, अयं दत्तो निष्क्रम्य बहिर्द्वारकोष्ठके स्थित''इति ?

''आम्, भदन्त, जानामी''ति ।

''यथा वा पुनर्महाराज, अयं दत्तोऽन्तः प्रविश्य तव पुरतस्तिष्ठेत्, जानासि त्वं, महाराज, 'अयं दत्तोऽन्तः प्रविश्य मम पुरतः स्थित'''इति ?

''आम्, भदन्त, जानामी''ति ।

"एवमेव खो, महाराज, अब्भन्तरे सो जीवो जिव्हाय रसे निक्खित्ते जानेय्य अम्बिलत्तं वा लवणत्तं वा तित्तकत्तं वा, कटुकत्तं वा कसायत्तं वा मधुरत्तं वा''ति ?

"आम, भन्ते, जानेय्या''ति ।

"ते रसे अन्तो पविट्ठे जानेय्य अम्बिलत्तं वा लवणत्तं वा तित्तकत्तं वा कटुकत्तं वा कसायत्तं वा मधुरत्तं वा''ति ?

"न हि, भन्ते''ति ।

"न खो ते, महाराज, युज्जति पुरिमेन वा पच्छिमं, पच्छिमेन वा पुरिमं। यथा, महाराज, कोचिदेव पुरिसो मधुघटसतं आहरापेत्वा मधुदोणिं पूरापेत्वा पुरिसस्स मुखं पिदहित्वा मधुदोणिया पक्खिपेय्य। जानेय्य, महाराज, सो पुरिसो मधुं सम्पन्नं वा न सम्पन्नं वा''ति ?

"न हि, भन्ते''ति ।

"केन कारणेना''ति ?

"न हि तस्स, भन्ते, मुखे मधु पविट्ठं''ति ।

"न खो ते, महाराज, युज्जति पुरिमेन वा पच्छिमं, पच्छिमेन वा पुरिमं''ति ।

"ना'हं, भन्ते पटिबलो तया वादिना सद्धिं सल्लपितुं। साधु, भन्ते, अत्थं जप्पेही''ति ।

थेरो अभिधम्मसंयुत्ताय कथाय राजानं मिलिन्दं सञ्ञापेसि—"इध, महाराज, चक्खुं च पटिच्च रूपे च उप्पज्जति चक्खुविञ्ञाणं । तंसहजाता फस्सो वेदना सञ्ञा चेतना एकग्गता जीवितिन्द्रियं मनसिकारो'ति एवमेते धम्मा पच्चयतो जायन्ति, न हे'त्थ वेदगू उपलब्भति । सोतं च पटिच्च सद्दे च...पे०...

"एवमेव खलु, महाराज, अभ्यन्तरे स जीवो जिह्वायां रसे निक्षिप्ते जानीयादम्लत्वं वा लवणत्वं वा तिक्तकत्वं वा, कटुकत्वं वा कषायत्वं वा मधुरत्वं वे"ति ?

"आम्, भदन्त, जानीयादि"ति ।

"तस्मिन् रसेऽन्तः प्रविष्टे जानीयादम्लत्वं वा लवणत्वं वा तिक्तकत्वं वा कटुकत्वं वा, कषायत्वं वा मधुरत्वं वे"ति ?

"न हि, भदन्ते"ति ।

"न खलु ते, महाराज, युज्यते पूर्वेण वा पश्चिमं, पश्चिमेन वा पूर्वम् । यथा, महाराज, कश्चिदेव पुरुषो मधुघटशतमाहार्य मधुद्रोणिं पूरयित्वा पुरुषस्य मुखं पिधाय मधुद्रोण्यां प्रक्षिपेत् । जानीयात्, महाराज स पुरुषो मधु सम्पन्नं वा न सम्पन्नं वे"ति ?

"न हि, भदन्ते"ति ।

"केन कारणेने"ति ?

" न हि तस्य, भदन्त, मुखे मधु प्रविष्टमि"ति ।

"न खलु ते, महाराज, युज्यते पूर्वेण वा पश्चिमं, पश्चिमेन वा पूर्वमि"ति ।

"नाहं, भदन्त, प्रतिबलस्त्वया वादिना सार्धं संलपितुम् । साधु, भदन्त, अर्थं जल्पे"ति ।

स्थविरोऽभिधर्मसंयुक्तया कथया राजानं मिलिन्दं समजिज्ञपत्–"इह, महाराज, चक्षुश्च प्रतीत्य रूपे चोत्पद्यते चक्षुर्विज्ञानम् । तत्सहजाताः स्पर्शो वेदना संज्ञा चेतना एकाग्रता जीवितेन्द्रियं मनसिकार इत्येवमेते धर्माः प्रत्ययतो जायन्ते, न ह्यत्र वेदक उपलभ्यते । श्रोत्रं च प्रतीत्य शब्दे च…प्रा०…

मनञ्च पटिच्च धम्मे च उप्पज्जति मनोविञ्ञाणं, तंसहजाता फस्सो वेदना सञ्ञा चेतना एकग्गता जीवितिन्द्रियं, मनसिकारो'ति, एवमेते धम्मा पच्चयतो जायन्ति। न हे'त्थ वेदगू उपलब्भती''ति।

''कल्लो'सि, भन्ते नागसेना''ति।

२४—पठमं चक्खुविञ्ञाणं, पच्छा मनोविञ्ञाणं

राजा आह—''भन्ते नागसेन, यत्थ चक्खुविञ्ञाणं उप्पज्जति तत्थ मनोविञ्ञाणं पि उप्पज्जती''ति ?

''आम, महाराज, यत्थ चक्खुविञ्ञाणं उप्पज्जति, तत्थ मनोविञ्ञाणं उप्पज्जती''ति।

''किं नु खो, भन्ते नागसेन, पठमं चक्खुविञ्ञाणं उप्पज्जति पच्छा मनोविञ्ञाणं, उदाहु मनोविञ्ञाणं पठमं उप्पज्जति, पच्छा चक्खुविञ्ञाणं''ति ?

''पठमं, महाराज, चक्खुविञ्ञाणं उप्पज्जति पच्छा मनो विञ्ञाणं''ति।

''किं नु खो, भन्ते नागसेन, चक्खुविञ्ञाणं मनोविञ्ञाणं आणापेति—'यत्था'हं उप्पज्जामि त्वंपि तत्थ उप्पज्जाही'ति, उदाहु मनोविञ्ञाणं चक्खुविञ्ञाणं आणापेति-'यत्थ त्वं उप्पज्जिस्ससि, अहं पि तत्थ उप्पज्जिस्सामी'''ति ?

''न हि, महाराज, अनालापो तेसं अमञ्ञञ्ञेही''ति।

''कथं, भन्ते नागसेन, यत्थ चक्खुविञ्ञाणं उप्पज्जति, तत्थ मनोविञ्ञाणं पि उप्पज्जती''ति ?

''निन्नत्ता च, महाराज, द्वारत्ता च चिण्णत्ता च समुदाचरितत्ता चा''ति।

मनश्च प्रतीत्य धर्मे चोत्पद्यते मनोविज्ञानं, तत्सहजाताः स्पर्शो वेदना संज्ञा चेतना एकाग्रता जीवितेन्द्रियं मनसिकार इति। एवमेते धर्माः प्रत्ययतो जायन्ते। न ह्यत्र वेदक उपलभ्यत''इति।

''कल्योऽसि, भदन्त, नागसेने''ति।

२४—प्रथमं चक्षुर्विज्ञानं, पश्चान्मनोविज्ञानम्

राजाऽऽह—''भदन्त, नागसेन, यत्र चक्षुर्विज्ञानमुत्पद्यते, तत्र मनोविज्ञानमप्युपदद्यत''इति ?

''आम्, महाराज, यत्र चक्षुर्विज्ञानमुत्पद्यते तत्र मनोविज्ञानमुत्पद्यत''इति।

''किन्नु खलु, भदन्त नागसेन, प्रथमं चक्षुर्विज्ञानमुत्पदद्यते पश्चान्मनोविज्ञानम्, उताहो मनोविज्ञानं प्रथममुत्पदद्यते पश्चाच्चक्षुर्विज्ञानमि''ति ?

''प्रथमं, महाराज, चक्षुर्विज्ञानमुत्पदद्यते पश्चान्मनोविज्ञानमि''ति।

''किन्नु खलु, भदन्त नागसेन, चक्षुर्विज्ञानं मनोविज्ञानमाज्ञापयति—'यत्राहमुत्पद्ये त्वमपि तत्रोत्पद्यस्वे'ति, उताहो मनोविज्ञानं चक्षुर्विज्ञानमाज्ञापयति—'यत्र त्वमुत्पस्यसे, अहमपि तत्रोत्पत्स्य'''इति ?

''न हि, महाराज अनालापस्तयोरन्योन्याभ्यामि''ति।

''कथं, भदन्त नागसेन, यत्र चक्षुर्विज्ञानमुत्पद्यते तत्र मनोविज्ञानमप्युत्पदद्यत''इति ?

''निम्नत्वाच्च, महाराज, द्वारत्वाच्च चीर्णत्वाच्च समुदाचरितत्वाच्चे''ति।

"कथं, भन्ते नागसेन, निन्नत्ता यत्थ चक्खुविञ्ञाणं उप्पज्जति, तत्थ मनोविञ्ञाणंपि उप्पज्जति ? १–ओपम्मं करोही''ति ।

"तं किं मञ्ञसि, महाराज, देवे वस्सन्ते कतमेन उदकं गच्छेय्या''ति ?

"येन, भन्ते, निन्नं, तेन गच्छेय्या''ति ।

"अथापरेन समयेन देवो वस्सेय्य, कतमेन तं उदकं गच्छेय्या''ति?

"येन, भन्ते, पुरिमं उदकं गतं, तं पि तेन गच्छेय्या''ति ।

"किं नु खो, महाराज, पुरिमं उदकं पच्छिमं उदकं आणापेति –'येना'हं गच्छामि त्वं पि तेन गच्छाही'ति, पच्छिमं वा उदकं पुरिमं उदकं आणापेति –'येन त्वं गच्छिस्ससि अहं पि तेन गच्छिस्सामी''ति।

"न हि, भन्ते, अनालापो तेसं अञ्ञमञ्ञेहि । निन्नत्ता गच्छन्ती''ति ।

"एवमेव खो, महाराज, निन्नत्ता यत्थ चक्खुविञ्ञाणं उप्पज्जति, तत्थ मनोविञ्ञाणं पि उप्पज्जति । न चक्खुविञ्ञाणं मनोविञ्ञाणंआणापेति-'यत्था'हंउप्पज्जामित्वंपितत्थउप्पज्जाही'ति। नापि मनोविञ्ञाणं चक्खुविञ्ञाणं आणापेति-यत्थत्वंउप्पज्जिस्ससि अहं पितत्थ उप्पज्जिस्सामी'ति, अनालापो तेसं अञ्ञमञ्ञेहि । निन्नत्ता उप्पजन्तो''ति ।

"कथं, भन्ते नागसेन, द्वारत्ता यत्थ चक्खुविञ्ञाणं उप्पज्जति तत्थ मनोविञ्ञाणं पिउप्पज्जति ? २–ओपम्मं करोहि''ति ।

"तं किं मञ्ञसि, महाराज, रञ्ञो पच्चन्तिमं नगरं अस्स दळ्हपाकारतोरणं एकद्वारं । ततो पुरिसो निक्खमितुकामो भवेय्य, कतमेन निक्खमेय्या''ति ?

"कथं, भदन्त नागसेन, निम्नत्वाद् यत्र चक्षुर्विज्ञानमुत्पदयते, तत्र मनोविज्ञानमप्युत्पद्यते ? १–औपम्यं कुर्वि"ति ।

"तत्किं मन्यसे, महाराज, देवे वर्षति कतमेनोदकं गच्छेदि"ति ?

"येन भदन्त, निम्नं तेन गच्छेदि"ति ।

"अथापरेण समयेन देवो वर्षेत्, कतमेन तदुदकं गच्छेदि"ति ?

"येन, भदन्त, पूर्वमुदकं गतं, तदपि तेन गच्छेदि"ति ।

"किन्नु खलु, महाराज, पूर्वमुदकं पश्चिममुदकमाज्ञापयति –'येनाहं गच्छामि त्वमपि तेन गच्छे'ति, पश्चिमं वा उदकं पूर्वमुदकमाज्ञापयति–'येन त्वं गमिष्यसि अहमपि तेन गमिष्यामी'"ति?

"न हि, भदन्त, अनालापस्तयोरन्योन्याभ्याम् । निम्नत्वाद् गच्छत 'इति ।

"एवमेव खलु, महाराज, निम्नत्वाद् यत्र चक्षुर्विज्ञानमुत्पद्यते, तत्र मनोविज्ञानमप्युत्पद्यते । न चक्षुर्विज्ञानं मनोविज्ञानमाज्ञापयति–'यत्राहमुत्पद्ये त्वमपि तत्रोत्पद्यस्वेति । नापि मनोविज्ञानं चक्षुर्विज्ञानमाज्ञापयति—'यत्र त्वमुत्पस्यसे अहमपि तत्रोत्पस्य' इति, अनालापस्तयोरयोन्याभ्याम् । निम्नत्वादुत्पद्येते"इति ।

"कथं, भदन्त नागसेन, द्वारत्वाद् यत्र चक्षुर्विज्ञानमुत्पद्यते तत्र मनोविज्ञानमप्युत्पद्यते ? २–औपम्यं कुर्वि"ति ।

"तत्किं मन्यसे, महाराज, राज्ञः प्रत्यन्तिमं नगरं स्याद् दृढप्राकारतोरणमेकद्वारम् । ततः पुरुषो निष्क्रमितुकामो भवेत्, कतमेन स निष्क्रामेदि"ति ?

"द्वारेन, भन्ते, निक्खमेय्या"ति ।

"अथा'परो पुरिसो निक्खमितुकामो भवेय्य, कतमेन सो निक्खमेय्या'ति ?

"येन, भन्ते, पुरिमो पुरिसो निक्खन्तो, सो'पि तेन निक्खमेय्या"ति ।

"किन्नु खो, महाराज, पुरिमो पुरिसो पच्छिमं पुरिसं आणापेति-'येना'हं गच्छामि त्वं पि, तेन गच्छाही'ति, पच्छिमो वा पुरिसो पुरिमं पुरिसं आणापेति–'येन त्वं गच्छिस्ससि, अहं पि तेन गच्छिस्सामी'"ति ?

"न हि, भन्ते, अनालापो तेसं अञ्ञमञ्ञेहि । द्वारत्ता गच्छन्ती"ति ।

"एवमेव खो, महाराज, द्वारत्ता यत्थ चक्खुविञ्ञाणं उप्पज्जति, तत्थ मनोविञ्ञाणं पि उप्पज्जति। न चक्खुविञ्ञाणं मनोविञ्ञाणं आणापेति–'यत्था'हं उप्पज्जामि त्वं पि तत्थ उप्पज्जाही'ति । ना'पि मनोविञ्ञाणं चक्खुविञ्ञाणं आणापेति–यत्थ त्वं उप्पज्जिस्ससि 'अहं पि तत्थ उप्पज्जिस्सामी'ति । अनालापो तेसं अञ्ञमञ्ञेहि । द्वारत्ता उप्पज्जन्ती"ति ।

"कथं, भन्ते नागसेन, चिण्णत्ता यत्थ चक्खुविञ्ञाणं उप्पज्जति,तत्थ मनोविञ्ञाणं पि उप्पज्जति? ३-ओपम्मं करोही"ति।

"तं किं मञ्ञसि, महाराज, पठमं एकं सकटं गच्छेय्य, अथ दुतियं सकटं कतमेन गच्छेय्या"ति ?

"येन, भन्ते, पुरिमं सकटं गतं, तं पि तेन गच्छेय्या"ति ।

"किं नु खो, महाराज, पुरिमं सकटं पच्छिमं सकटं आणापेति–'येना'हं गच्छामि । त्वं पि तेन गच्छाही'ति । पच्छिमं वा

"द्वारेण भदन्त, निष्क्रामेदि"ति ।

"अथापरः पुरुषो निष्क्रमितुकामो भवेत्, कतमेन स निष्क्रामेदि"ति ?

"येन, भदन्त, पूर्वः पुरुषो निष्क्रान्तः, सोऽपि तेन निष्क्रामेदि"ति ।

"किन्नु खलु, महाराज, पूर्वः पुरुषः पश्चिमं पुरुषमाज्ञापयति—'येनाहं गच्छामि, त्वमपि तेन गच्छेति, पश्चिमो वा पुरुषः पूर्वं पुरुषमाज्ञापयति—'येन त्वं गमिष्यसि, अहमपि तेन गमिष्यामी'"ति ?

"न हि, भदन्त, अनालापस्तयोरन्योन्याभ्याम् । द्वारत्वाद् गच्छत" इति ।

"एवमेव खलु, महाराज, द्वारत्वाद् यत्र चक्षुर्विज्ञानमुत्पद्यते, तत्र मनोविज्ञानमप्युत्पद्यते । न चक्षुर्विज्ञानं मनोविज्ञानमाज्ञापयति—'यत्राहमुप्यद्ये, त्वमपि तत्रोत्पद्यस्वे'ति । नापि मनोविज्ञानं चक्षुर्विज्ञानमाज्ञापयति—'यत्र त्वमुत्पत्स्यसे, अहमपि तत्रोत्पत्स्य'इति । अनालापस्तयोरन्योन्याभ्याम्, द्वारत्वादुत्पद्यते"इति ।

"कथं, भदन्त नागसेन, चीर्णत्वाद् यत्र चक्षुर्विज्ञानमुत्पद्यते, तत्र मनोविज्ञानमप्युत्पद्यते ? (३—)औपम्यं कुर्वि"ति ।

"तत् किं मन्यसे, महाराज, प्रथममेकं शकटं गच्छेत्, अथ द्वितीयं शकटं कतमेन गच्छेदि"ति ?

"येन, भदन्त, पूर्वं शकटं गतं, तदपि तेन गच्छेदि"ति ।

"किन्नु खलु, महाराज, पूर्वं शकट पश्चिमं शकटमाज्ञापयति—'येनाहं गच्छामि त्वमपि तेन गच्छें'ति । पश्चिमं वा

सकटं पुरिमं सकटं आणापेति–'येन त्वं गच्छिस्ससि, अहं पि तेन गच्छिस्सामी'"ति ?

"न हि, भन्ते, अनालापो तेसं अञ्ञमञ्ञेहि। चिण्णत्ता गच्छन्ती"ति।

"एवमेव खो, महाराज, चिण्णत्ता, यत्थ चक्खुविञ्ञाणं उप्पज्जति तत्थ मनोविञ्ञाणं पि उप्पज्जति। न चक्खुविञ्ञाणं मनोविञ्ञाणं आणापेति–'यत्था'हं उप्पज्जामि त्वं पि तत्थ उप्पज्जाही'ति। ना'पि मनोविञ्ञाणं चक्खुविञ्ञाणं आणापेति–'यत्थ त्वं उप्पज्जिस्ससि अहं पि तत्थ उप्पज्जिस्सामी'ति अनालापो तेसं अञ्ञमञ्ञेहि। चिण्णत्ता उप्पज्जन्ती"ति।

"कथं, भन्ते नागसेन, समुदाचरितत्ता यत्थ चक्खुविञ्ञाणं उप्पज्जति तत्थ मनोविञ्ञाणं पि उप्पज्जति ?(४) ओपम्मं करोही"ति।

"यथा, महाराज, मुद्दागणनासङ्ख्यालेखासिप्पट्ठानेसु आदिकम्मिकस्स दन्धायना भवति, अथापरेन समयेन निसम्मकिरियाय समुदाचरितत्ता अदन्धायना भवति, एवमेव खो, महाराज, समुदाचरितत्ता यत्थ चक्खुविञ्ञाणं उप्पज्जति तत्थ मनोविञ्ञाणं पि उप्पज्जति न चक्खुविञ्ञाणं मनोविञ्ञाणं आणापेति–'यत्था'हं उप्पज्जामि त्वं पि तत्थ उपज्जाही'ति। ना'पि मनोविञ्ञाणं चक्खुविञ्ञाणं आणापेति–'यत्थ त्वं उप्पज्जिस्ससि अहंपि तत्थ उप्पज्जिस्सामीति। अनालापो तेसं अञ्ञमञ्ञेहि। समुदाचरितत्ता उप्पज्जन्ती"ति।

शकटं पूर्वं शकटमाज्ञापयति–'येन त्वं गमिष्यसि, अहमपि तेन गमिष्यामी'''ति ?

"न हि, भदन्त, अनालापस्तयोरन्योन्याभ्याम् । चीर्णत्वाद् गच्छत''इति ।

"एवमेव खलु, महाराज, चीर्णत्वाद् यत्र चक्षुर्विज्ञानमुत्पद्यते तत्र मनोविज्ञानमप्युत्पद्यते । न चक्षुर्विज्ञानं मनोविज्ञानमाज्ञापयति–'यत्राहमुत्पद्ये त्वमपि तत्रोत्पद्यस्वे'ति । नापि मनोविज्ञानं चक्षुर्विज्ञानमाज्ञापयति–'यत्र त्वमुत्पत्स्यसे अहमपि तत्रोत्पत्स्य'इति, अनालापस्तयोरन्योन्याभ्याम् । चीर्णत्वादुत्पद्यते''इति ।

"कथं, भदन्त नागसेन, समुदाचरितत्वाद् यत्र चक्षुर्विज्ञानमुत्पद्यते, तत्र मनोविज्ञानमप्युद्यत्पते ? (४) औपम्यं कुर्वि''ति

"यथा, महाराज, मुद्रागणनासङ्ख्यालेखाशिल्पस्थानेषु आदिकर्मिकस्य दन्धायना (= शैथिल्यं) भवति। अथापरेण समयेन निशम्यक्रियया समुदाचरितत्वाददन्धायना (= अशैथिल्यं) भवति । एवमेव खलु, महाराज, समुदाचरितत्वाद् यत्र चक्षुर्विज्ञानमुत्पद्यते तत्र मनोविज्ञानमप्युत्पद्यते । न चक्षुर्विज्ञानं मनोविज्ञानमाज्ञापयति–'यत्राहमुत्पद्ये त्वमपि तत्रोत्पद्यस्वे'ति । नापि मनोविज्ञानं चक्षुर्विज्ञानमाज्ञापयति–'यत्र त्वमुत्पत्स्यसे, अहमपि तत्रोत्पत्स्य' इति । अनालापस्तयोरन्योन्याभ्याम् । समुदाचरितत्वादुत्पद्यते''इति ।

"भन्ते नागसेन, यत्थ सोतविञ्ञाणं उप्पज्जति, तत्थ मनोविञ्ञाणं पि उप्पज्जती'ति...पे०...यत्थ घानविञ्ञाणं उप्पज्जति, यत्थ जिव्हाविञ्ञाणं उप्पज्जति, यत्थ कायविञ्ञाणं उप्पज्जति, तत्थ मनोविञ्ञाणं पि उप्पज्जती"ति ?

"आम, महाराज, यत्थ कायविञ्ञाणं उप्पज्जति तत्थ मनोविञ्ञाणं पि उप्पज्जती"ति ।

"किनु खो, भन्ते नागसेन पठमं कायविञ्ञाणं उप्पज्जति पच्छा मनोविञ्ञाणं, उदाहु मनोविञ्ञाणं पठमं उप्पज्जति, पच्छा कायविञ्ञाणं"ति ?

"कायविञ्ञाणं, महाराज, पठमं उप्पज्जति, पच्छा मनोविञ्ञाणं"ति ।

"किनु खो, भन्ते नागसेन, ...पे०... अनालापो तेसं अञ्ञमञ्ञेहि । समुदाचरितत्ता उप्पज्जन्ती"ति ।

"कल्लो'सि, भन्ते नागसेना"ति ।

२५—फस्सपमुखा धम्मा

राजा आह—"भन्ते नागसेन, यत्थ मनोविञ्ञाणं उप्पज्जति, फस्सो पि वेदना पि तत्थ उप्पज्जती"ति ?

"आम, महाराज, यत्थ मनोविञ्ञाणं उप्पज्जति, फस्सो पि तत्थ उप्पज्जति, वेदना पि तत्थ उप्पज्जति, सञ्ञा पि तत्थ उप्पज्जति, चेतना पि तत्थ उप्पज्जति, वितक्को'पि तत्थ उप्पज्जति, विचारो'पि तत्थ उप्पज्जति । सब्बे'पि फस्सप्पमुखा धम्मा तत्थ उप्पज्जन्ती"ति ।

(क) किंलक्खणो फस्सो

"भन्ते नागसेन, किंलक्खणो फस्सो"ति ?

"फुसनलक्खणो, महाराज, फस्सो"ति ।

१—"ओपम्मं करोही"ति ।

"भदन्त, नागसेन, यत्र श्रोत्रविज्ञानमुत्पद्यते, तत्र मनोविज्ञानमप्युत्पद्यत इति...प्रा०...यत्र घ्राणविज्ञानमुत्पद्यते, यत्र जिह्वाविज्ञानमुत्पद्यते, यत्र कायविज्ञानमुत्पद्यते, तत्र मनोविज्ञानमप्युत्पद्यत''इति ?

"आम्, महाराज, यत्र कायविज्ञानमुत्पद्यते तत्र मनोविज्ञानमप्युत्पद्यत''इति ।

"किन्नु खलु, भदन्त नागसेन, प्रथमं कायविज्ञानमुत्पद्यते पश्चान्मनोविज्ञानम्, उताहो मनोविज्ञानं प्रथममुत्पद्यते पश्चात् कायविज्ञानमि'ति ?

"कायविज्ञानं, महाराज, प्रथममुत्पद्यते, पश्चान्मनोविज्ञानमि''ति।

"किन्नु खलु, भदन्त नागसेन,...प्रा०...अनालापस्तयोरन्योन्याभ्याम् । समुदाचरितत्वादुत्पद्यते''इति ।

"कल्योऽसि, भदन्त नागसेने''ति ।

२५—स्पर्शप्रमुखा धर्माः

राजाऽऽह—"भदन्त नागसेन, यत्र मनोविज्ञानमुत्पद्यते, स्पर्शोऽपि वेदनाऽपि तत्रोत्पद्यत''इति ?

"आम, महाराज, यत्र मनोविज्ञानमुत्पद्यते, स्पर्शोऽपि तत्रोत्पद्यते, वेदनाऽपि तत्रोत्पद्यते, संज्ञाऽपि तत्रोत्पद्यते चेतनाऽपि तत्रोत्पद्यते, वितर्कोऽपि तत्रोत्पद्यते, विचारोऽपि तत्रोत्पद्यते । सर्वेऽपि स्पर्शप्रमुखा धर्मास्तत्रोत्पद्यन्त''इति ।

(क) किंलक्षणः स्पर्शः

"भदन्त नागसेन, किंलक्षणः स्पर्श''इति ?

"स्पर्शनलक्षणो, महाराज, स्पर्श''इति ।

१—'औपम्यं कुर्वि''ति ।

"यथा, महाराज, द्वे मेण्डा युज्झेय्युं। तेसु यथा एको मेण्डो एवं चक्खु दट्ठब्बं, यथा दुतियो मेण्डो एवं रूपं दट्ठब्बं, यथा तेसं सन्निपातो एवं फस्सो दट्ठब्बो"ति।

२–"भिय्यो ओपम्मं करोही"ति।

"यथा, महाराज, द्वे पाणी वज्जेय्युं। तेसु यथा एको पाणि एवं चक्खु दट्ठब्बं, यथा दुतियो पाणि एवं रूपं दट्ठब्बं, यथा तेसं सन्निपातो एवं फस्सो दट्ठब्बो"ति।

३–"भिय्यो ओपम्मं करोही"ति।

"यथा, महाराज, द्वे सम्मा वज्जेय्युं। तेसु यथा एको सम्मो एवं चक्खु दट्ठब्बं, यथा दुतियो सम्मो एवं रूपं दट्ठब्बं, यथा तेसं सन्निपातो एवं फस्सो दट्ठब्बो"ति।

"कल्लो'सि, भन्ते नागसेना"ति।

(ख) किंलक्खणा वेदना

"भन्ते नागसेन, किंलक्खणा वेदना"ति?

"वेदयितलक्खणा, महाराज, वेदना, अनुभवनलक्खणा चा"ति।

"ओपम्मं करोही"ति।

"यथा, महाराज, कोचिदेव पुरिसो रञ्ञो अधिकारं करेय्य। तस्स राजा तुट्ठो अधिकारं ददेय्य। सो तेन अधिकारेन पञ्चहि कामगुणेहि समप्पितो समङ्गिभूतो परिचरेय्य। तस्सएवमस्स 'मया खो पुब्बे रञ्ञो अधिकारो कतो, तस्स मे राजा तुट्ठो अधिकारं अदासि। स्वा'हं ततोनिदानं इमं एवरूपं वेदनं वेदियामी'ति। यथा वा पन, महाराज, कोचिदेव पुरिसो कुसलं कम्मं कत्वा कायस्स भेदा परं मरणा सुगतिं सग्गं लोकं उपपज्जेय्य। सो च तत्थ दिब्बेहि पञ्चहि कामगुणेहि समप्पितो

"यथा, महाराज, द्वौ मेषौ युध्येताम् । तयोर्यथा एको मेष एवं चक्षुर्द्रष्टव्यम्, यथा द्वितीयो मेष एवं रूपं द्रष्टव्यम्, यथा तयोः सन्निपात एवं स्पर्शो द्रष्टव्य"इति ।

२–"भूय औपम्यं कुर्वि"ति ।

"यथा, महाराज, द्वौ पाणी वाद्येताम् । तयोर्यथा एकः पाणिरेवं चक्षुर्द्रष्टव्यम्, यथा द्वितीयः पाणिरेवं रूपं द्रष्टव्यम्, यथा तयोः सन्निपात एवं स्पर्शो दष्टव्य"इति ।

३–"भूय औपम्यं कुर्वि"ति ।

"यथा, महाराज, द्वे शम्ये वाद्येताम् । तयोर्यथैका शम्या एवं चक्षुर्द्रष्टव्यम्, यथा द्वितीया शम्या एवं रूपं द्रष्टव्यम्, यथा तयोः सन्निपात एवं स्पर्शो द्रष्टव्य"इति ।

"कल्योऽसि, भदन्त नागसेने"ति ।

(ख) किंलक्षणा वेदना

"भदन्त नागसेन, किंलक्षणा वेदने"ति ?

"वेदयितलक्षणा, महाराज, वेदना, अनुभवनलक्षणा चे"ति ।

१–"औपम्यं कुर्वि"ति ।

"यथा, महाराज, कश्चिदेव पुरुषो राज्ञोऽधिकारं कारयेत् । तस्मै राजा तुष्टोऽधिकारं दद्यात् । स तेनाधिकारेण पञ्चभिः कामगुणैः समर्पितः समङ्गीभूतः परिचरेत् । तस्यैवं स्यात्–'मया खलु पूर्वं राज्ञोऽधिकारः कृतः, तस्मान्मे राजा तुष्टोऽधिकारमदात् । सोऽहं ततोनिदानामिमामेवंरूपां वेदनां वेदयामी'ति । यथा वा पुनर्महाराज, कश्चिदेव पुरुषः कुशलं कर्म कृत्वा कायस्य भेदात् परं मरणात् सुगतिं स्वर्गं लोकमुपपद्येत । स च तत्र दिव्यैः पञ्चभिः कामगुणैः समर्पितः

समङ्गिभूतो परिचरेय्य । तस्स एवमस्स–'स्वा'हं खो पुब्बे कुसलं कम्मं अकासिं, सो'हं ततोनिदानं इमं एवरूपं वेदनं वेदियामी'ति । एवमेव खो, महाराज, वेदयितलक्खणा वेदना, अनुभवनलक्खणा चा''ति ।

''कल्लो'सि, भन्ते नागसेना''ति ।

(ग) किंलक्खणा सञ्ञा

''भन्ते नागसेन, किंलक्खणा सञ्ञा''ति ?

''सञ्जाननलक्खणा, महाराज, सञ्ञा''ति ।

''किं सञ्जानना''ति ?

''नीलं पि सञ्जानाति, पीतं पि सञ्जानाति, लोहितं पि सञ्जानाति, ओदातं पि सञ्जानाति, मञ्जिट्ठं पि सञ्जानाति । एवमेव खो, महाराज, सञ्जाननलक्खणा सञ्ञा''ति ।

१–''ओपम्मं करोही''ति ।

''यथा, महाराज, रञ्ञो भण्डागारिको भण्डागारं पविसित्वा नीलपीतलोहितोदातमञ्जेट्ठानि राजभोगानि रूपानि पस्सित्वा सञ्जानाति, एवमेव खो, महाराज, सञ्जाननलक्खणा सञ्ञा''ति ।

''कल्लो'सि, भन्ते नागसेना''ति ।

(घ) किंलक्खणा चेतना

''भन्ते नागसेन, किंलक्खणा चेतना''ति ?

''चेतयितलक्खणा, महाराज, चेतना, अभिसङ्खरणलक्खणा चा''ति ।

१–''ओपम्मं करोही''ति ।

''यथा, महाराज, कोचिदेव पुरिसो विसं अभिसङ्खरित्वा अत्तना च पिवेय्य, परे च पायेय्य । सो अत्तना'पि दुक्खितो भवेय्य,

समङ्गीभूतः परिचरेत्। तस्यैवं स्यात्--'सोऽहं खलु पूर्वं कुशलं कर्माकार्षम्, सोऽहं ततोनिदानामिमामेवंरूपां वेदनां वेदयामी'ति। एवमेव खलु, महाराज, वेदयितलक्षणा वेदना, अनुभवनलक्षणा चे''ति।

''कल्योऽसि, भदन्त नागसेने''ति।

(ग) किंलक्षणा संज्ञा

''भदन्त नागसेन, किंलक्षणा संज्ञे''ति ?

''संज्ञानलक्षणा, महाराज, संज्ञे''ति।

''किं संज्ञानमि''ति ?

''नीलमपि सञ्जानाति, पीतमपि सञ्जानाति, लोहितमपि सञ्जानाति, अवदातमपि सञ्जानाति, माञ्जिष्ठमपि संजानाति। एवमेव खलु, महाराज, संज्ञानलक्षणा संज्ञे''ति।

१--''औपम्यं कुर्वि''ति।

''यथा, महाराज, राज्ञो भाण्डागारिको भाण्डागारं प्रविश्य नीलपीतलोहितावदातमाञ्जिष्ठाणि राजभोग्याणि रूपाणि दृष्ट्वा सञ्जानाति, एवमेव खलु, महाराज, संज्ञानलक्षणा संज्ञे''ति।

''कल्योऽसि, भदन्त नागसेने''ति।

(घ) किंलक्षणा चेतना

''भदन्त नागसेन, किंलक्षणा चेतने''ति ?

''चेतयितलक्षणा, महाराज, चेतना, अभिसंस्करणलक्षणा चे''ति।

१--''औपम्यं कुर्वि''ति।

''यथा, महाराज, कश्चिदेव पुरुषो विषमभिसंस्कृत्यात्मना च पिबेत्, परांश्च पाययेत्। स आत्मनाऽपि दुःखितो भवेत्,

परे'पि दुक्खिता भवेय्युं। एवमेव खो, महाराज, इधेकच्चो पुग्गलो अकुसलं कम्मं चेतनाय चेतयित्वा कायस्य भेदा परं मरणा अपायं दुग्गतिं विनिपातं निरयं उपपज्जेय्य। ये'पि तस्स अनुसिक्खन्ति, ते'पि कायस्य भेदा परं मरणा अपायं दुग्गतिं विनिपातं निरयं उपपज्जन्ति। यथा वा पन, महाराज, कोचिदेव पुरिसो सप्पि-नवनीत-तेल-मधु-फाणितं एकज्झं अभिसङ्खरित्वा अत्तना च पिवेय्य, परे च पायेय्य। सो अत्तना सुखितो भवेय्य, परे पि सुखिता भवेय्युं। एवमेव खो, महाराज, इधेकच्चो पुग्गलो कुसलं कम्मं चेतनाय चेतयित्वा कायस्य भेदा परं मरणा सुगतिं सग्गं लोकं उपपज्जति। येपि तस्स अनुसिक्खन्ति, तेपि कायस्स भेदा परं मरणा सुगतिं सग्गं लोकं उपपज्जन्ति। एवमेव, खलु महाराज, चेतयितलक्खणा चेतना, अभिसङ्खरणलक्खणा चा''ति।

''कल्लो'सि, भन्ते नागसेना''ति।

(ङ) किंलक्खणं विञ्ञाणं

''भन्ते नागसेन, किंलक्खणं विञ्ञाणं''ति ?

''विजाननलक्खणं, महाराज, विञ्ञाणं''ति।

१—''ओपम्मं करोही''ति।

''यथा, महाराज, नगरगुत्तिको मज्झे नगरसिङ्घाटके निसिन्नो पस्सेय्य पुरत्थिमदिसतो पुरिसं आगच्छन्तं, पस्सेय्य दक्खिणदिसतो पुरिसं आगच्छन्तं, पस्सेय्य पच्छिमदिसतो पुरिसं आगच्छन्तं, पस्सेय्य उत्तरदिसतो पुरिसं आगच्छन्तं। एवमेव खो, महाराज, यं च पुरिसो चक्खुना रूपं पस्सति तं विञ्ञाणेन विजानाति, यं च सोतेन सद्दं सुणाति तं विञ्ञाणेन विजानाति,

परेऽपि दुःखिता भवेयुः। एवमेव खलु, महाराज, इहैकको पुद्गलोऽकुशलं कर्म चेतनया चेतयित्वा कायस्य भेदात् परं मरणादपायं दुर्गतिं विनिपातं निरयमुपपद्येत। येऽपि तस्मादनुशिक्षन्ते तेऽपि कायस्य भेदात् परं मरणादपायं दुर्गतिं विनिपातं निरयमुपपद्यन्ते। यथा वा पुनर्महाराज, कश्चिदेव पुरुषः सर्पि-र्नवनीत-तैल-मधु-फाणितं एकत्र अभिसंस्कृत्य आत्मना च पिबेत्, परांश्च पाययेत्। स आत्मना सुखितो भवेत्, परेऽपि सुखिता भवेयुः। एवमेव खलु, महाराज, इहैकको पुद्गलः कुशलं कर्म चेतनया चेतयित्वा कायस्य भेदात् परं मरणात् सुगतिं स्वर्गं लोकमुपपद्यते। येऽपि तस्मादनुशिक्षन्ते तेऽपि कायस्य भेदात् परं मरणात् सुगतिं स्वर्गं लोकमुपपद्यन्ते। एवमेव खलु, महाराज, चेतयितलक्षणा चेतना, अभिसंस्करणलक्षणा चे''ति।

''कल्योऽसि, भदन्त नागसेने''ति।

(ङ) किंलक्षणं विज्ञानम्

''भदन्त नागसेन, किंलक्षणं विज्ञानमि''ति ?

''विज्ञानलक्षणं, महाराज, विज्ञानमि''ति।

१—''औपम्यं कुर्वि''ति।

''यथा, महाराज, नगरगोप्तृको मध्ये नगरशृङ्गाटके निषण्णः पश्येत् पूर्वदिशातः पुरुषमागच्छन्तम्, पश्येद् दक्षिणदिशातः पुरुषमागच्छन्तम्, पश्येत् पश्चिमदिशातः पुरुषमागच्छन्तम्, पश्येदुत्तरदिशातः पुरुषमागच्छन्तम्। एवमेव खलु, महाराज, यच्च पुरुषश्चक्षुषा रूपं पश्यति तद् विज्ञानेन विजानाति, यच्च श्रोत्रेण शब्दं शृणोति तं विज्ञानेन विजानाति,

यं च घानेन गन्धं घायति तं विञ्ञाणेन विजानाति, यं च जिव्हाय रसं सायति तं विञ्ञाणेन विजानाति, यं च कायेन फोट्ठब्बं फुसति तं विञ्ञाणेन विजानाति, यं च मनसा धम्मं विजानाति तं विञ्ञाणेन विजानाति। एवं, खो, महाराज विजाननलक्खणं विञ्ञाणं''ति।

''कल्लो'सि, भन्ते, नागसेना''ति।

(च) किंलक्खणो वितक्को

''भन्ते नागसेन, किंलक्खणो वितक्को''ति ?

''अप्पनालक्खणो, महाराज, वितक्को''ति।

१–''ओपम्मं करोही''ति।

''यथा, महाराज, वड्ढकी सुपरिकम्मकतं दारुं सन्धिस्मिं अप्पेति, एवमेव खो, महाराज, अप्पनालक्खणो वितक्को''ति।

''कल्लो'सि, भन्ते नागसेना''ति।

(छ) किंलक्खणो विचारो

''भन्ते नागसेन, किंलक्खणो विचारो''ति ?

''अनुमज्जनलक्खणो, महाराज, विचारो''ति।

१–''ओपम्मं करोही''ति।

''यथा, महाराज, कंसथालं आकोटितं पच्छा अनुरवति, अनुसद्दायति। यथा, महाराज, आकोटना एवं वितक्को दट्ठब्बो यथा अनुरवना, एवं विचारो''ति।

''कल्लो'सि, भन्ते नागसेना''ति।

ततियो वग्गो

२६–चेतसिका धम्मा एकभावगता

राजा आह–''भन्ते नागसेन, सक्का इमेसं धम्मानं एकतो भावगतानं विनिब्भुजित्वा विनिब्भुजित्वा नानाकरणं पञ्ञापेतुं–

यं च घ्राणेन गन्धं जिघ्रति तं विज्ञानेन विजानाति, यच्च जिह्वया रसं स्वदते तं विज्ञानेन विजानाति, यं च कायेन स्पर्शं स्पृशति तं विज्ञानेन विजानाति, यं च मनसा धर्मं विजानाति तं विज्ञानेन विजानाति । एवं खलु, महाराज, विज्ञानलक्षणं विज्ञानमि''ति ।

''कल्योऽसि, भदन्त नागसेने''ति ।

(च) किंलक्षणो वितर्कः

''भदन्त नागसेन, किंलक्षणो वितर्क''इति ?

''अर्पणालक्षणो, महाराज, वितर्क''इति ।

१—''औपम्यं कुर्वि''ति ।

''यथा, महाराज, वर्धकी सुपरिकर्मकृतं दारुं सन्धावर्पयति, एवमेव खलु, महाराज, अर्पणालक्षणो वितर्क''इति ।

''कल्योऽसि, भदन्त नागसेने''ति ।

(छ) किंलक्षणो विचारः

''भदन्त नागसेन, किंलक्षणो विचार''इति ?

''अनुमार्जनलक्षणो, महाराज, विचार''इति ।

१—''औपम्यं कुर्वि''ति ।

''यथा, महाराज, कांस्यस्थालमाकोटितं पश्चादनुरवति, अनुशब्दायते । यथा, महाराज, आकोटना एवं वितर्को द्रष्टव्यः, यथाऽनुरवणा, एवं विचारो द्रष्टव्य''इति ।

''कल्योऽसि, भदन्त नागसेने''ति ।

तृतीयो वर्गः

२६—चैतसिका धर्मा एकभावगताः

राजाऽऽह—''भदन्त नागसेन, शक्यमेषां धर्माणामेकतो भावगतानां विनिर्भज्य विनिर्भज्य नानाकरणं प्रज्ञापयितुम्—

'अयं फस्सो, अयं वेदना, अयं सञ्ञा, अयं चेतना, इदं विञ्ञाणं, अयं वितक्को, अयं विचारो''ति ?

"न सक्का, महाराज, इमेसं धम्मानं एकतो भावगतानं विनिब्भुजित्वा विनिब्भुजित्वा नानाकरणं पञ्ञापेतुं—'अयं फस्सो, अयं वेदना, अयं सञ्ञा, अयं चेतना, इदं विञ्ञाणं, अयं वितक्को, अयं विचारो'"ति ।

१–"ओपम्मं करोही"ति ।

"यथा, महाराज, रञ्ञो सूदो अरसं वा रसं वा करेय्य । सो तत्थ दधिं पि पक्खिपेय्य, लोणं पि पक्खिपेय्य, सिङ्गिवेरं पि पक्खिपेय्य, जीरकं पि पक्खिपेय्य, मरिचं पि पक्खिपेय्य, अञ्ञानि पि पकारानि पक्खिपेय्य, तमे'नं राजा एवं वदेय्य–'दधिस्स मे रसं आहर, लोणस्स मे रसं आहर, सिङ्गिवेरस्स रसं आहर, जीरकस्स मे रसं आहर, मरिचस्स मे रसं आहर, सब्बेसं मे पक्खित्तानं रसं आहरा'ति । सक्का नु खो, महाराज, तेसं रसानं एकतो भावगतानं विनिब्भुजित्वा विनिब्भुजित्वा रसं आहरितुं–अम्बिलत्तं वा लवणत्तं वा तित्तकत्तं वा कटुकत्तं वा कसायत्तं वा मधुरत्तं वा"ति ?

"न हि, भन्ते, सक्का तेसं रसानं एकतो भावगतानं विनिब्भुजित्वा विनिब्भुजित्वा रसं आहरितुं-अम्बिलत्तं वा लवणत्तं वा, तित्तकत्तं वा, कटुकत्तं वा, कसायत्तं वा, मधुरत्तं वा । अपि च खो पन सकेन सकेन लक्खणेन उपट्ठहन्ती"ति ।

"एवमेव खो, महाराज, न सक्का इमेसं धम्मानं एकतो भावगतानं विनिब्भुजित्वा विनिब्भुजित्वा नानाकरणं पञ्ञापेतुं— 'अयं फस्सो, अयं वेदना, अयं सञ्ञा, अयं चेतना, इदं विञ्ञाणं,

अयं स्पर्शः, इयं वेदना, इयं संज्ञा, इयं चेतना, इदं विज्ञानं, अयं वितर्कः, अयं विचार''इति ?

''न शक्यं, महाराज, एषां धर्माणामेकतो भावगतानां विनिर्भज्य विनिर्भज्य नानाकरणं प्रज्ञापयितुम्--अयं स्पर्शः, इयं वेदना, इयं संज्ञा, इयं चेतना, इदं विज्ञानं, अयं वितर्कः, अयं विचार''इति ।

१-''औपम्यं कुर्वि''ति ।

''यथा, महाराज, राज्ञो सूदोऽरसं वा रसं वा कुर्यात् । स तत्र दध्यपि प्रक्षिपेत्, लवणमपि प्रक्षिपेत्, शृङ्गिवेरमपि प्रक्षिपेत्, जीरकमपि प्रक्षिपेत्, मरिचमपि प्रक्षिपेत्, अन्यानपि प्रकारान् प्रक्षिपेत् तमेनं राजा एवं वदेत्--'दध्नो मे रसमाहर, लवणस्य मे रसमाहर, शृङ्गिवेरस्य मे रसमाहर, जीरकस्य मे रसमाहर, मरिचस्य मे रसमाहर, सर्वेषां मे प्रक्षिप्तानां रसमाहरे'ति । शक्यं नु खलु, महाराज, तेषां रसानामेकतो भावगतानां विनिर्भज्य विनिर्भज्य रसमाहर्तुम्--अम्लत्वं वा, लवणत्वं वा, तिक्तकत्वं वा कटुकत्वं वा कषायत्वं वा मधुरत्वं वे''ति ?

''न हि, भदन्त, शक्यं तेषां रसानामेकतो भावगतानां विनिर्भज्य विनिर्भज्य रसमाहर्तुम्-अम्लत्वं वा लवणत्वं वा तिक्तकत्वं वा कटुकत्वं वा, कषायकत्वं वा, मधुरत्वं वा । अपि च खलु पुनः स्वकेन स्वकेन लक्षणेनोपतिष्ठन्ती''ति ।

''एवमेव खलु, महाराज, न शक्यमेषां धर्माणामेकतो भावगतानां विनिर्भज्य विनिर्भज्य नानाकरणं प्रज्ञापयितुम्--'अयं स्पर्शः, इयं वेदना, इयं संज्ञा, इयं चेतना, इदं विज्ञानं,

'अयं वितक्को, अयं विचारो'ति। अपि च खो पन सकेन सकेन लक्खणेन उपट्ठहन्ती''ति।

''कल्लो'सि, भन्ते नागसेना''ति।

थेरो आह––लोणं, महाराज, चक्खुविञ्ञेय्यं''ति ?

''आम, भन्ते, चक्खुविञ्ञेय्यं''ति।

''सुट्ठु खो, महाराज, जानाही''ति।

''किं पन, भन्ते, जिव्हाविञ्ञेय्यं''ति ?

''आम, महाराज, जिव्हाविञ्ञेय्यं''ति।

''किं पन, भन्ते, सब्बं लोणं जिव्हाय विजानाती''ति ?

''आम, महाराज, सब्बं लोणं जिव्हाय विजाना''ति।

''यदि, भन्ते, सब्बं लोणं जिव्हाय विजानाति, किस्स पन तं सकटेहि बलीबद्दा आहरन्ति ? ननु लोणमे'व आहरितब्बं''ति ?

''न सक्का, महाराज, लोणमे'व आहरितुं। एकतो भावगता एते धम्मा गोचरनानत्तगता लोणं गरुभावो चा''ति।

''सक्का पन, महाराज, लोणं तुलाय तुलयितुं'ति ?

''आम, भन्ते, सक्का''ति।

''न सक्का, महाराज, लोणं तुलाय तुलयितुं, गरुभावो तुलाय तुलियती''ति।

''कल्लो'सि, भन्ते नागसेना''ति।

नागसेनमिलिन्दराजपञ्हा निट्ठिता।

अयं वितर्कः, अयं विचार' इति । अपि च खलु पुनः स्वकेन स्वकेन लक्षणेनोपतिष्ठन्ती''ति ।

"कल्योऽसि, भदन्त नागसेने''ति ।

स्थविर आह—"लवणं, महाराज, चक्षुर्विज्ञेयमि''ति ?

"आम्, भदन्त, चक्षुर्विज्ञेयमि''ति ।

"सुष्ठु खलु, महाराज, जानीही''ति ।

"किम्पुनर्भदन्त, जिह्वाविज्ञेयमि''ति ?

"आम्, महाराज, जिह्वाविज्ञेयमि'ति ।

"किम्पुनर्भदन्त, सर्वं लवणं जिह्वया विजानाती''ति ?

"आम्, महाराज, सर्वं लवणं जिह्वया विजानाती''ति ।

"यदि, भदन्त सर्वं लवणं जिह्वया विजानाति, कस्मात् पुनस्तच्छकटैर्बलीवर्दा आहरन्ति ? ननु लवणमेवाहर्तव्यमि''ति?

"न शक्यं, महाराज, लवणमेवाहर्तुम् । एकतो भावगता एते धर्मा गोचरनानात्वगता लवणं गुरुभावश्चे''ति ।

"शक्यं पुनर्महाराज, लवणं तुलायां तुलयितुमि''ति ?

"आम् भदन्त, शक्यमि''ति ।

"न शक्यं, महाराज, लवणं तुलायां तुलयितुं, गुरुभावस्तुलायां तोल्यत''इति ।

"कल्योऽसि, भदन्त नागसेने''ति ।

नागसेनमिलिन्दराजप्रश्ना निष्ठिताः ।

ततियो परिच्छेदो

(ख) विमतिच्छेदनपञ्हो

१—पञ्चायतनानि नानाकम्मनिब्बत्तानि

राजा आह—"भन्ते नागसेन, यानि'मानि पञ्चायतनानि, किं नु तानि नानाकम्मेहि निब्बत्तानि, उदाहु एकेन कम्मेना"ति ?

"नानाकम्मेहि, महाराज, निब्बत्तानि, न एकेन कम्मेना"ति ।

१—"ओपम्मं करोही"ति ।

"तं किं मञ्ञसि, महाराज, एकस्मिं खेत्ते नानाबीजानि वप्पेय्युं, तेसं नानाबीजानं नानाफलानि निब्बत्तेय्यु"न्ति ?

"आम, भन्ते, निब्बत्तेय्यु"न्ति ।

"एवमेव खो, महाराज, यानि यानि पञ्चायतनानि तानि तानि नानाकम्मेहि निब्बत्तानि, न एकेन कम्मेना"ति ।

"कल्लो'सि, भन्ते नागसेना"ति ।

२—कम्मस्सका सत्ता

राजा आह—"भन्ते नागसेन, केन कारणेन मनुस्सा न सब्बे समका । अञ्ञे अप्पायुका, अञ्ञे दीघायुका, अञ्ञे बव्हाबाधा, अञ्ञे अप्पाबाधा, अञ्ञे दुब्बण्णा, अञ्ञे वण्णवन्तो, अञ्ञे अप्पेसक्खा, अञ्ञे महेसक्खा, अञ्ञे अप्पभोगा, अञ्ञे महाभोगा, अञ्ञे नीचकुलीना, अञ्ञे महाकुलीना, अञ्ञे दुप्पञ्ञा, अञ्ञे पञ्ञवन्तो"ति ?

थेरो आह—'कस्स पुन, महाराज, रुक्खा न सब्बे समका । अञ्ञे अम्बिला, अञ्ञे लवणा, अञ्ञे तित्तका, अञ्ञे कटुका, अञ्ञे कसावा, अञ्ञे मधुरा"ति ?

तृतीयः परिच्छेदः

(ख) विमतिच्छेदनप्रश्नः

१—पञ्चायतनानि नानाकर्मनिर्वृत्तानि

राजाऽऽह—"भदन्त नागसेन, यानीमानि पञ्चायतनानि, किन्नु तानि नानाकर्मभिर्निवृत्तानि, उताहो एकेन कर्मणे"ति ?

"नानाकर्मभिर्महाराज, निर्वृत्तानि, नैकेन कर्मणे"ति ।

१—"औपम्यं कुर्वि"ति ।

"तत् किं मन्यसे, महाराज, एकस्मिन् क्षेत्रे नानाबीजान्युप्येरन्, तेषां नानाबीजानां नानाफलानि निर्वर्तेरन्नि"ति ?

"आम्, भदन्त, निर्वर्तेरन्नि"ति ।

"एवमेव खलु, महाराज, यानि यानि पञ्चायतनानि तानि तानि नानाकर्मभिनिर्वृत्तानि, नैकेन कर्मणे"ति ।

"कल्योऽसि, भदन्त नागसेने"ति ।

२—कर्मस्वकाः सत्वाः

राजाऽऽह—"भदन्त नागसेन, केन कारणेन मनुष्या न सर्वे समकाः । अन्येऽल्पायुष्काः, अन्ये दीर्घायुष्काः, अन्ये बह्वाबाधाः अन्येऽल्पाबाधाः, अन्ये दुर्वर्णाः, अन्ये वर्णवन्तः, अन्येऽल्पशक्ताः, अन्ये महाशक्ताः, अन्येऽल्पभोगाः, अन्ये महाभोगाः, अन्ये नीचकुलीनाः, अन्ये महाकुलीनाः, अन्ये दुष्प्रज्ञाः, अन्ये प्रज्ञावन्त"इति ?

स्थविर आह—"कस्मात् पुनर्महाराज, वृक्षा न सर्वे समकाः । अन्येऽम्लाः, अन्ये लवणाः, अन्ये तिक्तकाः, अन्ये कटुकाः, अन्ये कषायाः, अन्ये मधुरा"इति ?

"मञ्ञामि, भन्ते, बीजानं नानाकरणेना"ति ।

"एवमेव खो, महाराज, कम्मानं नानाकरणेन मनुस्सा न सब्बे समका । अञ्ञे अप्पायुका, अञ्ञे दीघायुका, अञ्ञे बव्हाबाधा, अञ्ञे अप्पाबाधा, अञ्ञे दुब्बण्णा, अञ्ञे वण्णवन्तो, अञ्ञे अप्पेसक्खा, अञ्ञे महेसक्खा, अञ्ञे अप्पभोगा, अञ्ञे महाभोगा, अञ्ञे नीचकुलीना, अञ्ञे महाकुलीना, अञ्ञे दुप्पञ्ञा, अञ्ञे पञ्ञवन्तो । भासितं पे'तं, महाराज, भगवता-- 'कम्मस्सका, माणव, सत्ता, कम्मदायादा, कम्मयोनी, कम्मबन्धू, कम्मपटिसरणा । कम्मं सत्ते विभजति, यदि'दं हीनप्पणीतताया"ति ।

"कल्लो'सि, भन्ते नागसेना"ति ।

३—अकिच्चकरो किच्चकरो च वायामो

राजा आह--"भन्ते नागसेन, तुम्हे भणथ--कि'ति इमं दुक्खं निरुज्झेय्य, अञ्ञञ्च दुक्खं नुप्पज्जेय्या"ति ।

"एतदत्था, महाराज, अम्हाकं पब्बज्जा"ति ।

"किं पटिगच्चेव वायमितेन ! ननु सम्पत्ते काले वायमितब्बं"ति ? थेरो आह–"सम्पत्ते काले, महाराज, वायामो अकिच्चकरो भवति । पटिगच्चेव वायामो किच्चकरो भवती"ति ।

१–"ओपम्मं करोही"ति ।

"तं किं मञ्ञसि, महाराज, यदा त्वं पिपासितो भवेय्या'सि तदा त्वं उदपानं खणापेय्यासि, तळाकं खणापेय्यासि, पानीयं पिविस्सामी"ति?

"न हि, भन्ते"ति ।

"एवमेव खो, महाराज, सम्पत्ते काले वायामो अकिच्चकरो भवति, पटिगच्चेव वायामो किच्चकरो भवती"ति ।

२–"भिय्यो ओपम्मं करोही"ति ।

"मन्ये, भदन्त, बीजानां नानाकरणेने"ति ।

"एवमेव खलु, महाराज, कर्मणां नानाकरणेन मनुष्या न सर्वे समकाः । अन्येऽल्पायुष्काः, अन्ये दीर्घायुष्काः, अन्ये बह्वाबाधाः, अन्येऽल्पाबाधाः, अन्ये दुर्वर्णाः, अन्ये वर्णवन्तः, अन्येऽल्पशक्ताः, अन्ये महाशक्ताः, अन्येऽल्पभोगाः, अन्ये महाभोगाः अन्ये नीचकुलीनाः, अन्ये महाकुलीनाः, अन्ये दुष्प्रज्ञाः, अन्ये प्रज्ञावन्तः । भाषितमप्येतन्महाराज, भगवता—'कर्मस्वकाः, माणव, सत्वाः कर्मदायादाः कर्मयोनयः कर्मबन्धवः, कर्मप्रतिसरणाः। कर्म सत्वान् विभजति, यदिदं हीनप्रणीततायामि"ति।

"कल्योऽसि, भदन्त नागसेने"ति ।

३—अकिञ्चित्करः किञ्चित्करश्च व्यायामः

राजाऽऽह—"भदन्त नागसेन, यूयं भणथ—'किमिति इदं दुःखं निरुन्ध्यात्, अन्यच्च दुःखं नोत्पद्यते"ति ।

"एतदर्था, महाराज, अस्माकं प्रव्रज्या"ति ।

"किं प्रतिगत्यैव व्यायमितेन ! ननु सम्प्राप्ते काले व्यायमितव्यमि"ति? स्थविर आह—"सम्प्राप्ते काले, महाराज, व्यायामोऽकिञ्चित्करो भवति । प्रतिगत्यैव व्यायामः किञ्चित्करो भवती"ति ।

१—"औपम्यं कुर्वि"ति ।

"तत्किं मन्यसे, महाराज, यदा त्वं पिपासितो भवेस्तदा त्वमुदपानं खानयेः, तडागं खानयेः, पानीयं पास्यामी"ति ?

"न हि, भदन्ते"ति ।

"एवमेव खलु, महाराज, सम्प्राप्ते काले व्यायामोऽकिञ्चित्करो भवति, प्रतिगत्यैव व्यायामः किञ्चित्करो भवती"ति ।

२—"भूय औपम्यं कुर्वि"ति ।

"तं किं मञ्ञसि, महाराज, यदा त्वं बुभुक्खितो भवेय्यासि तदा त्वं खेत्तं कस्सापेय्यासि, सालिं रोपापेय्यासि, धञ्ञं अतिहरापेय्यासि, भत्तं भुञ्जिस्सामी"ति ?

"न हि, भन्ते"ति ।

"एवमेव खो, महाराज, सम्पत्तेकाले वायामो अकिच्चकरो भवति, पटिगच्चेव वायामो किच्चकरो भवती"ति ।

३–भिय्यो ओपम्मं करोही"ति ।

"तं किं मञ्ञसि, महाराज, यदा ते सङ्गामो पच्चुपट्ठितो भवेय्य, तदा त्वं परिखं खणापेय्यासि, पाकारं कारापेय्यासि, गोपुरं कारापेय्यासि, अट्टालकं कारापेय्यासि, धञ्ञं अतिहरापेय्यासि, तदा त्वं हत्थिस्मिं सिक्खेय्यासि, अस्सस्मिं सिक्खेय्यासि, रथस्मिं सिक्खेय्यासि, धनुस्मिं सिक्खेय्यासि, थरुस्मिं सिक्खेय्यासी"ति ?

"न हि, भन्ते"ति ।

"एवमे'व खो, महाराज, सम्पत्ते काले वायामो अकिच्चकरो भवति, पटिगच्चेव वायामो किच्चकरो भवति । भासितं पे'तं, महाराज, भगवता––

'पटिगच्चेव तं कयिरा यं जञ्ञा हितमत्तनो ।
न साकटिकचिन्ताय मन्ताधीरो परक्कमे ।।
'यथा साकटिको मट्ठं समं हित्वा महापथं ।
विसमं मग्गमारुय्ह अक्खच्छिन्नो व झायति ।।
'एवं धम्मा अपक्कम्म अधम्मम'नुवत्तिय ।
मन्दो मच्चुमुखं पत्तो अक्खच्छिन्नो व झायती"ति ।।

"कल्लो'सि, भन्ते नागसेना"ति ।

"तत्किं मन्यसे, महाराज, यदा त्वं बुभुक्षितो भवेस्तदा त्वं क्षेत्रं कर्षयेः, शालि रोपयेः, धान्यमतिहारयेः, भक्तं भोक्ष्यामी''ति ?

"न हि, भदन्ते''ति ।

"एवमेव खलु, महाराज, सम्प्राप्ते काले व्यायामोऽकिञ्चित्करो भवति, प्रतिगत्यैव व्यायामः किञ्चित्करो भवती''ति ।

३—"भूय औपम्यं कुर्वि''ति ।

"तत्किं मन्यसे, महाराज, यदा ते सङ्ग्रामः प्रत्युपस्थितो भवेत्, तदा त्वं परिखां खानयेः, प्राकारं कारयेः, गोपुरं कारयेः, अट्टालकं कारयेः, धान्यमतिहारयेः, तदा त्वं हस्तिनि शिक्षेथाः, अश्वे शिक्षेथाः, रथे शिक्षेथाः, धनुषि शिक्षेक्षाः, स्तरौ शिक्षेथा''इति ?

"न हि, भदन्ते''ति ।

"एवमेव खलु, महाराज, सम्प्राप्ते काले व्यायामोऽकिञ्चित्करो भवति, प्रतिगत्यैव व्यायामः किञ्चित्करो भवति । भाषितमप्येतन्महाराज, भगवता—

'प्रतिगत्यैव तत्कुर्याद् यज्जानीयाद् हितमात्मनः ।
न शाकटिकचिन्तायां मन्ताऽधीरः पराक्रमे ॥
'यथा शाकटिको मृष्टं समं हित्वा महापथम् ।
विषमं मार्गमारुह्याक्षच्छिन्न इव ध्यायति ॥
'एवं धर्मनिपक्रम्याधर्ममनुवृत्य (च) ।
मन्दो मृत्युमुखं प्राप्तोऽक्षच्छिन्न इव ध्यायती''ति॥
"कल्योऽसि, भदन्त नागसेने''ति ।

४—नेरयिको अग्गि

राजा आह–"भन्ते नागसेन, तुम्हे भणथ–'पाकतिकअग्गितो नेरयिको अग्गि महा'भितापतरो होति। खुद्दको'पि पासाणो पाकतिके अग्गिम्हि पक्खित्तो दिवसं पि पच्चमानो न विलयं गच्छति, कूटागारमत्तो'पि पासाणो नेरयिकग्गिम्हि पक्खित्तो खणेन विलयं गच्छती'ति। एतं वचनं न सद्दहामि। एवं च पन वदेथ–'ये च तत्थ उप्पन्ना सत्ता ते अनेकानि पि वस्ससहस्सानि निरये पच्चमाना न विलयं गच्छन्ती'ति। तं पि वचनं न सद्दहामी"ति। थेरो आह––"तं किं मञ्ञसि, महाराज, या ता सन्ति मकरिनियो'पि सुंसुमारिनियो'पि कच्छपिनियो'पि मोरिनियो'पि कपोतिनियो'पि, किं नु ता कक्खळानि पासाणानि सक्खरायो च खादन्ती"ति ?

"आम, भन्ते, खादन्ती"ति।

"किं पन तानि तासं कुच्छियं कोट्ठब्भन्तरगतानि विलयं गच्छन्ती"ति ?

"आम, भन्ते, विलयं गच्छन्ती"ति।

"यो पन तासं कुच्छियं गब्भो सो'पि विलयं गच्छती"ति ?

"न हि, भन्ते"ति।

"केन कारणेना"ति ?

"मञ्ञामि, भन्ते, कम्माधिकतेन न विलयं गच्छती"ति।

"एवमेव खो, महाराज, कम्माधिकतेन नेरयिका सत्ता अनेकानि पि वस्ससहस्सानि निरये पच्चमाना न विलयं गच्छन्ति। भासितं पेतं, महाराज, भगवता–'सो न ताव कालं करोति, याव तं न पापकम्मं ब्यन्तीहोती'"ति।

४—नैरयिकोऽग्निः

राजाऽऽह--"भदन्त नागसेन, यूयं भणथ-'प्राकृतिकाग्नितो नैरयिकोऽग्निर्महाभितापतरो भवति । क्षुद्रकोऽपि पाषाणः प्राकृतिकेऽग्नौ प्रक्षिप्तो दिवसमपि पच्यमानो न विलयं गच्छति, कूटागारमात्रोऽपि पाषाणो नैरयिकाग्नौ प्रक्षिप्तः क्षणेन विलयं गच्छती'ति । एतद् वचनं न श्रद्दधामि । एवं च पुनर्वदथ-'ये च तत्रोत्पन्नाः सत्त्वास्तेऽनेकान्यपि वर्षसहस्राणि निरये पच्यमाना न विलयं गच्छन्ती'ति । तदपि वचनं न श्रद्दधामी"ति । स्थविर आह--"तत्किं मन्यसे, महाराज, यास्ताः सन्ति मकर्योऽपि सुंसुमार्योऽपि कच्छप्योऽपि मयूर्योऽपि कपोत्योऽपि, किन्नु ताः कङ्कणानि पाषाणान् शर्कराश्च खादन्ती"ति ?

"आम्, भदन्त, खादन्ती"ति ।

"किम्पुनस्तानि तासां कुक्षौ कोष्ठाभ्यन्तरगतानि विलयं गच्छन्ती"ति ?

"आम्, भदन्त, विलयं गच्छन्ती"ति ।

"यः पुनस्तासां कुक्षौ गर्भः सोऽपि विलयं गच्छती"ति ?

"न हि, भदन्ते"ति ।

"केन कारणेने"ति ?

"मन्ये, भदन्त, कर्माधिकृतेन न विलयं गच्छती"ति ।

"एवमेव खलु, महाराज, कर्माधिकृतेन नैरयिकाः सत्त्वा अनेकान्यपि वर्षसहस्राणि निरये पच्यमाना न विलयं गच्छन्ति । भाषितमप्येतद्, महाराज, भगवता-'स न तावत् कालं करोति, यावत्तन्न पापकर्म व्यन्तीभवती'"ति ।

२–"भिय्यो ओपम्मं करोही"ति ।

"तं किं मञ्ञसि, महाराज, या ता सन्ति सीहिनियो'पि ब्यग्घिनियो'पि,दीपिनियोपि कुक्कुरिनियो'पि किं नु ता कक्खळानि अट्ठिकानि मंसानि खादन्ती"ति ?

"आम, भन्ते, खादन्ती"ति ।

"किं पन तानि तासं कुच्छियं कोट्ठब्भन्तरगतानि विलयं गच्छन्ती"ति ?

"आम, भन्ते, विलयं गच्छन्ती"ति ।

"यो पन तासं कुच्छियं गब्भो सो'पि विलयं गच्छती"ति ?

"न हि, भन्ते"ति ।

"केन कारणेना"ति ?

"मञ्ञामि, भन्ते, कम्माधिकतेन न विलयं गच्छती"ति ।

"एवमेव खो, महाराज, कम्माधिकतेन नेरयिका सत्ता अनेकानि पि वस्ससहस्सानि निरये पच्चमाना न विलयं गच्छन्ती"ति ।

३–"भिय्यो ओपम्मं करोही"ति ।

"तं किं मञ्ञसि,महाराज,या ता सन्ति योनकसुखुमालिनियो'पि खत्तियसुखुमालिनियो'पि ब्राह्मणसुखुमालिनियो'पि गहपतिसुखुमालिनियो'पि, किं नु ता कक्खळानि खज्जकानि मंसानि खादन्ती"ति ?

"आम, भन्ते, खादन्ती"ति ।

"किं पन तानि तासं कुच्छियं कोट्ठब्भन्तरगतानि विलयं गच्छन्ती"ति ?

"आम, भन्ते, विलयं गच्छन्ती"ति ।

"यो पन तासं कुच्छियं गब्भो सो'पि विलयं गच्छती"ति ।

"न हि, भन्ते"ति ।

२–"भूय औपम्यं कुर्वि"ति।

"तत्किं मन्यसे, महाराज, यास्ताः सन्ति सिंह्योऽपि, व्याघ्र्योऽपि द्वीपिन्योऽपि कुक्कुर्योऽपि, किन्तु ताः कङ्कणानि अस्थिकानि मांसानि खादन्ती"ति ?

"आम्, भदन्त, खादन्ती"ति।

"किम्पुनस्तानि तासां कुक्षौ कोष्ठाभ्यन्तरगतानि विलयं गच्छन्ती"ति ?

"आम्, भदन्त, विलयं गच्छन्ती"ति।

"यः पुनस्तासां कुक्षौ गर्भः सोऽपि विलयं गच्छती"ति ?

"न हि, भदन्ते"ति।

"केन कारणेने"ति ?

"मन्ये, भदन्त, कर्माधिकृतेन न विलयं गच्छन्ती"ति।

"एवमेव खलु, महाराज, कर्माधिकत्वेन नैरयिकाः सत्त्वा अनेकान्यपि वर्षसहस्राणि निरये पच्यमाना न विलयं गच्छन्ती"ति।

३–"भूय औपम्यं कुर्वि"ति।

"तत्किं मन्यसे, महाराज, यास्ताः सन्ति यवनकसुकुमार्योऽपि क्षत्रियसुकुमार्योऽपि ब्राह्मणसुकुमार्योऽपि गृहपतिसुकुमार्योऽपि, किन्तु ताः कङ्कणानि खर्जकाणि मांसानि खादन्ती"ति ?

"आम्, भदन्त, खादन्ती"ति।

"किम्पुनस्तानि तासां कुक्षौ कोष्ठाभ्यन्तरगतानि विलयं गच्छन्ती"ति ?

"आम्, भदन्त, विलयं गच्छन्ती"ति।

"यः पुनस्तासां कुक्षौ गर्भः सोऽपि विलयं गच्छती"ति ?

"न हि, भदन्ते"ति।

"केन कारणेना"ति ?

"मञ्ञामि, भन्ते, कम्माधिकतेन न विलयं गच्छती"ति ।

"एवमेव खो, महाराज, कम्माधिकतेन नेरयिका सत्ता अनेकानि'पि वस्ससहस्सानि निरये पच्चमाना न विलयं गच्छन्ति । भासितं पे'तं, महाराज, भगवता—'सो न ताव कालङ्करोति, याव न तं पापं कम्मं ब्यन्तीहोती"ति ।

"कल्लो'सि, भन्ते, नागसेना"ति ।

५—महापथवी कत्थ पतिट्ठिता

राजा आह—"भन्ते नागसेन, तुम्हे भणथ—'अयं महापथवी उदके पतिट्ठिता, उदकं वाते पतिट्ठितं, वातो आकासे पतिट्ठितो'ति, एतं पि वचनं न सद्दहामी"ति । थेरो धम्मकरकेन उदकं गहेत्वा राजानं मिलिन्दं सञ्ञापेसि—"यथा, महाराज, इमं उदकं वातेन आधारितं । एवं तं पि उदकं वातेन आधारितं"ति ।

"कल्लो'सि, भन्ते नागसेना"ति ।

६—निरोधो निब्बानं

राजा आह—"भन्ते नागसेन, निरोधो निब्बानं"ति ?

"आम, महाराज, निरोधो निब्बानं"ति ।

"कथं, भन्ते नागसेन, निरोधो निब्बानं"ति ?

"सब्बे बालपुथुज्जना खो, महाराज, अज्झत्तिकबाहिरे आयतने अभिनन्दन्ति, अभिवदन्ति, अज्झोसाय तिट्ठन्ति, ते तेन सोतेन वुय्हन्ति, न परिमुच्चन्ति जातिया जराय मरणेन सोकेन परिदेवेन दुक्खेहि दोमनस्सेहि उपायासेहि । न परिमुच्चन्ति दुक्खस्मा'ति वदामि । सुतवा च खो, महाराज, अरियसावको अज्झ-

"केन कारणेने"ति ?

"मन्ये, भदन्त कर्माधिकृतेन न विलयं गच्छती"ति ।

"एवमेव खलु, महाराज, कर्माधिकृतेन नैरयिकाः सत्त्वा अनेकान्यपि वर्षसहस्राणि निरये पच्यमाना न विलयं गच्छन्ति । भाषितमप्येतन्महाराज, भगवता--'स न तावत् कालङ्करोति, यावन्न तत् पापकर्म व्यन्तीभवती"ति ।

"कल्योऽसि, भदन्त नागसेने"ति ।

५—महापृथिवी कुत्र प्रतिष्ठिता

राजाऽऽह--"भदन्त नागसेन, यूयं भणथ--'इयं महापृथिवी उदके प्रतिष्ठिता, उदकं वाते प्रतिष्ठितं, वात आकाशे प्रतिष्ठित'इति, एतदपि वचनं न श्रद्दधामी"ति । स्थविरो धर्मकरकेणोदकं गृहीत्वा राजानं मिलिन्दं समजिज्ञपत्--"यथा, महाराज, इदमुदकं वातेनाधारितम् । एवं तदप्युदकं वातेनाधारितमि"ति ।

"कल्योऽसि, भदन्त नागसेने"ति ।

६--निरोधो निर्वाणम्

राजाऽऽह--"भदन्त नागसेन, निरोधो निर्वाणमि"ति ?

"आम्, महाराज, निरोधो निर्वाणमि"ति ।

"कथं, भदन्त नागसेन, निरोधो निर्वाणमि"ति ?

"सर्वे बालपृथग्जनाः खलु, महाराज, आध्यात्मिकबाह्यान्यायतनान्यभिनन्दन्ति, अभिवदन्ति, अध्यवसाय तिष्ठन्ति, ते तेन स्रोतसा उह्यन्ते न परिमुच्यन्ते जात्या जरया मरणेन शोकेन परिदेवेन दुःखैर्दौर्मनस्यैरुपायासैः । न परिमुच्यन्ते दुःखादिति वदामि । श्रुतवांश्च खलु, महाराज, आर्यश्रावक आध्या-

त्तिकबाहिरे आयतने नाभिनन्दति नाभिवदति नाज्झोसाय तिट्ठति। तस्स तं अनभिनन्दतो अनभिवदतो अनज्झोसाय तिट्ठतो तण्हा निरुज्झति, तण्हानिरोधा उपादाननिरोधो, उपादाननिरोधा भवनिरोधो, भवनिरोधा जातिनिरोधो, जातिनिरोधा जरामरणसोकपरिदेवदुक्खदोमनस्सु'पायासा निरुज्झन्ति। एवमे'तस्स केवलस्स दुक्खक्खन्धस्स निरोधो होति। एवं खो, महाराज, निरोधो निब्बानं''ति।

''कल्लो'सि, भन्ते नागसेनो''ति।

७—के लभन्ति निब्बानं

राजा आह—''भन्ते नागसेन, सब्बे'व लभन्ति निब्बानं''ति ?

''न खो, महाराज, सब्बेव लभन्ति निब्बानं ति; अपि च खो, महाराज, यो सम्मा पटिपन्नो अभिञ्ञेये धम्मे अभिजानाति, परिञ्ञेये धम्मे परिजानाति, पहातब्बे धम्मे पजहति, भावेतब्बे धम्मे भावेति, सच्छिकातब्बे धम्मे सच्छिकरोति, सो लभति निब्बानं''ति।

''कल्लो'सि, भन्ते नागसेना''ति।

८—निब्बानं परमं सुखं

राजा आह—''भन्ते नागसेन, यो न लभति निब्बानं जानाति सो—'सुखं निब्बानं'''ति ?

''आम, महाराज, यो न लभति निब्बानं जानाति सो—'सुखं निब्बानं'''ति।

''कथं, भन्ते नागसेन, अलभन्तो जानाति—'सुखं निब्बानं'''ति ?

तिमकबाह्यान्यायतनानि नाभिनन्दति, नाभिवदति, नाध्यवसाय तिष्ठति । तस्य तदनभिनन्दतोऽनभिवदतोऽनध्यवसाय तिष्ठतस्तृष्णा निरुध्यते, तृष्णानिरोधादुपादाननिरोधः, उपादान-निरोधाद् भवनिरोधः, भवनिरोधाज्जातिनिरोधः, जाति-निरोधाज्जरामणशोकपरिदेवदुक्खदौर्मनस्योपासा निरुध्यन्ते । एवमेतस्य केवलस्य दुःखस्कन्धस्य निरोधो भवति । एवं खलु महाराज, निरोधो निर्वाणमि''ति ।

''कल्योऽसि, भदन्त नागसेने''ति ।

७—के लभन्ते निर्वाणम्

राजाऽऽह--''भदन्त नागसेन, सर्व एव लभन्ते निर्वाणमि''ति ?

''न खलु, महाराज, सर्व एव लभन्ते निर्वाणमिति; अपि च खलु, महाराज, यः सम्यक्प्रतिपन्नोऽभिज्ञेयान् धर्मानभिजानाति, परिज्ञेयान् धर्मान् परिजानाति, प्रहातव्यान् धर्मान् प्रजहाति भावयितव्यान् धर्मान् भावयति, साक्षात्कर्तव्यान् धर्मान् साक्षात्करोति, स लभते निर्वाणमि''ति ।

''कल्योऽसि, भदन्त नागसेने''ति ।

८--निर्वाणं परमं सुखम्

राजाऽऽह—''भदन्त नागसेन, यो न लभते निर्वाणं, जानाति सः—'सुखं निर्वाणमि'''ति ?

''आम्, महाराज, यो न लभते निर्वाणं, जानाति सः—'सुखं निर्वाणमि'''ति ।

'कथं, भदन्त नागसेन, अलभमानो जानाति—'सुखं निर्वाणमि'''ति ?

"तं किं मञ्ञसि, महाराज, येसं नच्छिन्ना हत्थपादा, जानेय्युं ते, महाराज, दुक्खं हत्थपादच्छेदनं''ति ?

"आम, भन्ते, जानेय्युं''ति ।

"कथं जानय्युं''ति ?

"अञ्ञेसं, भन्ते, छिन्नहत्थपादानं परिदेवितसद्दं सुत्वा जानन्ति 'दुक्खं हत्थपादछेदनं'''ति ।

"एवमेव खो, महाराज, येसं दिट्ठं निब्बानं तेसं सद्दं सुत्वा जानाति 'सुखं निब्बानं'''ति ।

"कल्लो'सि, भन्ते नागसेना''ति ।

चतुत्थो वग्गो

६—बुद्धस्स अत्थिभावो

राजा आह—"भन्ते नागसेन, बुद्धो तया दिट्ठो''ति ?

"न हि, महाराजा''ति ।

"अथ ते आचरियेहि बुद्धो दिट्ठो''ति ?

"न हि, महाराजा''ति ।

"तेन हि, भन्ते नागसेन, न'त्थि बुद्धो''ति !

"किं पन, महाराज, हिमवति ऊहा नदी तया दिट्ठा''ति ?

"न हि, भन्ते''ति ।

"अथ ते पितरा ऊहा नदी दिट्ठा''ति ?

"न हि, भन्ते''ति ।

"तेन हि, महाराज, न'त्थि ऊहा नदी''ति ?

"अत्थि, भन्ते, किंचा'पि मया ऊहा नदी न दिट्ठा पितरा पि मे ऊहा नदी न दिट्ठा अपि च अत्थि ऊहा नदी''ति ।

"तत्किं मन्यसे, महाराज, येषां न छिन्ना हस्तपादाः, जानीयुस्ते, महाराज, न दुःखं हस्तपादच्छेदनमि"ति ?

"आम् भदन्त, जानीयुरि"ति ।

"कथं जानीयु"रिति ?

"अन्येषां, भदन्त, छिन्नहस्तपादानां परिदेवितशब्दं, श्रुत्वा जानाति 'दुःखं हस्तपादच्छेदनमि'"ति ।

"एवमेव खलु, महाराज, येषां दृष्टं निर्वाणं तेषां शब्दं श्रुत्वा जानाति 'सुखं निर्वाणमि"ति ।'

"कल्योऽसि, भदन्त नागसेने"ति ।

चतुर्थो वर्गः

६—बुद्धस्यास्तिभावः

राजाऽऽह–"भदन्त नागसेन, बुद्धस्त्वया दृष्टः"इति ?

"न हि, महाराजे"ति ।

"अथ त आचार्यैर्बुद्धो दृष्ट"इति ?

"न हि, महाराजे"ति ।

"तेन हि, भदन्त नागसेन, नास्ति बुद्ध"इति !

"किम्पुनर्महाराज, हिमवति ऊहा नदी त्वया दृष्टे"ति ?

"न हि, भदन्ते"ति ।

"अथ ते पित्रा ऊहा नदी दृष्टे"ति ?

"न हि, भदन्ते"ति ।

"तेन हि, महाराज, नास्ति ऊहा नदी"ति ।

"अस्ति, भदन्त, किञ्चापि मे ऊहा नदी न दृष्टा, पित्रापि मे ऊहा नदी न दृष्टा; अपि चास्ति ऊहा नदी"ति ।

"एवमेव खो, महाराज, किंचा'पि मया भगवा न दिट्ठो, आचरियेहि पि मे भगवा न दिट्ठो; अपि च अत्थि भगवा''ति ।

"कल्लो'सि, भन्ते नागसेना''ति ।

१०—भगवा अनुत्तरो

राजा आह—भन्ते नागसेन, बुद्धो अनुत्तरो''ति ?

"आम, महाराज, भगवा अनुत्तरो''ति ।

"कथं भन्ते नागसेन,अदिट्ठपुब्बं जानासि बुद्धो अनुत्तरो''ति?

"तं किं मञ्ञसि, महाराज, येहि अदिट्ठपुब्बो महासमुद्दो जानेय्युं ते, महाराज, महन्तो खो महासमुद्दो गम्भीरो अप्पमेय्यो दुप्परियोगाहो, यत्थि'मा पञ्च महानदियो सततं समितं अप्पेन्ति, सेय्यथीदं-गङ्गा, यमुना, अचिरवती, सरभू, मही। नेव तस्स ऊनत्तं वा पूरत्तं वा पञ्ञायती''ति ।

"आम, भन्ते, जानेय्युं''ति ।

"एवमेव खो, महाराज, सावके महन्ते परिनिब्बुते पस्सित्वा जानामि भगवा अनुत्तरो''ति ।

"कल्लो'सि, भन्ते नागसेना''ति ।

११—भगवतो अनुत्तरभावस्स ञाणं

राजा आह—"भन्ते नागसेन,सक्का जानितुं बुद्धो अनुत्तरो''ति ?

"आम, महाराज, सक्का जानितुं भगवा अनुत्तरो''ति ।

"कथं, भन्ते नागसेन, सक्का जानितुं बुद्धो अनुत्तरो''ति ?

"भूतपुब्बं, महाराज, तिस्सत्थेरो नाम लेखाचरियो अहोसि। बहूनि वस्सानि अब्भतीतानि कालङ्कतस्स, कथं सो ञायती''ति ?

"लेखेन, भन्ते''ति ।

"एवमेव खलु, महाराज, किञ्चापि मया भगवान्न दृष्टः, आचार्यैरपि मे भगवान् न दृष्टः; अपि चास्ति भगवानि"ति।

"कल्योऽसि, भदन्त नागसेने"ति ।

१०—भगवाननुत्तरः

राजाऽऽह—"भदन्त नागसेन, बुद्धोऽनुत्तर"इति ?

"आम् , महाराज, भगवाननुत्तर"इति ।

"कथं, भदन्त नागसेन, अदृष्टपूर्वं जानासि बुद्धोऽनुत्तर"इति ?

"तत्किं मन्यसे, महाराज, यैरदृष्टपूर्वो महासमुद्रः, जानीयुस्ते, महाराज, महान् खलु महासमुद्रो गम्भीरोऽप्रमेयो दुष्पर्यवगाहः, यत्रेमाः पञ्च महानद्यः सततं समितमर्पयन्ति, तद् यथा–गङ्गा, यमुना, अजिरवती, सरयूः, मही। नैव तस्योनत्वं वा पूरत्वं वा प्रज्ञायत"इति ?

"आम्, भदन्त, जानीयुरि"ति ।

"एवमेव खलु, महाराज, श्रावकान् महतः परिनिर्वृतान् दृष्ट्वा जानामि भगवाननुत्तर"इति ।

"कल्योऽसि, भदन्त नागसेने"ति ।

११–भगवतोऽनुत्तरभावस्य ज्ञानम्

राजाऽऽह—"भदन्त नागसेन, शक्यं ज्ञातुं बुद्धोऽनुत्तर"इति ?

"आम्, महाराज, शक्यं ज्ञातुं भगवाननुत्तर"इति ।

"कथं, भदन्त नागसेन, शक्यं ज्ञातुं बुद्धोऽनुत्तर"इति ?

"भूतपूर्वं, महाराज, तिष्यस्थविरो नाम लेखाचार्योऽभूत् । बहूनि वर्षाण्यभ्यतीतानि कालं कृतस्य, कथं स ज्ञायत"इति ?

"लेखेन, भदन्ते"ति ।

"एवमेव खो, महाराज, यो धम्मं पस्सति सो भगवन्तं पस्सति । धम्मो, हि महाराज, भगवता देसितो''ति ।

"कल्लो'सि, भन्ते नागसेना''ति ।

१२—धम्मो दिट्ठो

राजा आह—"भन्ते नागसेन, धम्मो तया दिट्ठो''ति ?

"बुद्धनेत्तिया, खो, महाराज, बुद्धपञ्ञत्तिया यावजीवं सावकेहि वत्तितब्बं''ति ।

"कल्लो'सि, भन्ते, नागसेना''ति ।

१३—न च सङ्कमति पटिसन्दहति च

राजा आह—"भन्ते नागसेन, न च सङ्कमति पटिसन्दहति चा''ति ?

"आम, महाराज, न च सङ्कमति पटिसन्दहति चा''ति ।

"कथं, भन्ते नागसेन, न च सङ्कमति पटिसन्दहति च ? १–ओपम्मं करोही''ति ।

"यथा, महाराज, कोचिदेव पुरिसो पदीपतो पदीपं पदीपेय्य, किं नु खो सो, महाराज, पदीपो पदीपम्हा सङ्कन्तो''ति ?

"न हि, भन्ते''ति ।

"एवमेव खो, महाराज, न च सङ्कमति पटिसन्दहति चा''ति ।

२–"भिय्यो ओपम्मं करोही''ति ।

"अभिजानासि नु त्वं, महाराज, दहरको सन्तो सिलोकाचरियस्स सन्तिके किञ्चि सिलोकं गहितं''ति ?

"आम, भन्ते''ति ।

"किं नु खो, महाराज, सो सिलोको आचरियम्हा सङ्कन्तो''ति?

"न हि, भन्ते''ति ।

"एवमेव खलु, महाराज, यो धर्मं पश्यति स भगवन्तं पश्यति। धर्मो हि, महाराज, भगवता देशित"इति।

"कल्योऽसि, भदन्त नागसेने"ति।

१२—धर्मो दृष्टः

राजाऽऽह—"भदन्त नागसेन, धर्मस्त्वया दृष्ट"इति ?

"बुद्धनीत्या खलु, महाराज, बुद्धप्रज्ञप्त्या यावज्जीवं श्रावकैर्वर्तितव्यमि"ति।

"कल्योऽसि, भदन्त नागसेने"ति।

१३—न च सङ्क्रामति प्रतिसन्दधाति च

राजाऽऽह—"भदन्त नागसेन, न च सङ्क्रामति प्रतिसन्दधाति चे"ति ?

"आम्, महाराज, न च सङ्क्रामति प्रतिसन्दधाति चे"ति।

"कथं, भदन्त नागसेन, न च सङ्क्रामति प्रतिसन्दधाति च ? १-औपम्यं कुर्वि"ति।

"यथा, महाराज, कश्चिदेव पुरुषः प्रदीपतः प्रदीपं प्रदीपयेत्, किन्नु खलु स, महाराज, प्रदीपः प्रदीपात् सङ्क्रान्त"इति ?

"न हि, भदन्ते"ति।

"एवमेव खलु, महाराज, न च सङ्क्रामति प्रतिसन्दधाति चे"ति।

२-"भूय औपम्यं कुर्वि"ति।

"अभिजानासि नु त्वं, महाराज, दारकः सन् श्लोकाचार्यस्यान्तिके कश्चिच्छ्लोको गृहीत"ति ?

"आम्, भदन्ते"ति।

"किन्नु खलु, महाराज, स श्लोक आचार्यात् सङ्क्रान्त"इति ?

"न हि, भदन्ते"ति।

"एवमे'व खो, महाराज, न च सङ्कमति पटिसन्दहति चा"ति।

"कल्लो'सि, भन्ते नागसेना"ति ।

१४—वेदगू नूपलब्भति

राजा आह–"भन्ते नागसेन, वेदगू उपलब्भती"ति ? थेरो आह–"परमत्थेन खो, महाराज, वेदगू नू'पलब्भती"ति ।

"कल्लो'सि, भन्ते नागसेना"ति ।

१५—भवन्तरे न किञ्चि सङ्कमति

राजा आह–"भन्ते नागसेन, अत्थि कोचि सत्तो यो इमम्हा काया अञ्ञं कायं सङ्कमती"ति ?

"न हि, महाराजा"ति ।

"यदि, भन्ते नागसेन, इमम्हा काया अञ्ञं कायं सङ्कमन्तो नत्थि, ननु मुत्तो भविस्सति पापकेहि कम्मेही"ति ?

"आम, महाराज, यदि न पटिसन्दहेय्य, मुत्तो भविस्सति पापकेहि कम्मेही'ति। यस्मा च खो, महाराज, पटिसन्दहति, तस्मा न परिमुत्तो पापकेहि कम्मेही"ति ।

१–"ओपम्मं करोही"ति ।

"यथा, महाराज, कोचिदे'व पुरिसो अञ्ञतरस्स पुरिसस्स अम्बं अवहरेय्य । किं सो दण्डप्पत्तो भवेय्या"ति ?

"आम, भन्ते, दण्डप्पत्तो भवेय्या"ति ।

"न खो सो, महाराज, तानि अम्बानि अवहरि, यानि तेन रोपितानि । कस्मा दण्डप्पत्तो भवेय्या"ति ?

"तानि, भन्ते, अम्बानि निस्साय जातानि । तस्मा दण्डप्पत्तो भवेय्या"ति ।

"एवमेव खलु, महाराज, न च सङ्क्रामति प्रतिसन्दधाति चे"ति।

"कल्योऽसि, भदन्त नागसेने"ति।

१४--वेदको नोपलभ्यते

राजाऽऽह-"भदन्त नागसेन, वेदक उपलभ्यत"इति? स्थविर आह-"परमार्थेन खलु, महाराज, वेदको नोपलभ्यत"इति।

"कल्योऽसि, भदन्त नागसेने"ति।

१५--भवान्तरे न किञ्चित् सङ्क्रामति

राजाऽऽह--"भदन्त नागसेन, अस्ति कश्चित् सत्त्वो योऽस्मात् कायादन्यं कायं सङ्क्रामती"इति?

"न हि, महाराजे"ति।

"यदि, भदन्त नागसेन, अस्मात् कायादन्यं कायं सङ्क्रामन् नास्ति, ननु मुक्तो भविष्यति पापकैः कर्मभिरि"ति?

"आम्, महाराज, यदि न प्रतिसन्दध्यात्, मुक्तो भविष्यति पापकैः कर्मभिरिति। यस्माच्च खलु, महाराज, प्रतिसन्दधाति, तस्मान्न परिमुक्तः पापकैः कर्मभिरि"ति।

१--"औपम्यं कुर्वि"ति।

"यथा, महाराज, कश्चिदेव पुरुषोऽन्यतरस्य पुरुषस्याम्रमवहरेत्। किं स दण्डप्राप्तो भवेदि"ति?

"आम्, भदन्त, दण्डप्राप्तो भवेदि"ति।

"न खलु स, महाराज, तान्याम्राण्यवाहार्षीत्, यानि तेन रोपितानि। कस्माद् दण्डप्राप्तो भवेदि"ति?

"तानि, भदन्त, आम्राणि निःश्रित्य जातानि। तस्माद् दण्डप्राप्तो भवेदि"ति।

"एवमेव खो, महाराज, इमिना नामरूपेन कम्मं करोति सोभनं वा असोभनं वा, तेन कम्मेन अञ्ञं नामरूपं पटिसन्दहति, तस्मा न परिमुत्तो पापकेहि कम्मेही''ति ।

"कल्लो'सि, भन्ते नागसेना''ति ।

१६--कुहिं तानि कम्मानि तिट्ठन्ति

राजा आह--"भन्ते नागसेन, इमिना नामरूपेन कम्मं कतं कुसलं वा अकुसलं वा, कुहिं तानि कम्मानि तिट्ठन्ती''ति ?

"अनुबन्धेय्युं खो, महाराज, तानि कम्मानि छाया व अनपायिनी''ति ।

"सक्का पन, भन्ते, तानि कम्मानि दस्सेतुं 'इध वा इध वा तानि कम्मानि तिट्ठन्ती'''ति ?

"न सक्का, महाराज, तानि कम्मानि दस्सेतुं, इध वा इध वा तानि कम्मानि तिट्ठन्ती''ति ।

१-"ओपम्मं करोही''ति ।

"तं किं मञ्ञसि, महाराज, यानि'मानि रुक्खानि अनिब्बत्तफलानि, सक्का तेसं फलानि दस्सेतुं, इध वा इध वा तानि फलानि तिट्ठन्ती''ति ?

"न हि, भन्ते''ति ।

"एवमेव खो, महाराज, अब्भोच्छिन्नाय सन्ततिया न सक्का तानि कम्मानि, दस्सेतुं 'इध वा इध वा तानि कम्मानि तिट्ठन्ती'''ति।

"कल्लो'सि, भन्ते नागसेना''ति ।

१७-उप्पत्तिञाणं

राजा आह--"भन्ते नागसेन, यो उप्पज्जति जानाति सो 'उप्पज्जिस्सामी'''ति ?

"एवमेव खलु, महाराज, अनेन नामरूपेण कर्म करोति शोभनं वाऽशोभनं वा, तेन कर्मणाऽन्यन्नामरूपं प्रतिसन्दधाति, तस्मान्न परिमुक्तः पापकैः कर्मभिरि"ति ।

"कल्योऽसि, भदन्त नागसेने"ति ।

१६—कुतस्तानि कर्माणि तिष्ठन्ति

राजाऽऽह—"भदन्त नागसेन, अनेन नामरूपेण कर्म कृतं कुशलं वाऽकुशलं वा, कुतस्तानि कर्माणि तिष्ठन्ती"ति ?

"अनुबध्नीयुः खलु, महाराज, तानि कर्माणि छायेवानपायिनी"ति ।

"शक्यानि पुनर्भदन्त, तानि कर्माणि दर्शयितुं 'इह वा इह वा तानि कर्माणि तिष्ठन्ती'"ति ?

"न शक्यानि, महाराज, तानि कर्माणि दर्शयितुं 'इह वा इह वा तानि कर्माणि तिष्ठन्ती'"ति ।

१—"औपम्यं कुर्वि"ति ।

"तत्किं मन्यसे, महाराज, य इमे वृक्षा अनिर्वृत्तफलाः, शक्यानि तेषां फलानि दर्शयितुं 'इह वा इह वा तानि फलानि तिष्ठन्ती'"ति ?

"न हि, भदन्ते"ति ।

"एवमेव खलु, महाराज, अभ्यवच्छिन्नायां सन्ततौ न शक्यानि तानि कर्माणि दर्शयितुं 'इह वा इह वा तानि कर्माणि तिष्ठन्ती'"ति ।

"कल्योऽसि, भदन्त नागसेने"ति ।

१७—उत्पत्तिज्ञानम्

राजाऽऽह—"भदन्त नागसेन, य उत्पद्यते जानाति 'उत्पत्स्य'"इति ?

"आम, महाराज, यो उपज्जति जानाति सो 'उपज्जिस्सामि'"ति।

१—"ओपम्मं करोही"ति ।

"यथा, महाराज, कस्सको गहपतिको बीजानि पथवियं निक्खिपित्वा सम्मा देवे वस्सन्ते जानाति 'धञ्ञं निब्बत्तिस्सती'"ति ?

"आम, भन्ते, जानेय्या"ति ।

"एवमेव खो, महाराज, यो उप्पज्जति जानाति सो 'उप्पज्जिस्सामी'"ति ।

"कल्लो'सि, भन्ते नागसेना"ति ।

१८—अनुपादिसेसा निब्बानधातु

राजा आह—"भन्ते नागसेन, बुद्धो अत्थी"ति ?

"आम, महाराज, भगवा अत्थी"ति ।

"सक्का पन, भन्ते नागसेन, बुद्धो निदस्सेतुं, 'इध वा इध वा'"ति।

"परिनिब्बुतो, महाराज, भगवा अनुपादिसेसाय निब्बानधातुया । न सक्का भगवा निदस्सेतुं 'इध वा इध वा'"ति ।

१—"ओपम्मं करोही"ति ।

"तं किं मञ्ञसि, महाराज, महतो अग्गिक्खन्धस्स जलमानस्स याअच्चि अत्थङ्गता सक्का सा अच्चि दस्सेतुं 'इध वा इध वा'"ति ?

"न हि, भन्ते, निरुद्धा सा अच्चि अप्पञ्ञत्तिं गता"ति ।

"एवमे'व खो, महाराज, भगवा अनुपादिसेसाय निब्बानधातुया परिनिब्बुतो अत्थङ्गतो, न सक्का भगवा निदस्सेतुं, 'इध वा इध वा'ति । धम्मकायेन पन खो, महाराज, सक्का भगवा निदस्सेतुं । धम्मो हि, महाराज, भगवता देसितो"ति ।

"कल्लो'सि, भन्ते नागसेना"ति ।

पञ्चमो वग्गो

"आम्, महाराज, य उत्पद्यते जानाति स 'उत्पत्स्य'' इति ।

१–"औपम्यं कुर्वि''ति ।

"यथा, महाराज, कृषको गृहपतिको बीजानि पृथिव्यां निक्षिप्य सम्यग् देवे वर्षति जानाति 'धान्यं निर्वर्त्स्यती'' ति ?

"आम्, भदन्त, जानीयादि''ति ।

"एवमेव खलु, महाराज, य उत्पद्यते जानाति स 'उत्पत्स्य'' इति ।

"कल्योऽसि, भदन्त नागसेने''ति ।

१८—अनुत्पादिशेषो निर्वाणधातुः

राजाऽऽह–"भदन्त नागसेन, बुद्धोऽस्ती''ति ?

"आम्, महाराज, भगवानस्ती''ति ।

"शक्यः पुनर्भदन्त नागसेन, बुद्धो निदर्शयितुं 'इह वेह वे'' ति ?

"परिनिर्वृतो, महाराज, भगवाननुत्पादिशेषेण निर्वाणधातुना । न शक्यो भगवान् निदर्शयितुं 'इह वेह वे''ति ।

१–"औपम्यं कुर्वि''ति ।

"तत् किं मन्यसे, महाराज, महतोऽग्निस्कन्धस्य ज्वलतो यार्चिरस्तङ्गता शक्या साऽर्चिर्दर्शयितुं 'इह वेह वा''ति ?

"न, हि भदन्त, निरुद्धा साऽर्चिरप्रज्ञप्ति 'गते''ति ।

"एवमेव खलु, महाराज, भगवाननुत्पादिशेषेण निर्वाणधातुना परिनिर्वृतोऽस्तङ्गतः, न शक्यो निदर्शयितुं 'इह वेह वे'ति । धर्मकायेन पुनः खलु, महाराज, शक्यो भगवान् निदर्शयितुम् । धर्मो हि, महाराज, भगवता देशित'' इति ।

"कल्योऽसि, भदन्त नागसेने''ति ।

पञ्चमो वर्गः

१६--अयं कायो वणूपमो

राजा आह--"भन्ते नागसेन, पियो पब्बजितानं कायो"ति ?

"न खो, महाराज, पियो पब्बजितानं कायो"ति ?

"अथ किस्स नु खो भन्ते केलायथ ममायथा"ति ।

"किं पन ते, महाराज, कदाचि करहचि सङ्गामगतस्स कण्डप्पहारो होती"ति ?

"आम, भन्ते, होती"ति ।

"किं नु खो, महाराज, सो वणो आलेपेन च आलिम्पीयति तेलेन च मक्खीयति सुखुमेन च चोळपट्टेन पलिवेठीयती"ति ?

"आम, भन्ते, आलेपेन च आलिम्पीयति तेलेन च मक्खीयति सुखुमेन च चोळपट्टेन पलिवेठीयती"ति ।

"किं नु खो, महाराज, पियो ते वणो, तेन आलेपेन च आलिम्पीयति तेलेन च मक्खीयति सुखुमेन च चोळपट्टेन पलिवेठीयती"ति ?

"न मे, भन्ते, पियो वणो, अपि च मंसस्य रूहनत्थाय आलेपेन च आलिम्पीयति, तेलेन च मक्खीयति, सुखुमेन च चोळपट्टेन पलिवेठीयती"ति ।

"एवमे'व खो, महाराज, अप्पियो पब्बजितानं कायो । अथ च पब्बजिता अनज्झोसिता कायं परिहरन्ति ब्रह्मचरियानुग्गहाय । अपि च खो, महाराज, वणू'पमो कायो वुत्तो भगवता । तेन पब्बजिता वणमिव कायं परिहरन्ति अनज्झोसिता । भासितं पेतं, महाराज, भगवता--

'अल्लचम्मप्पटिच्छन्नो नवद्वारो महावणो ।
समन्ततो पग्घरति असुचि पूतिगन्धियो"ति ॥

"कल्लो'सि, भन्ते नागसेना"ति ।

१६—अयं कायो व्रणोपमः

राजाऽऽह–"भदन्त नागसेन, प्रियः प्रव्रजितानां काय"इति ?

"न खलु, महाराज, प्रियः प्रव्रजितानां काय"इति ।

"अथ कस्मान्नु खलु, भदन्त, केलायध्वं(?)ममायध्वमि"ति ?

"किम्पुनस्ते, महाराज, कदाचित् कर्हिचित् संग्रामगतस्य काण्डप्रहारो भवती"ति ?

"आम्, भदन्त, भवती"ति ।

"किन्नु, खलु, महाराज, स व्रण आलेपेन चालिप्यते तैलेन च म्रक्ष्यते (?) सूक्ष्मेण च चोलपट्टेन प्रतिवेष्ट्यत"इति ?

"आम्, भदन्त, आलेपेन चालिप्यते तैलेन च म्रक्ष्यते सूक्ष्मेण च चोलपट्टेन प्रतिवेष्ट्यत"इति ।

"किन्नु खलु, महाराज, प्रियस्ते व्रणः, येनालेपेन चालिप्यते तैलेन च म्रक्ष्यते सूक्ष्मेण च चोलपट्टेन प्रतिवेष्ट्यत"इति ?

"न मे, भदन्त, प्रियो व्रणः, अपि च मांसस्य रोहणार्थाय आलेपेन चालिप्यते, तैलेन च म्रक्ष्यते सूक्ष्मेण च चोलपट्टेन प्रतिवेष्ट्यत"इति ।

"एवमेव खलु, महाराज, अप्रियः प्रव्रजितानां कायः। अथ च प्रव्रजिता अनध्यवसिताः कायं परिहरन्ति ब्रह्मचर्यानुग्रहाय । अपि च खलु, महाराज, व्रणोपमः काय उक्तो भगवता। तेन प्रव्रजिता व्रणमिव कायं परिहरन्ति अनध्यवसिताः । भाषितमप्येतन्महाराज, भगवता––

आर्द्रचर्मप्रतिच्छन्नो नवद्वारो महाव्रणः ।
समन्ततः प्रक्षरति अशुचिः पूतिगन्ध"ति ॥

"कल्योऽसि, भदन्त नागसेने"ति ।

२०—बुद्धो सब्बञ्ञू सब्बदस्सावी

राजा आह–"भन्ते नागसेन, बुद्धो सब्बञ्ञू सब्बदस्सावी''ति ?

"आम, महाराज, भगवा सब्बञ्ञू सब्बदस्सावी''ति ।

"अथ किस्स नु खो, भन्ते नागसेन, सावकानं अनुपुब्बेन सिक्खापदं पञ्ञापेसी''ति ?

"अत्थि पन ते, महाराज, कोचि वेज्जो यो इमिस्सं पठवियं सब्बभेसज्जानि जानाती''ति ?

"आम, भन्ते, अत्थी''ति ।

"किन्नु खो, महाराज, सो वेज्जो गिलानकं सम्पत्ते काले भेसज्जं पायेति, उदाहु असम्पत्ते काले''ति ?

"सम्पत्ते काले, भन्ते, गिलानकं भेसज्जं पायेति, नो असम्पत्ते काले''ति ।

"एवमेव खो, महाराज, भगवा सब्बञ्ञू सब्बदस्सावी न असम्पत्ते काले सावकानं सिक्खापदं पञ्ञापेति, सम्पत्ते काले सावकानं सिक्खापदं पञ्ञापेति यावजीवं अनतिक्कमनीयं''ति ।

"कल्लो'सि, भन्ते नागसेना''ति ।

२१—द्वत्तिंसमहापुरिसलक्खणानि

राजा आह––"भन्ते नागसेन, बुद्धो द्वत्तिंसमहापुरिसलक्खणेहि समन्नागतो असीतिया च अनुब्यञ्जनेहि परिरञ्जितो सुवण्णवण्णो कञ्चनसन्निभत्तचो ब्यामप्पभो''ति ?

"आम, महाराज, भगवा द्वत्तिंसमहापुरिसलक्खणेहि समन्नागतो, असीतिया च अनुब्यञ्जनेहि परिरञ्जितो, सुवण्णवण्णो, कञ्चनसन्निभत्तचो, ब्यामप्पभो''ति ।

२०--बुद्धः सर्वज्ञः सर्वदर्शी

राजाऽऽह--"भदन्त नागसेन, बुद्धः सर्वज्ञः सर्वदर्शी"ति ?

"आम, महाराज, भगवान् सर्वज्ञः सर्वदर्शी"ति ।

"अथ कस्मान्नु खलु, भदन्त नागसेन, श्रावकाणामानुपूर्व्येण शिक्षापदं प्राजिज्ञपदि"ति ?

"अस्ति पुनस्ते, महाराज, कश्चिद् वैद्यो योऽस्यां, पृथिव्यां सर्वभैषज्यानि जानाती"ति ?

"आम्, भदन्त, अस्ती"ति ।

"किन्नु खलु, महाराज, स वैद्यो ग्लानकं सम्प्राप्ते काले भैषज्यं पाययति, उताहो असम्प्राप्ते काल"इति ?

"सम्प्राप्ते काले, भदन्त, ग्लानकं भैषज्यं पाययति, नासम्प्राप्ते काल"इति ।

"एवमेव खलु, महाराज, भगवान् सर्वज्ञः सर्वदर्शी नासम्प्राप्ते काले श्रावकेभ्यः शिक्षापदं प्रज्ञापयति, सम्प्राप्ते काले श्रावकेभ्यः शिक्षापदं प्रज्ञापयति यावज्जीवमनतिक्रमणीयमि"ति ।

"कल्योऽसि, भदन्त नागसेने"ति

२१--द्वात्रिंशन्महापुरुषलक्षणानि

राजाऽऽह--"भदन्त नागसेन, बुद्धो द्वात्रिंशन्महापुरुषलक्षणैः समन्वागतः अशीत्या चानुव्यञ्जनैः परिरञ्जितः सुवर्णवर्णः काञ्चनसन्निभत्वक् व्यामप्रभ"इति ?

"आम्, महाराज, भगवान् द्वात्रिंशन्महापुरुषलक्षणैः समन्वागतः, अशीत्या चाव्यनुञ्जनैः परिरञ्जितः, सुवर्णवर्णः, काञ्चनसन्निभत्वक्, व्यामप्रभ"इति ।

"किं पन'स्स, भन्ते, मातापितरो'पि द्वत्तिंसमहापुरिसलक्खणेहि समन्नागता असीतिया च अनुब्यञ्जनेहि परिरञ्जिता सुवण्णवण्णा कञ्चनसन्निभत्तचा ब्यामप्पभा"ति ?

"नो च'स्स, महाराज, मातापितरो द्वत्तिंसमहापुरिसलक्खणेहि समन्नागता असीतिया च अनुब्यञ्जनेहि परिरञ्जिता सुवण्णवण्णा कञ्चनसन्निभत्तचा ब्यामप्पभा"ति ।

"एवं सन्ते खो, भन्ते नागसेन, न उप्पज्जति बुद्धो द्वत्तिंसमहापुरिसलक्खणेहि समन्नागतो, असीतिया च अनुब्यञ्जनेहि परिरञ्जितो सुवण्णवण्णो, कञ्चनसन्निभत्तचो, ब्यामप्पभो ति । अपि च मातुसदिसो वा पुत्तो होति मातुपक्खो वा, पितुसदिसो वा पुत्तो होति पितुपक्खो वा"ति । थेरो आह—"अत्थि पन, महाराज, किञ्चि पदुमं सतपत्तं"ति ?

"आम, भन्ते, अत्थी"ति ।

"तस्स पन कुहिं सम्भवो"ति ?

"कद्दमे जायति, उदके आसीयती"ति ।

"किन्नु खो, महाराज, पदुमं कद्दमेन सदिसं वण्णेन वा गन्धेन वा रसेन वा"ति ?

"न हि, भन्ते"ति ।

"अथ उदकेन सदिसं वण्णेन वा गन्धेन वा रसेन वा"ति ?

"न हि, भन्ते"ति ।

"एवमेव खो, महाराज, भगवा 'द्वत्तिंसमहापुरिसलक्खणेहि समन्नागतो असीतिया च अनुब्यञ्जनेहि परिरञ्जितो, सुवण्णवण्णो, कञ्चनसन्निभत्तचो, ब्यामप्पभो ति । नो च'स्स मातापितरो द्वत्तिंसमहापुरिसलक्खणेहि समन्नागता असीतिया

"किम्पुनरस्य, भदन्त, मातापितरावपि द्वात्रिंशन्महापुरुषलक्षणैः समन्वागतौ अशीत्या चानुव्यञ्जनैः परिरञ्जितौ सुवर्णवर्णौं काञ्चनसन्निभत्वचौ व्यामप्रभावि"ति ?

"न चास्य, महाराज, मातापितरौ द्वात्रिन्महापुरुषलक्षणैः समन्वागतौ अशीत्या चानुव्यञ्जनैः परिरञ्जितौ सुवर्णवर्णौं काञ्चनसन्निभत्वचौ व्यामप्रभावि"ति ।

"एवं सति खलु, भदन्त नागसेन, नोत्पद्यते बुद्धो द्वात्रिंशन्महापुरुषलक्षणैः समन्वागतः, अशीत्या चानुव्यञ्जनैः परिरञ्जितः, सुवर्णवर्णः, काञ्चनसन्निभत्वक्, व्यायप्रभ इति । अपि च मातृसदृशो वा पुत्रो भवति मातृपक्षो वा, पितृसदृशो वा पुत्रो भवति पितृपक्षो वे"ति । स्थविर आह––"अस्ति पुनर्महाराज, किञ्चित् पद्मं शतपत्रमि"ति ?

"आम्, भदन्त, अस्ती"ति ।

"तस्य पुनः कुतः सम्भव"इति ?

"कर्दमे जायते, उदके आसीदती"ति ।

"किन्नु खलु, महाराज, पद्मं कर्दमेण सदृशं वर्णेन वा गन्धेन वा रसेन वे"ति ?"

"न हि, भदन्ते"ति ।

"अथोदकेन सदृशं वर्णेन वा गन्धेन वा रसेन वे"ति ?

"न हि, भदन्ते"ति ।

"एवमेव खलु, महाराज, भगवान् द्वात्रिंशन्महापुरुषलक्षणैः समन्वागतोऽशीत्या चानुव्यञ्जनैः परिरञ्जितः, सुवर्णवर्णः, काञ्चनसन्निभत्वक्, व्याभप्रभ इति । न चास्य मातापितरौ द्वात्रिंशन्महापुरुषलक्षणैः समन्वागतौ अशीत्या

च अनुब्यञ्जनेहि परिरञ्जिता सुवण्णवण्णा कञ्चनसन्निभत्तचा ब्यामप्पभा''ति ।

''कल्लो'सि, भन्ते नागसेना''ति ।

२२—भगवा ब्रह्मचारी

राजा आह—''भन्ते नागसेन, बुद्धो ब्रह्मचारो''ति ?

''आम, महाराज, भगवा ब्रह्मचारी''ति ।

''तेन हि, भन्ते नागसेन, बुद्धो ब्रह्मुनो सिस्सो''ति ?

''अत्थि पन ते, महाराज, हत्थिपामोक्खो''ति ?

''आम्, भन्ते, अत्थी''ति ।

''किं नु खो, महाराज, सो हत्थी कदाचि करहचि कोञ्चनादं नदती''ति ?

''आम, भन्ते, नदती''ति ।

''तेन हि, महाराज, सो हत्थी कोञ्चसकुणस्स सिस्सो''ति ।

''न हि, भन्ते''ति ।

''किं पन, महाराज, ब्रह्मा सबुद्धिको अबुद्धिको''ति ?

''सबुद्धिको, भन्ते''ति ।

''तेन हि, महाराज, ब्रह्मा भगवतो सिस्सो''ति !

''कल्लो'सि, भन्ते नागसेना''ति ।

२३—बुद्धस्स उपसम्पदा

राजा आह—''भन्ते नागसेन, उपसम्पदा सुन्दरा''ति ?

''आम, महाराज, उपसम्पदा सुन्दरा''ति ।

''अत्थि पन भन्ते बुद्धस्स उपसम्पदा, उदाहु नत्थी''ति ?

''उपसम्पन्नो खो, महाराज, भगवा बोधिरुक्खमूले सह सब्बञ्ञुतञाणेन, न'त्थि भगवतो उपसम्पदा अञ्ञेहि दिन्ना। यथा

चानुव्यञ्जनैः परिरञ्जितौ सुवर्णवर्णौ काञ्चनसन्निभत्वचौ व्यामप्रभावि''ति ।

''कल्योऽसि, भदन्त नागसेने''ति ।

२२—भगवान् ब्रह्मचारी

राजाऽऽह—''भदन्त नागसेन, बुद्धो ब्रह्मचारी''ति ?

''आम्, महाराज, भगवान् ब्रह्मचारी''ति ।

''तेन हि, भदन्त नागसेन, बुद्धो ब्रह्मणः शिष्य''इति ?

''अस्ति पुनस्ते, महाराज, हस्तिप्रमुख''इति ?

''आम्, भदन्त, अस्ती''ति ।

''किन्नु खलु, महाराज, स हस्ती कदाचित् कर्हिचित् क्रौञ्चनादं नदती''ति ?

''आम्, भदन्त, नदती''ति ।

''तेन हि, महाराज, स हस्ती क्रौञ्चशकुनस्य शिष्य''इति ?

''न हि, भदन्ते''ति ।

''किम्पुनर्महाराज, ब्रह्मा सबुद्धिकोऽबुद्धिक''इति ?

''सबुद्धिको, भदन्ते''ति ।

''तेन हि, महाराज, ब्रह्मा भगवतः शिष्य''इति !

''कल्योऽसि, भदन्त नागसेने''ति ।

२३—बुद्धस्योपसम्पदा

राजाऽऽह—''भदन्त नागसेन, उपसम्पदा सुन्दरे''ति ?

''आम्, महाराज, उपसम्पदा सुन्दरे''ति ।

''अस्ति पुनर्भदन्त, बुद्धस्योपसम्पदा, उताहो नास्ती''ति ?

''उपसम्पन्नः खलु, महाराज, भगवान् बोधिवृक्षमूले सह सर्वज्ञत्वज्ञानेन, नास्ति भगवत उपसम्पदाऽन्यैर्दत्ता । यथा

सावकानं, महाराज, भगवा सिक्खापदं पञ्ञापेति यावजीवं अनतिक्कमनीयं''ति ।

''कल्लो'सि, भन्ते नागसेना''ति ।

२४—उण्हं सीतलं च अस्सु

राजा आह—''भन्ते नागसेन, यो च मातरि मताय रोदति, यो च धम्मपेमेन रोदति, उभिन्नं तेसं रोदन्तानं कस्स अस्सु भेसज्जं, कस्स न भेसज्जं''ति ?

''एकस्स खो, महाराज, अस्सु रागदोसमोहेहि समलं उण्हं, एकस्स पीतिसोमनस्सेन विमलं सीतलं । यं खो, महाराज, सीतलं तं भेसज्जं, यं उण्हं तं न भेसज्जं''ति ।

''कल्लो'सि, भन्ते नागसेना''ति ।

२५—सरागवीतरागेसु नानाकरणं

राजा आह—''भन्ते नागसेन, किं नानाकरणं सरागस्स च वीतरागस्स चा''ति ?

''एको खो, महाराज, अज्झोसितो, एको अनज्झोसितो''ति ।

''किं एतं, भन्ते, अज्झोसितो अनज्झोसितो नामा''ति ?

''एको खो, महाराज, अत्थिको, एको अनत्थिको''ति ।

''पस्साम'हं, भन्ते, एवरूपं यो च सरागो यो च वीतरागो, सब्बो पे सो सोभनं येव इच्छति खादनीयं वा भोजनीयं वा, न कोचि पापकं इच्छती''ति ।

''अवीतरागो खो, महाराज, रसपटिसंवेदी च रसरागप्पटिसंवेदी च भोजनं भुञ्जति, वीतरागो पन रसपटिसंवेदी भोजनं भुञ्जति, नो च खो रसरागपटिसंवेदी''ति ।

''कल्लो'सि, भन्ते नागसेना''ति ।

श्रावकेभ्यो, महाराज, भगवान् शिक्षापदं प्रज्ञापयति यावज्जीवमनतिक्रमणीयमि''ति ।

''कल्योऽसि, भदन्त नागसेने''ति ।

२४—उष्णं शीतलं चाश्रु

राजाऽह—''भदन्त नागसेन, यश्च मातरि मृतायां रोदिति, यश्च धर्मप्रेम्णा रोदिति, उभयोस्तयो रुदतोः कस्याश्रु भैषज्यं, कस्य न भैषज्यमि''ति ?

''एकस्य खलु, महाराज, अश्रु रागद्वेषमोहैः समलमुष्णं, एकस्य प्रीतिसौमनस्येन विमलं शीतलम्। यत् खलु, महाराज, शीतलं तद् भैषज्यं, यदुष्णं तन्न भैषज्यमि''ति ।

''कल्योऽसि, भदन्त नागसेने''ति ।

२५—सरागवीतरागयोर्नानाकरणम्

राजाऽऽह—''भदन्त नागसेन, किं नानाकरणं सरागस्य च वीतरागस्य चे''ति ?

''एकः खलु, महाराज, अध्यवसितः, एकोऽनध्यवसित''इति ।

''किमेतद्, भदन्त, अध्यवसितोऽनध्यवसितो नामे''ति ?

''एकः खलु, महाराज, आर्थिकः, एकोऽनार्थिक''इति ।

''पश्याम्यहं, भदन्त, एवरूपं यश्च सरागो यश्च वीतरागः, सर्वोऽप्येष शोभनमेवेच्छति खादनीयं वा भोजनीयं वा, न कश्चित् पापकमिच्छती''ति ।

''अवीतरागः खलु, महाराज, रसप्रतिसंवेदी च रसरागप्रतिसंवेदी च भोजनं भुङ्क्ते, वीतरागः पुना रसप्रतिसंवेदी भोजनं भुङ्क्ते, न च खलु रसरागप्रतिसंवेदी''ति ।

''कल्योऽसि, भदन्त नागसेने''ति ।

२६—पञ्ञा कुहिं पटिवसति

राजा आह—"भन्ते नागसेन, पञ्ञा कुहिं पटिवसती"ति ?

"न कत्थचि, महाराजा"ति ।

"तेन हि, भन्ते नागसेन, न'त्थि पञ्ञा"ति ।

"वातो, महाराज, कुहिं पटिवसती"ति ?

"न कत्थचि, भन्ते"ति ।

"तेन हि, महाराज, नत्थि वातो"ति ।

"कल्लो'सि, भन्ते नागसेना"ति ।

२७—कतमो संसारो

राजा आह—"भन्ते नागसेन, यं पने'तं ब्रूसि—'संसारो'ति, कतमो सो संसारो"ति ?

"इध, महाराज, जातो इधेव मरति, इध मतो अञ्ञत्र उप्पज्जति, तहिं जातो तहिं येव मरति, तहिं मतो अञ्ञत्र उप्पज्जति। एवं खो, महाराज, संसारो होती"ति ।

१—"ओपम्मं करोही"ति ।

"यथा, महाराज, कोचिदेव पुरिसो पक्कं अम्बं खादित्वा अट्ठिं रोपेय्य । ततो महन्तो अम्बरुक्खो निब्बत्तित्वा फलानि ददेय्य । अथ सो पुरिसो ततो पि पक्कं अम्बं खादित्वा अट्ठिं रोपेय्य । ततोपि महन्तो अम्बरुक्खो निब्बत्तित्वा फलानि ददेय्य । एवमे'तेसं रुक्खानं कोटी न पञ्ञायति । एवमेव खो, महाराज, इध जातो इधेव मरति, इध मतो अञ्ञत्र उप्पज्जति। तहिं जातो तहिं येव मरति, तहिं मतो अञ्ञत्र उप्पज्जति, एवं खो, महाराज, संसारो होती"ति ।

"कल्लो'सि, भन्ते नागसेना"ति ।

२६—प्रज्ञा कुत्र प्रतिवसति

राजाऽऽह—"भदन्त नागसेन, प्रज्ञा कुत्र प्रतिवसती"ति ?

"न कुत्रचिन्महाराजे"ति।

"तेन हि, भदन्त नागसेन, नास्ति प्रज्ञे"ति।

"वातो, महाराज, कुत्र प्रतिवसती"तिं ?

"न कुत्रचिद्, भदन्ते"ति।

"तेन हि, महाराज, नास्ति वात"इति।

"कल्योऽसि, भदन्त नागसेने"ति।

२७—कतमः संसारः

राजाऽऽह—"भदन्त नागसेन, यत्पुनरेतद् ब्रवीषि—'संसार'इति, कतमः स संसार"इति ?

"इह, महाराज, जात इहैव म्रियते, इह मृतोऽन्यत्रोत्पद्यते, तत्र जातस्तत्रैव म्रियते, तत्र मृतोऽन्यत्रोत्पद्यते। एवं खलु, महाराज, संसारो भवती"ति।

१—"औपम्यं कुर्वि"ति।

"यथा, महाराज, कश्चिदेव पुरुषः पक्कमाम्रं खादित्वाऽस्थि रोपयेत्। ततो महानाम्रवृक्षो निर्वृत्य फलानि ददयात्। अथ स पुरुषस्ततोऽपि पक्कमाम्रं खादित्वाऽस्थि रोपयेत्। ततोऽपि महानाम्रवृक्षो निर्वृत्य फलानि ददयात्। एवमेतेषां वृक्षाणां कोटिर्न प्रज्ञायते। एवमेव खलु, महाराज, इह जात इहैव म्रियते, इह मृतोऽन्यत्रोत्पद्यते। तत्र जातस्तत्रैव म्रियते, तत्र मृतोऽन्यत्रोत्पद्यते। एवं खलु, महाराज, संसारो भवती"ति।

"कल्योऽसि, भदन्त नागसेने"ति।

२८—सतिया सरति

राजा आह—"भन्ते नागसेन, केन अतीतं चिरकतं सरती"ति ?

"सतिया, महाराजा"ति ।

"ननु, भन्ते नागसेन, चित्तेन सरति, नो सतिया"ति ।

"अभिजानासि नु त्वं, महाराज, किंचिदेव करणीयं कत्वा पमुट्ठं"ति ?

"आम, भन्ते"ति ।

"किं नु खो त्वं, महाराज, तस्मिं समये अचित्तको अहोसी"ति ?

"न हि, भन्ते, सति तस्मिं समये नाहोसी"ति ।

"अथ कस्मा त्वं, महाराज, एवमा'ह–'चित्तेन सरति, नो सतिया'"ति ?

"कल्लो'सि, भन्ते नागसेना"ति ।

२९—सतिया उप्पादो

राजा आह—"भन्ते नागसेन, सब्बा सति अभिजानन्ता उप्पज्जति, उदाहु कटुमिका व सती"ति ?

"अभिजानन्ता पि, महाराज, सति उपज्जति कटुमिकापि सती"ति ।

"एवञ्हि खो, भन्ते नागसेन, सब्बा सति अभिजानन्ता, नत्थि कटुमिका सती"ति ।

"यदि न'त्थि, महाराज, कटुमिका सति, न'त्थि किञ्चि सिप्पिकानं कम्मायतनेहि वा सिप्पायतनेहि वा विज्जाट्ठानेहि वा करणीयं, निरत्थिका आचरिया । यस्मा च खो, महाराज, अत्थि

२८—स्मृत्या स्मरति

राजाऽऽह–"भदन्त नागसेन, केनातीतं चिरकृतं स्मरती"ति ?

"स्मृत्या, महाराजे"ति ।

"ननु, भदन्त नागसेन, चित्तेन स्मरति, न स्मृत्ये"ति ।

"अभिजानासि नु त्वं, महाराज, किञ्चिदेव करणीयं कृत्वा प्रमुष्टमि"ति ?

"आम्, भदन्ते"ति ।

"किन्नु खलु त्वं, महाराज, तस्मिन् समयेऽचित्तकोऽभूरि"ति ?

"न हि, भदन्त, स्मृतिस्तस्मिन् समये नाभूदि"ति ।

"अथ कस्मात्त्वं, महाराज, एवमाह—'चित्तेन स्मरति, न स्मृत्ये"ति ?

"कल्योऽसि, भदन्त नागसेने"ति ।

२६—स्मृतेरुत्पादः

राजाऽऽह—"भदन्त नागसेन, सर्वा स्मृतिरभिज्ञानत उत्पद्यते, उताहो कृत्रिमकैव स्मृतिरि"ति ?

"अभिज्ञानतोऽपि, महाराज, स्मृतिरुत्पद्यते, कृत्रिमकाऽपि स्मृतिरि"ति ।

"एवं हि खलु, भदन्त नागसेन, सर्वा स्मृतिरभिज्ञानतः, नास्ति कृत्रिमका स्मृतिरि"ति ।

"यदि नास्ति, महाराज, कृत्रिमका स्मृतिः, नास्ति किञ्चिच्छिल्पकानां कर्मायतनैर्वा शिल्पायतनैर्वा विद्यास्थानैर्वा करणीयम्, निरर्थका आचार्याः। यस्माच्च खलु महाराज, अस्ति

कट्ठुमिका सति, तस्मा अत्थि कम्मायतनेहि वा सिप्पायतनेहि वा विज्जट्ठानेहि वा करणीयं, अत्थो च आचरियेही''ति ।

"कल्लो'सि, भन्ते नागसेना''ति ।

छट्ठो वग्गो

३०—सतिउप्पादस्स सत्तरस आकारा

राजा आह--"भन्ते नागसेन, कतिहाकारेहि सति उप्पज्जती''ति ?

"सत्तरसहाकारेहि, महाराज, सति उप्पज्जती''ति ।

"कतमेहि सत्तरसहाकारेही''ति ?

"अभिजानतो'पि, महाराज, सति उप्पज्जति, कट्ठुमिकाय पि सति उप्पज्जति, ओळारिकविञ्ञाणतो'पि सति उपज्जति, हितविञ्ञाणतो'पि सति उप्पज्जति, अहितविञ्ञाणतो'पि सति उप्पज्जति, सभागनिमित्ततो'पि सति उप्पज्जति, विसभागनिमित्ततो'पि सति उप्पज्जति, कथाभिञ्ञाणतो पि सति उप्पज्जति,लक्खणतो'पि सति उप्पज्जति, सारणतो'पि सति उपज्जति, मुद्दातो'पि सति उपज्जति, गणनातो'सति उपज्जति, धारणतो'पि सति उप्पज्जति, भावनातोपि सति उप्पज्जति पोत्थकनिबन्धनतो'पि सति उप्पज्जति, उपनिक्खेपतो'पि सति उप्पज्जति, अनुभूततो'पि सति उप्पज्जतीति ।

"कथं अभिजानतो सति उप्पज्जति ?यथा, महाराज, आयस्मा च आनन्दो खुज्जुत्तरा च उपासिका । ये वा पन'ञ्ञे पि केचि जातिस्सरा जातिं सरन्ति, एवं अभिजानतो सति उप्पज्जति ।

कृत्रिमका स्मृतिः, तस्मादस्ति कर्मायतनैर्वा शिल्पायतनैर्वा विद्यास्थानैर्वा करणीयम्, अर्थश्चाचार्यैरि''ति ।

''कल्योऽसि, भदन्त नागसेने''ति ।

षष्ठो वर्गः

३०—स्मृत्युत्पादस्य सप्तदश आकाराः

राजाऽऽह—''भदन्त नागसेन, कतिधाकारैः स्मृतिरुत्पद्यत''इति ?

''सप्तदशधाकारैर्महाराज, स्मृतिरुत्पद्यत''इति ।

''कतमैः सप्तदशधाकारैरि''ति ?

''अभिज्ञानतोऽपि, महाराज, स्मृतिरुत्पद्यते, कृत्रिमकया अपि स्मृतिरुत्पद्यते, औदारिकविज्ञानतोऽपि स्मृतिरुत्पद्यते, हितविज्ञानतोऽपि स्मृतिरुत्पद्यते, अहितविज्ञानतोऽपि स्मृतिरुत्पद्यते, सभागनिमित्ततोऽपि स्मृतिरुत्पद्यते, विसभागनिमित्ततोऽपि स्मृतिरुत्पद्यते, कथाभिज्ञानतोऽपि स्मृतिरुत्पद्यते, लक्षणतोऽपि स्मृतिरुत्पद्यते, स्मरणतोऽपि स्मृतिरुत्पद्यते, मुद्रातोऽपि स्मृतिरुत्पद्यते, गणनातोऽपि स्मृतिरुत्पद्यते, धारणतोऽपि स्मृतिरुत्पद्यते, भावनातोऽपि स्मृतिरुत्पद्यते, पुस्तकनिबन्धनतोऽपि स्मृतिरुत्पद्यते, उपनिक्षेपतोऽपि स्मृतिरुत्पद्यते, अनुभूततोऽपि स्मृतिरुत्पद्‌यत इति ।

''कथमभिज्ञानतः स्मृतिरुत्पद्‌यते ? यथा महाराज, आयुष्मांश्चानन्दः क्षुद्रोत्तरा चोपासिका । य एव पुनरन्येऽपि केचिज्जातिस्मरा जातिं स्मरन्ति, एवमभिज्ञानतः स्मृतिरुत्पद्यते ।

"कथं कटुमिकाय सति उप्पज्जति ? यो पकतिया मुट्ठस्सतिको, परे च तं सरापनत्थं निबन्धन्ति, एवं कटुमिकाय सति उप्पज्जति।

"कथं ओळारिकविञ्ञाणतो सति उप्पज्जति ? यदा रज्जे वा अभिसित्तो होति, सोतापत्तिफलं वा पत्तो होति, एवं ओळारिकविञ्ञाणतो सति उप्पज्जति।

"कथं हितविञ्ञाणतो सति उप्पज्जति ? यम्हि सुखापितो असुकस्मि एवं सुखापितो'ति सरति, एवं हितविञ्ञाणतो सति उप्पज्जति।

"कथं अहितविञ्ञाणतो सति उप्पज्जति ? यम्हि दुक्खापितो अमुकस्मि एवं दुक्खापितो'ति सरति, एवं अहितविञ्ञागतो सति उप्पज्जति।

"कथं सभागनिमित्ततो सति उप्पज्जति ? सदिसं पुग्गलं दिस्वा मातरं वा पितरं वा भातरं वा भगिनिं वा सरति; ओट्ठं वा गोणं वा गद्रभं वा दिस्वा अञ्ञं तादिसं ओट्ठं वा गोणं वा गद्रभं वा सरति, एवं सभागनिमित्ततो सति उप्पज्जति।

"कथं विसभागनिमित्ततो सति उप्पज्जति ? असुकस्स नाम वण्णो एदिसो, सद्दो एदिसो, गन्धो एदिसो, रसो एदिसो, फोट्ठब्बो एदिसो'ति सरति, एवं विसभागनिमित्ततो'पि सति उप्पज्जति।

"कथं कथाभिञ्ञाणतो सति उप्पज्जति ? यो पकतिया मुट्ठस्सतिको होति तं परे सरापेन्ति, तेन सो सरति, एवं कथाभिञ्ञाणतो सति उप्पज्जति।

"कथं लक्खणतो सति उप्पज्जति ? यो पकतिया बलीबद्दानं अङ्केन जानाति, लक्खणेन जानाति, एवं लक्खणतो सति उप्पज्जति।

"कथं कृत्रिमकया स्मृतिरुत्पद्यते ? यः प्रकृत्या मुष्टस्मृतिकः, परे च तं स्मारणार्थं निबध्नन्ति, एवं कृत्रिमकया स्मृतिरुत्पद्यते ।

"कथमौदारिकविज्ञानतः स्मृतिरुत्पद्यते ? यदा राज्ये वाऽभिषिक्तो भवति, स्रोतापत्तिफलं वा प्राप्तो भवति, एवमौदारिकविज्ञानतः स्मृतिरुत्पद्यते ।

"कथं हितविज्ञानतः स्मृतिरुत्पद्यते ? यत्र सुखापितोऽमुकस्मिन्नेवं सुखापित इति स्मरति, एवं हितविज्ञानतःस्मृतिरुत्पद्यते ।

"कथमहितविज्ञानतः स्मृतिरुत्पद्यते ? यत्र दुःखापितोऽमुकस्मिन्नेवं दुःखापितइति स्मरति, एवमहितविज्ञानतः स्मृतिरुत्पद्यते ।

"कथं सभागनिमित्ततः स्मृतिरुत्पद्यते ? सदृशं पुद्गलं दृष्ट्वा मातरं वा पितरं वा भ्रातरं वा भगिनीं वा स्मरति; उष्ट्रं वा गोणं वा गर्दभं वा दृष्ट्वाऽन्यं तादृशं उष्ट्रं वा गोणं वा गर्दभं वा स्मरति एवं सभागनिमित्ततः स्मृतिरुत्पद्यते ।

"कथं विसभागनिमित्ततः स्मृतिरुत्पद्यते ? अमुकस्य नाम वर्ण ईदृशः, शब्द ईदृशः, गन्ध ईदृशः, रस ईदृशः, स्पर्श ईदृश इति, स्मरति एवं विसभागनिमित्ततोऽपि स्मृतिरुत्पद्यते ।

"कथं कथाभिज्ञानतः स्मृतिरुत्पद्यते ? यः प्रकृत्या मुष्टस्मृतिको भवति, परे तं स्मारयन्ति, तेन स स्मरति एवं कथाभिज्ञानतः स्मृतिरुत्पद्यते ।

"कथं लक्षणतः स्मृतिरुत्पद्यते ? यः प्रकृत्या बलीवर्दानामङ्केन जानाति, लक्षणेन जानाति, एवं लक्षणतः स्मृतिरुत्पद्यते ।

"कथं सारणतो सति उप्पज्जति ? यो पकतिया मुट्ठस्सतिको होति, यो तं–'सराहि भो सराहि भो'ति पुनप्पुनं सरापेति, एवं सारणतो सति उप्पज्जति ।

"कथं मुद्दातो सति उप्पज्जति ? लिपिया सिक्खितत्ता जानाति इमस्स अक्खरस्स अनन्तरं इमं अक्खरं कातब्बं'ति, एवं मुद्दातो सति उप्पज्जति ।

"कथं गणनातो सति उपज्जति ? गणनाय सिक्खितत्ता गणका बहुं पि गणेन्ति, एवं गणनातो सति उप्पज्जति ।

"कथं धारणतो सति उप्पज्जति ? धारणाय सिक्खितत्ता धारणका बहुं पि धारेन्ति, एवं धारणतो सति उप्पज्जति ।

"कथं भावनातो सति उप्पज्जति ? इध भिक्खु अनेकविहितं पुब्बेनिवासं अनुस्सरति, सेय्यथीदं—एकं पि जातिं, द्वे पि जातियो...पे...इति साकारं सउद्देसं पुब्बेनिवासं अनुस्सरति, एवं भावनातो सति उप्पज्जति ।

"कथं पोत्थकनिबन्धनतो सति उप्पज्जति । राजानो अनुसासनियं अस्सरन्ता, एकं पोत्थकं आरहथा'ति, तेन पोत्थकेन अनुस्सरन्ति, एवं पोत्थकनिबन्धनतो सति उप्पज्जति ।

'कथं उपनिक्खेपतो सति उप्पज्जति ? उपनिक्खित्तं भण्डं दिस्वा सरति । एवं उपनिक्खेपतो सति उप्पज्जति ।

"कथं अनुभूततो सति उप्पज्जति ? दिट्ठत्ता रूपं सरति, सुतत्ता सद्दं सरति, घायितत्ता गन्धं सरति, सायितत्ता रसं सरति, फुट्ठत्ता फोट्ठब्बं सरति, विञ्ञातत्ता धम्मं सरति । एवं अनुभूतत्तो सति उप्पज्जति । इमेहि खो, महाराज, सत्तरसहाकारेहि सति उप्पज्जती"ति ।

"कथं स्मारणतः स्मृतिरुत्पद्यते ? यः प्रकृत्या मुष्टस्मृतिको भवति यस्तं–'स्मर भो स्मर भो' इति पुनःपुनः स्मारयति, एवं स्मारणतः स्मृतिरुत्पद्यते ।

"कथं मुद्रातः स्मृतिरुत्पद्यते ? लिप्या शिक्षितत्वाज्जानाति अस्या क्षरस्यानन्तरमिदमक्षरं कर्तव्यमिति, एवं मुद्रातः स्मृतिरुत्पद्यते ।

"कथं गणनातः स्मृतिरुत्पद्यते ? गणनया शिक्षितत्वाद्गणका बह्वपि गणयन्ति, एवं गणनातः स्मृतिरुत्पद्यते ।

"कथं धारणतः स्मृतिरुत्पद्यते ? धारणया शिक्षितत्वाद् धारणका बह्वपि धारयन्ति, एवं धारणतः स्मृतिरुत्पद्यते ।

"कथं भावनातः स्मृतिरुत्पद्यते ? इह भिक्षुरनेकविहितं पूर्वे निवासमनुस्मरति, तद्यथा––एकामपि जातिं, द्वे अपि जात्यौ,...प्रा०...इति साकारं सोद्देशं पूर्वेनिवासमनुस्मरति, एवं भावनातः स्मृतिरुत्पद्यते ।

"कथं पुस्तकनिबन्धनतः स्मृतिरुत्पद्यते ? राजानोऽनुशासनीयमनुस्मरन्तः, एकं पुस्तकमाहरतेति तेन पुस्तकेणानुस्मरन्ति, एवं पुस्तकनिबन्धनतः स्मृतिरुत्पद्यते ।

"कथमुपनिक्षेपतः स्मृतिरुत्पद्यते ? उपनिक्षिप्तं भाण्डं दृष्ट्वा स्मरति । एवमुपनिक्षेपतः स्मृतिरुत्पद्यते ।

"कथमनुभूततः स्मृतिरुत्पद्यते ? दृष्टत्वाद् रूपं स्मरति, श्रुतत्वाच्छब्दं स्मरति, घ्रातत्वाद् गन्धं स्मरति, स्वदित्वाद् रसं स्मरति, स्पृष्टत्वात् स्पर्शं स्मरति, विज्ञातत्वाद् धर्मं स्मरति । एवमनुभूततः स्मृतिरुत्पद्यते । एभिः खलु, महाराज, सप्तदशधाकारैः स्मृतिरुत्पद्यत"इति ।

"कल्लो'सि, भन्ते नागसेना"ति ।

३१--बुद्धस्सतिया आनुभावो

राजा आह--"भन्ते नागसेन, तुम्हे एवं भणथ--'यो वस्ससतं अकुसलं करेय्य, मरणकाले च एकं बुद्धगुणं सतिं पटिलभेय्य, सो देवेसु उप्पज्जेय्या'ति, एतं न सद्दहामि। एवं च पन वदेत्थ-'एकेन पाणातिपातेन निरये उप्पज्जेय्या'ति, एतं पि न सद्दहामी"ति ।

"तं किं मञ्ञसि, महाराज, खुद्दको'पि पासाणो विना नावाय उदके उप्पिलवेय्या"ति ?

"न हि, भन्ते"ति ।

"किं नु खो, महाराज, वाहसतं पि पासाणानं नावाय आरोपितं उदके उप्पिलवेय्या"ति ?

"आम, भन्ते"ति ।

"यथा,महाराज,नावा,एवं कुसलानि कम्मानिद ट्ठब्बानी"ति।

"कल्लो'सि, भन्ते नागसेना"ति ।

३२--दुक्खनिरोधाय वायामो

राजा आह--"भन्ते नागसेन, किं तुम्हे अतीतस्स दुक्खस्स पहानाय वायमथा"ति ?

"न हि, महाराजा"ति ।

"किं पन,भन्ते,अनागतस्स दुक्खस्स पहानाय वायमथा"ति ?

"न हि, महाराजा"ति ।

"किं पन पच्चुप्पन्नस्स दुक्खस्स पहानाय वायमथा"ति ?

"न हि, महाराजा"ति ।

"यदि तुम्हे न अतीतस्स दुक्खस्स पहानाय वायमथ, न अनागतस्स दुक्खस्स पहानाय वायमथ, न पच्चुप्पन्नस्स

"कल्योऽसि, भदन्त नागसेने"ति ।

३१—बुद्धस्मृतेरानुभावः

राजाऽऽह—"भदन्त नागसेन, यूयमेवं भणथ—'यो वर्षशतमकुशलं कुर्यात्, मरणकाले चैकं बुद्धगुणं स्मृतिं प्रतिलभेत, स देवेषूत्पद्यते'ति, एतन्न श्रद्दधामि । एवं च पुनर्वदथ—'एकेन प्राणातिपातेन निरये उत्पद्यते'ति । एतदपि न श्रद्दधामि"ति ।

"तत्किं मन्यसे, महाराज, क्षुद्रकोऽपि पाषाणो विना नावा उदके उपप्लवेदि"ति ?

"न हि, भदन्ते"ति ।

"किन्नु खलु, महाराज, वाहशतमपि पाषाणानां नावि आरोपितमुदके उपप्लवेदि"ति ?

"आम्, भदन्ते"ति ।

"यथा, महाराज, नौरेवं कुशलानि कर्माणि द्रष्टव्यानी"ति ।

"कल्योऽसि, भदन्त नागसेने"ति ।

३२—दुःखनिरोधाय व्यायामः

राजाऽऽह—"भदन्त नागसेन, किं यूयमतीतस्य दुःखस्य प्रहाणाय व्यायमथे"ति ?

"न हि, महाराजे"ति ।

"किम्पुनर्भदन्त, अनागतस्य दुःखस्य प्रहाणाय व्यायमथे"ति ?

"नहि, महाराजे"ति ।

"किम्पुनः प्रत्युत्पन्नस्य दुःखस्य प्रहाणाय व्यामथे"ति ?

"न हि, महाराजे"ति ।

"यदि यूयं नातीतस्य दुःखस्य प्रहाणाय व्यायमथ, नानागतस्य दुःखस्य प्रहाणाय व्यायमथ, न प्रत्युत्पन्नस्य

दुक्खस्स पहानाय वायमथ, अथ किम'त्थाय वायमथा''ति ? थेरो आह--'किन्ति, महाराज, इदं च दुक्खं निरुज्झेय्य, अञ्ञं च दुक्खं नु'प्पज्जेय्या'ति, एतदत्थाय वायमामा''ति ।

''अत्थि पन ते, भन्ते नागसेन, अनागतं दुक्खं''ति ?

''न'त्थि, महाराजा''ति ।

''तुम्हे खो, भन्ते नागसेन, अतिपण्डिता, ये तुम्हे असन्तानं अनागतानं दुक्खानं पहानाय वायमथा''ति ।

''अत्थि पन ते, महाराज, केचि पटिराजानो पच्चत्थिका पच्चामित्ता पच्चुपट्ठिता होन्ती''ति ?

''आम, भन्ते अत्थी''ति ।

''किं नु खो, महाराज, तदा तुम्हे परिखं खणापेय्याथ, पाकारं चिनापेय्याथ, गोपुरं कारापेय्याथ, अट्टालकं कारापेय्याथ, धञ्ञं अतिहरापेय्याथा''ति ।

''न हि, भन्ते पटिगच्चे'व तं पटियत्तं होती''ति ।

''किं तुम्हे, महाराज, तदा हत्थिस्मिं सिक्खेय्याथ, अस्सस्मिं सिक्खेय्याथ, रथस्मिं सिक्खेय्याथ, धनुस्मिं सिक्खेय्याथ, थरुस्मिं सिक्खेय्याथा''ति ?

''न हि, भन्ते, पटिगच्चेव तं सिक्खितं होती''ति ।

''किस्स'त्थाया''ति ?

''अनागतानं, भन्ते, भयानं पटिबाहन'त्थाया''ति ।

''किं नु खो, महाराज, अत्थि अनागतं भयं''ति ?

''न'त्थि, भन्ते''ति ।

''तुम्हे च खो, महाराज, अतिपण्डिता, ये तुम्हे असन्तानं मनागतानं भयानं पटिबाहनत्थाय पटियादेथा''ति ।

दुःखस्य प्रहाणाय व्यायमथ, अथ किमर्थं व्यायमथे''ति ? स्थविर आह--''किमिति, महाराज, इदं च दुःखं निरुन्ध्यात्, अन्यच्च दुःखं नोत्पद्येतेति, एतदर्थं व्यायमाम''इति ।

''अस्ति पुनस्ते, भदन्त नागसेन, अनागतं दुःखमि''ति ?

''नास्ति, महाराजे''ति ।

''यूयं खलु, भदन्त नागसेन, अतिपण्डिताः, ये यूयमसतामनागतानं दुःखानां प्रहाणाय व्यायमथे''ति ।

''सन्ति, पुनस्ते, महाराज केचित् प्रतिराजाः प्रत्यर्थिकाः प्रत्यमित्राः प्रत्युपस्थिता भवन्ती''ति ?

''आम्, भदन्त, सन्ती''ति ।

''किन्नु खलु, महाराज, तदा यूयं परिखां खानयथ, प्राकारं चाययथ, गोपुरं कारयथ, अट्टालकं कारयथ, धान्यमतिहारयथे''ति ?

''न हि, भदन्त, प्रतिगत्यैव तत् प्रतिपन्नं भवती''ति ।

''किं यूयं, महाराज, तदा हस्तिनि शिक्षेथाः, अश्वे शिक्षेथाः, रथे शिक्षेथाः, धनुषि शिक्षेथाः त्सरौ शिक्षेथा''इति ?

''न हि, भदन्त, प्रतिगत्यैव तत् शिक्षितं भवती''ति ।

''कस्मा अर्थाया''ति ?

''अनागतानां, भदन्त, भयानां प्रतिवाहनार्थाये''ति ।

''किं नु खलु, महाराज, अस्ति अनागतं भयमि''ति ?

''नास्ति, भदन्ते''ति ।

''यूयं च खलु, महाराज, अतिपण्डिताः, ये यूयमसतामनागतानां भयानां प्रतिवाहनार्थाय प्रतिपादयथे''ति ।

१–"ओपम्मं करोही"ति ।

"तं कि मञ्ञसि, महाराज, यदा त्वं पिपासितो भवेय्यासि तदा त्वं उदपानं खणापेय्यासि, पोक्खरणिं खणापेय्यासि, तळाकं खणापेय्यासि, 'पानीयं पिविस्सामी'"ति ?

"न हि, भन्ते, पटिगच्चे'व तं पटियत्तं होती"ति ।

"किस्स'त्थाया"ति ?

"अनागतानं भन्ते, पिपासानं पटिबाहन'त्थाय पटियत्तं होती"ति ।

"अत्थि पन, महाराज, अनागता पिपासा"ति ?

"न'त्थि, भन्ते"ति ।

"तुम्हे खो, महाराज, अतिपण्डिता, ये तुम्हे असन्तानं अनागतानं पिपासानं पटिबाहनत्थाय तं पटियादेथा"ति ।

२–"भिय्यो ओपम्मं करोही"ति ।

"तं कि मञ्ञसि, महाराज, यदा त्वं बुभुक्खितो भवेय्यासि तदा त्वं खेत्तं कस्सापेय्यासि, सालिं वपापेय्यासि 'भत्तं भुञ्जिस्सामी'"ति ?

"न हि, भन्ते, पटिगच्चे'व तं पटियत्तं होती"ति ।

"किस्सत्थाया"ति ?

"अनागतानं, भन्ते, बुभुक्खानं पटिबाहनत्थाया"ति ।

"अत्थि पन, महाराज, अनागता बुभुक्खा"ति ?

"नत्थि, भन्ते"ति ।

"तुम्हे खो, महाराज, अतिपण्डिता ये तुम्हे असन्तानं अनागतानं बुभुक्खानं पटिबाहनत्थाय पटियादेथा"ति ।

"कल्लो'सि, भन्ते नागसेना"ति ।

१–"औपम्यं कुर्वि"ति ।

"तत्किं मन्यसे, महाराज, यदा त्वं पिपासितो भवेस्तदात्वमुदपानं खानयेः, पुष्करणीं खानयेः, तटाकं खानयेः, 'पानीयं पास्यामी'"ति ?

"न हि, भदन्त, प्रतिगत्यैव तत् प्रतिपन्नं भवती"ति ।

"कस्मा अर्थाये"ति ।

"अनागतानां, भदन्त, पिपासानां प्रतिवाहनार्थाय प्रतिपन्नं भवती"ति ?

"अस्ति पुनर्महाराज, अनागता पिपासे"ति ?

"नास्ति, भदन्ते"ति ।

"यूयं खलु, महाराज, अतिपण्डिताः, ये यूयमसतीनामनागतानां पिपासानां प्रतिवाहनार्थाय तत्प्रतिपादयथे"ति ।

२–"भूय औपम्यं कुर्वि"ति ।

"तत्किं मन्यसे, महाराज, यदा त्वं बुभुक्षितो भवेस्तदा त्वं क्षेत्रं कर्षयेः, शालिं वापयेः 'भक्तं भोक्ष्यामी'"ति ?

"न हि, भदन्त, प्रतिगत्यैव तत् प्रतिपन्नं भवती"ति ।

"कस्मा अर्थाये"ति ?

"अनागतानां, भदन्त, बुभुक्षाणां प्रतिवाहनार्थाये"ति ।

"अस्ति पुनर्महाराज, अनागता बुभुक्षे"ति ?

"नास्ति, भदन्ते"ति ।

"यूयं खलु, महाराज, अतिपण्डिता ये यूयमसतीनामनागतानां बुभुक्षाणां प्रतिवाहनार्थाय प्रतिपादयथे"ति ।

"कल्योऽसि, भदन्त, नागसेने"ति ।

३३—कीव दूरो ब्रह्मलोको

राजा आह—"भन्ते नागसेन, कीवदूरो इतो ब्रह्मलोको"ति ?

"दूरो खो, महाराज, इतो ब्रह्मलोको। कूटागारमत्ता सिला तम्हा पतिता अहोरत्तेन अट्ठचत्तालीसयोजनसहस्सानि भस्समाना चतूहि मासेहि पथवियं पतिट्ठहेय्या"ति ।

"भन्ते नागसेन, तुम्हे एवं भणथ—'सेय्यथा'पि बलवा पुरिसो सम्मिञ्जितं वा बाहं पसारेय्य, पसारितं वा बाहं सम्मिञ्जेय्य, एवमेव इद्धिमा भिखु चेतोवसिप्पत्तो जम्बुदीपे अन्तरहितो ब्रह्मलोके पातुभवेय्या'ति एतं वचनं न सद्दहामि एवं अतिसीघं ताव बहूनि योजनसतानि गच्छिस्सती"ति ?

थेरो आह—"कुहिं पन, महाराज, तव जातभूमी"ति ?

"अत्थि, भन्ते, अलसन्दो नाम दीपो। तत्था'हं जातो"ति।

"कीव दूरो, महाराज, इतो अलसन्दो होती"ति ?

"द्विमत्तानि, भन्ते, योजनसतानी"ति।

"अभिजानासि नु त्वं, महाराज, तत्थ किञ्चिदेव करणीयं करित्वा सरिता"ति ?

"आम, भन्ते, सरामी"ति।

"लहुं खो त्वं, महाराज, गतो'सि द्विमत्तानि योजनसतानी"ति ।

"कल्लो'सि, भन्ते नागसेना"ति ।

३४—समका पटिसन्धि

राजा आह—"भन्ते नागसेन, यो इध कालङ्कतो ब्रह्मलोके उप्पज्जेय्य, यो च इध कालङ्कतो कस्मीरे उप्पज्जेय्य, को चिरतरं को सीघतरं"ति ?

३३--कियद्दूरो ब्रह्मलोकः

राजाऽऽह-"भदन्त नागसेन, कियद्दूर इतो ब्रह्मलोक"इति ?

"दूरः खलु, महाराज, इतो ब्रह्मलोकः । कूटागारमात्रा शिला तस्मात् पतिताऽहोरात्रेणाष्टचत्वारिंशद्योजनशतसहस्राणि भ्रश्यमाना चतुर्भिर्मासैः पृथिव्यां प्रतिष्ठेदि"ति ।

"भदन्त, नागसेन, यूयमेवं भणथ--'तद्यथापि बलवान् पुरुषः सम्मिञ्जितं (?) वा बाहुं प्रसारयेत्, प्रसारितं वा बाहुं सम्मिञ्जेय्य (?), एवमेव ऋद्धिमान् भिक्षुश्चेतोवशिप्राप्तो जम्बुद्वीपेऽन्तर्हितो ब्रह्मलोके प्रादुर्भवेदि'ति, एतद् वचनं न श्रद्दधामि, एवमतिशीघ्रं तावद् बहूनि योजनशतानि गमिष्यती"ति ?

स्थविर आह-"कुत्र पुनर्महाराज, तव जातभूमिरि"ति ?

"अस्ति, भदन्त, अलसन्दो नाम द्वीपः । तत्राहं जात"इति ।

"कियद्दूरो, महाराज, इतोऽलसन्दो भवती"ति ?

"द्विमात्राणि, भदन्त, योजनशतानी"ति ।

"अभिजानासि नु त्वं, महाराज, तत्र किञ्चिदेव करणीयं कृत्वा स्मर्ते"ति ?

"आम्, भदन्त, स्मरामी"ति ।

"लघु खलु त्वं, महाराज, गतोऽसि द्विमात्राणि योजनशतानी"ति ।

"कल्योऽसि, भदन्त, नागसेने"ति ।

३४—समका प्रतिसन्धिः

राजाऽऽह--"भदन्त नागसेन, य इह कालङ्कृतो ब्रह्मलोके उत्पद्येत, यश्चेह कालङ्कृतः कश्मीरे उत्पद्येत, कश्चिरतरं कः शीघ्रतरमि"ति ?

"समकं, महाराजा"ति ।

१–"ओपम्मं करोही"ति ।

"कुहिं पन, महाराज, तव जातनगरं"ति ?

"अत्थि, भन्ते, कलसिगामो नाम । तत्था'हं जातो"ति ।

"कीव दूरो, महाराज, इतो कलसिगामो होती"ति ?

"द्विमत्तानि, भन्ते, योजनसतानी"ति ।

"कीव दूरं, महाराज, इतो कस्मीरं होती"ति ?

"द्वादस, भन्ते, योजनानी"ति ।

"इङ्घ त्वं, महाराज, कलसिगामं चिन्तेही"ति ।

"चिन्तितो, भन्ते"ति ।

"इङ्घ त्वं, महाराज, कस्मीरं चिन्तेही"ति ।

"चिन्तितं, भन्ते"ति ।

"कतमं नु खो, महाराज, चिरेन चिन्तितं, कतमं सीघतरं"ति ?

"समकं, भन्ते"ति ।

"एवमे'व खो, महाराज, यो इध कालङ्कतो ब्रह्मलोके उप्पज्जेय्य, यो च इध कालङ्कतो कस्मीरे उप्पज्जेय्य, समकं येव उप्पज्जन्ती"ति ।

२––"भिय्यो ओपम्मं करोही"ति ।

"तं किं, मञ्ञसि, महाराज, द्वे सकुणा आकासेन गच्छेय्युं । तेसु एको उच्चे रुक्खे निसीदेय्य, एको नीचे रुक्खे निसीदेय । तेसं समकं पतिट्ठितानं कतमस्स छाया पठमतरं पथवियं पतिट्ठहेय्य, कतमस्स छाया चिरेन पथवियं पतिट्ठहेय्या"ति ?

"समकं, महाराजे"ति ।

१—"औपम्यं कुर्वि"ति ।

"कुत्र पुनर्महाराज, तव जातनगरमि"ति ?

"अस्ति, भदन्त, कलसीग्रामो नाम । तत्राहं जात"इति ।

"कियद्दूरो, महाराज, इतः कलसीग्रामो भवती"ति ?

"द्विमात्राणि, भदन्त, योजनशतानी"ति ।

"कियद्दूरं, महाराज, इतः कश्मीरं भवती"ति ?

"द्वादश, भदन्त, योजनानी"ति ।

"इह त्वं, महाराज, कलसीग्रामं चिन्तये"ति ।

"चिन्तितो, भदन्ते"ति ।

"इह त्वं, महाराज, कश्मीरं चिन्तये"ति ।

"चिन्तितं, भदन्ते"ति ।

"कतमन्नु, महाराज, चिरेण चिन्तितं, कतमत् शीघ्रतरमि"ति ?

"समकं, भदन्ते"ति ।

"एवमेव खलु, महाराज, य इह कालङ्कृतो ब्रह्मलोके उत्पद्येत, यश्चेह कालङ्कृतः कश्मीरे उत्पद्येत, समकमेवोत्पद्येते"इति ।

२—"भूय औपम्यं कुर्वि"ति ।

"तत्किं मन्यसे, महाराज, द्वौ शकुनावाकाशेन गच्छेताम् । तयोरेक उच्चे वृक्षे निषीदेत्, एको नीचे वृक्षे निषीदेत् । तयोः समकं प्रतिष्ठितयोः कतमस्य छाया प्रथमतरं पृथिव्यां प्रतिष्ठेत्, कतमस्य छाया चिरेण पृथिव्यां प्रतिष्ठेदि"ति ?

"समकं, भन्ते"ति ।

"एवमे'व खो, महाराज, यो इध कालङ्कतो ब्रह्मलोके उप्पज्जेय्य, यो च इध कालङ्कतो कस्मीरे उप्पज्जेय्य, समकं येव उप्पज्जन्ती"ति ।

"कल्लो'सि, भन्ते नागसेना"ति ।

३५—सत्त बोज्झङ्गा

राजा आह—"कति नु खो, भन्ते नागसेन, बोज्झङ्गा"ति ?

"सत्त खो, महाराज, बोज्झङ्गा"ति ।

"कतिहि पन, भन्ते, बोज्झङ्गेहि बुज्झती"ति ?

"एकेन खो, महाराज, बोज्झङ्गेन बुज्झति, धम्मविचयसम्बोज्झङ्गेना"ति ।

"अथ किस्स नु खो, भन्ते, वुच्चन्ति 'सत्त बोज्झङ्गा'"ति ?

"तं किं मञ्ञसि, महाराज, असि कोसिया पक्खित्तो अग्गहितो हत्थेन उस्सहति छेज्जं छिन्दितुं"ति ?

"न हि, भन्ते"ति ।

"एवमेव खो, महाराज, धम्मविचयसम्बोज्झङ्गेन विना छहि बोज्झङ्गेहि न बुज्झती"ति ।

"कल्लो'सि, भन्ते नागसेना"ति ।

३६—पुञ्ञं बहुतरं अपुञ्ञं थोकं

राजा आह—"भन्ते नागसेन, कतरं नु खो बहुतरं पुञ्ञं वा अपुञ्ञं वा"ति ?

"पुञ्ञं खो, महाराज, बहुतरं अपुञ्ञं थोकं"ति ।

"समकं, भदन्ते"ति ।

"एवमेव खलु, महाराज, य इह कालङ्कृतो ब्रह्मलोके उत्पद्येत, यश्चेह कालङ्कृतः कश्मीरे उत्पद्येत, समकमेवोत्पद्यते"ति ।

"कल्योऽसि, भदन्त नागसेने"ति ।

३५—सप्त बोध्यङ्गानि

राजाऽऽह–"कति नु खलु,भदन्त नागसेन, बोध्यङ्गानी"ति ?

"सप्त खलु, महाराज, बोध्यङ्गानी"ति ।

"कतिभिः पुनर्भदन्त, बोध्यङ्गैर्बुध्यत"इति ?

"एकेन खलु, महाराज, बोध्यङ्गेन बुध्यते, धर्मविचयसम्बोध्यङ्गेने"ति ।

"अथ कस्मान्नु, खलु भदन्त, उच्यन्ते 'सप्त बोध्यङ्गानी'"ति ?

"तत्किं मन्यसे, महाराज, असिः कोषात् प्रक्षिप्तोऽगृहीतो हस्तेनोत्सहते छेद्यं छेत्तुमि"ति ?

"न हि, भदन्ते"ति ।

"एवमेव खलु, महाराज, धर्मविचयसम्बोध्यङ्गेन विना षड्भिर्बोध्यङ्गैर्न बुध्यत"इति ।

"कल्योऽसि, भदन्त नागसेने"ति ।

३६—पुण्यं बहुतरं अपुण्यं स्तोकम्

राजाऽऽह—"भदन्त नागसेन, कतरन्नु खलु बहुतरं पुण्यं वाऽपुण्यं वे"ति ?

"पुण्यं खलु, महाराज, बहुतरं अपुण्यं स्तोकमि"ति ।

"केन कारणेना"ति ?

"अपुञ्ञं, खो महाराज, करोन्तो विप्पटिसारी होति, 'पापकम्मं मया कतं'ति, तेन पापं न वड्ढति । पुञ्ञं खो, महाराज, करोन्तो अविप्पटिसारी होति, अविप्पटिसारिनो पामोज्जं जायते, पमुदितस्स पीति जायति, पीतिमनस्स कायो पस्सम्भति, पस्सद्धकायो सुखं वेदेति, सुखिनो चित्तं समाधियति, समाहितो यथाभूतं पजानाति, तेन कारणेन पुञ्ञं वड्ढति । पुरिसो खो, महाराज, छिन्नहत्थपादो भगवतो एकं उप्पलहत्थं दत्वा एकनवुतिकप्पानि विनिपातं न गच्छिस्सति । इमिना'पि, महाराज, कारणेन भणामि–'पुञ्ञं बहुतरं, अपुञ्ञं थोकं'"ति ।

"कल्लो'सि, भन्ते नागसेना"ति ।

३७—अजानन्तस्स पापकम्मं

राजा आह––"भन्ते नागसेन, यो जानन्तो पापकम्मं करोति, यो अजानन्तो पापकम्मं करोति, कस्स बहुतरं अपुञ्ञं"ति ? थेरो आह–"यो खो, महाराज, अजानन्तो पापकम्मं करोति, तस्स बहुतरं अपुञ्ञं"ति ।

"तेन हि, भन्ते, नागसेन, यो अम्हाकं राजपुत्तो वा राजमहामत्तो वा अजानन्तो पापकम्मं करोति, तं मयं दिगुणं दण्डेमा"ति ।

"तं किं मञ्ञसि, महाराज, तत्तं अयोगुळं आदित्तं सम्पज्जलितं सजोतिभूतं एको अजानन्तो गण्हेय्य, एको जानन्तो गण्हेय्य, कतमो बलवतरं डय्हेय्या"ति ?

"यो खो, भन्ते, अजानन्तो गण्हेय्य सो बलवतरं डय्हेय्या"ति ।

"केन कारणेने"ति ?

"अपुण्यं खलु, महाराज, कुर्वन् विप्रतिसारी भवति, पापकर्म मया कृतमिति तेन पापं न वर्धते । पुण्यं खलु, महाराज, कुर्वन् अविप्रतिसारी भवति, अविप्रतिसारिणः प्रामोद्यं जायते, प्रमुदितस्य प्रीतिर्जायते, प्रीतिमनसः कायः प्रश्रम्भति, प्रश्रब्धकायः सुखं वेदयते, सुखिनश्चित्तं समाधीयते, समाहितो यथाभूतं प्रजानाति, तेन कारणेन पुण्यं वर्धते । पुरुषः खलु, महाराज, छिन्नहस्तपादो भगवते एकमुत्पलहस्तं दत्वा एकनवतिकल्पानि विनिपातं न गमिष्यति । अनेनापि, महाराज, कारणेन भणामि––'पुण्यं बहुतरमपुण्यं स्तोकमि'"ति ।

"कल्योऽसि, भदन्त नागसेने"ति ।

३७—अजानतः पापकर्म

राजाऽऽह––"भदन्त नागसेन, यो जानन् पापकर्म करोति, योऽजानन् पापकर्म करोति, कस्य बहुतरमपुण्यम"ति ? स्थविर आह–"यः खलु महाराज, अजानन् पापकर्म करोति तस्य बहुतरमपुण्यमि"ति ।

"तेन हि, भदन्त नागसेन, योऽस्माकं राजपुत्रो वा राजमहामात्यो वाऽजानन् पापकर्म करोति, तं वयं द्विगुणं दण्डयाम"इति ।

"तत्किं मन्यसे, महाराज, तप्तमयोगुलमादीप्तं सम्प्रज्वलितं सज्योतिर्भूतमेकोऽजानन् गृह्णीयात्, एको जानन् गृह्णीयात्, कतमो बलवत्तरं दह्येते"ति ?

"यः खलु, भदन्त, अजानन् गृह्णीयात् स बलवत्तरं दह्येते"ति।

"एवमेव खो, महाराज, यो अजानन्तो पापकम्मं करोति, तस्स बहुतरं अपुञ्ञं"ति ।

"कल्लो'सि, भन्ते नागसेना"ति ।

३८—इमिना सरीरेन देवलोकगमनं

राजा आह—"भन्ते नागसेन, अत्थि कोचि, यो इमिना सरीरेन उत्तरकुरुं वा गच्छेय्य, ब्रह्मलोकं वा, अञ्ञं वा पन दीपं"ति ?

"अत्थि, महाराज, यो इमिना चातुम्महाभूतिकेन कायेन उत्तरकुरुं वा गच्छेय्य, ब्रह्मलोकं वा, अञ्ञं वा दीपं"ति ।

"कथं, भन्ते नागसेन, इमिना चातुम्महाभूतिकेन कायेन उत्तरकुरुं वा गच्छेय्य, ब्रह्मलोकं वा, अञ्ञं वा पन दीपं"ति ?

"अभिजानासि नु त्वं, महाराज, इमिस्सा पथविया विदत्थि वा रतनं वा लङ्घिता"ति ?

"आम, भन्ते, अभिजानामि अहं, भन्ते नागसेन, अट्ठपि रतनियो लङ्घेमी"ति ।

"कथं त्वं, महाराज, अट्ठ पि रतनियो लङ्घेसी"ति ?

"अहं हि, भन्ते, चित्तं उप्पादेमि, एत्थ निपतिस्सामी'ति । सह चित्तुप्पादेन कायो मे लहुको होती"ति ।

"एवमेव खो, महाराज, इद्धिमा भिक्खु चेतोवसिप्पत्तो कायं चित्ते समारोपेत्वा चित्तवसेन वेहासं गच्छती"ति ।

"कल्लो'सि, भन्ते नागसेना"ति ।

"एवमेव खलु, महाराज, योऽजानन् पापकर्म करोति, तस्य बहुतरमपुण्यमि"ति ।

"कल्योऽसि, भदन्त नागसेने"ति ।

३८—अनेन शरीरेण देवलोकगमनम्

राजाऽऽह–"भदन्त नागसेन, अस्ति कश्चिद् योऽनेन शरीरेणोत्तरकुरुं वा गच्छेत्, ब्रह्मलोकं वा, अन्यं वा पुनर्द्वीपमि"ति ?

"अस्ति, महाराज, योऽनेन चातुर्महाभूतिकेन कायेनोत्तरकुरुं वा गच्छेत्, ब्रह्मलोकं वा, अन्यं वा द्वीपमि"ति ?

"कथं, भदन्त नागसेन, अनेन चातुर्महाभूतिकेन कायेनोत्तरकुरुं वा गच्छेत्, ब्रह्मलोकं वाऽन्यं वा पुनर्द्वीपमि"ति ?

"अभिजानासि नु त्वं, महाराज, अस्याः पृथिव्या वितस्तिं वाऽरत्निं वा लङ्घिते"ति ।

"आम, भदन्त अभिजानाम्यहं, भदन्त नागसेन, अष्टाप्यरत्नीर्लङ्घयामी"ति ।

"कथं त्वं, महाराज, अष्टाप्यरत्नीर्लङ्घयसी"इति ?

"अहं हि, भदन्त, चित्तमुत्पादयामि अत्र निपतिष्यामीति । सह चित्तोत्पादेन कायो मे लघुको भवती"ति ।

"एवमेव खलु, महाराज ऋद्धिमान् भिक्षुश्चेतोवशिप्राप्तः कायं चित्ते समारोप्य चित्तवशेन विहायसं गच्छती"ति ।

"कल्योऽसि, भदन्त नागसेने"ति ।

३९—दीघानि अट्ठिकानि

राजा आह—"भन्ते नागसेन, तुम्हे एवं भणथ–'अट्ठिकानि दीघानि योजनसतिकानि पी'ति । रुक्खोपि ताव नत्थि योजनसतिको । कुतो पन अट्ठिकानि दीघानि योजनसतिकानि भविस्सन्ती"ति ।

"तं किं मञ्ञसि, महाराज, सुतं ते महासमुद्दे पञ्चयोजनसतिका पि मच्छा अत्थी"ति ?

"आम, भन्ते, सुतं"ति ।

"ननु, महाराज, पञ्चयोजनसतिकस्स मच्छस्स अट्ठिकानि दीघानि भविस्सन्ति योजनसतिकानि पी"ति ।

"कल्लो'सि, भन्ते नागसेना"ति ।

४०—अस्सासपस्सासानं निरोधो

राजा आह—"भन्ते नागसेन, तुम्हे एवं भणथ–'सक्का अस्सासपस्सासे निरोधेतुं"ति ?

"आम, महाराज, सक्का अस्सासपस्सासे निरोधेतुं"ति ।

"कथं, भन्ते नागसेन, सक्का अस्सासपस्सासे निरोधेतुं"ति ?

"तं किं मञ्ञसि, महाराज, सुतपुब्बो ते कोचि काकच्छमानो"ति ?

"आम, भन्ते, सुतपुब्बो"ति ।

"कि नु खो, महाराज, सो सद्दो काये नमिते विरमेय्या"ति ?

"आम, भन्ते, विरमेय्या"ति ।

"सो हि नाम, महाराज, सद्दो अभावितकायस्स अभावितसीलस्स अभावितचित्तस्स अभावितपञ्ञस्स कायेनमिते

३९—दीर्घाण्यस्थिकानि

राजाऽऽह––"भदन्त नागसेन, यूयमेवं भणथ––'अस्थिकादीर्घाणि योजनशतिकान्यपी'ति । वृक्षोऽपि तावन्नास्ति योजनशतिकः । कुतः पुनरस्थिकानि दीर्घाणि योजनशतिकानि भविष्यन्ती"ति ?

"तत्किं मन्यसे, महाराज, श्रुतं ते महासमुद्रे पञ्चयोजनशतिका अपि मत्स्याः सन्ती"ति ?

"आम्, भदन्त, श्रुतमि"ति ।

"ननु, महाराज, पञ्चयोजनशतिकस्य मत्स्यस्यास्थिकानि दीर्घाणि भविष्यन्ति योजनशतिकान्यपी"ति ।

"कल्योऽसि, भदन्त नागसेने"ति ।

४०—आश्वाशप्रश्वासयोर्निरोधः

राजाऽऽह––"भदन्त नागसेन, यूयमेवं भणथ––'शक्यावाश्वासप्रश्वासौ निरोद्धुमि'"ति ?

"आम्, महाराज, शक्यावाश्वासप्रश्वासौ निरोद्धुमि"ति ।

"कथं भदन्त नागसेन, शक्यावाश्वासप्रश्वासौ निरोद्धुमि"ति ?

"तत्किं मन्यसे, महाराज, श्रुतपूर्वस्ते कश्चित् काकच्छमानः (?) (घुरुघुरु प्रश्वसन्)"इति ?

"आम्, भदन्त, श्रुतपूर्व"इति ।

"किन्नु खलु, महाराज, स शब्दः काये नमिते विरमेदि"ति ?

"आम्, भदन्त, विरमेदि"ति ।

"स हि नाम, महाराज, शब्दोऽभावितकायस्याभावितशीलस्याभावितचित्तस्याभावितप्रज्ञस्य काये नमिते

विरमिस्सति, किं पन भावितकायस्स भावितसीलस्स भावित चित्तस्स भावितपञ्ञस्स चतुत्थज्झानंसमापन्नस्सअस्सासपस्सासा न निरुज्झिस्सन्ती''ति ।

"कल्लो'सि, भन्ते नागसेना''ति ।

४१--केन समुद्दो वुच्चति

राजा आह--"भन्ते नागसेन, 'समुद्दो समुद्दो'ति वुच्चति, केन कारणेन उदकं 'समुद्दो'ति वुच्चती''ति ? थेरो आह-"यत्तकं महाराज, उदकं तत्तकं लोणं, यत्तकं लोणं तत्तकं उदकं; तस्मा 'समुद्दो'ति वुच्चती''ति ।

"कल्लो'सि, भन्ते नागसेना''ति ।

४२—समुद्दस्स एकरसभावो

राजा आह--"भन्ते नागसेन, केन कारणेन समुद्दो एकरसो लोणरसो''ति ?

चिरसण्ठितत्ता खो, महाराज, उदकस्स समुद्दो एकरसो लोणरसो''ति ।

"कल्लो'सि, भन्ते नागसेना''ति ।

४३—सब्बसुखुमो धम्मो

राजा आह--"भन्ते नागसेन, सक्का सब्बं सुखुमं छिन्दितुं''ति ?

"आम, महाराज, सक्का सब्बं सुखुमं छिन्दितुं''ति ।

"किं पन, भन्ते, सब्बं सुखुमं''ति ?

विरंस्यति, किम्पुनर्भावितकायस्य भावितशीलस्य भावितचित्तस्य भावितप्रज्ञस्य चतुर्थध्यानं समापन्नस्याश्वासप्रश्वासौ न निरोत्स्येते''इति ।

''कल्योऽसि, भदन्त नागसेने''ति ।

४१—केन समुद्र उच्यते

राजाऽऽह—''भदन्त नागसेन, समुद्रः समुद्र इत्युच्यते, केन कारणेनोदकं समुद्र इत्युच्यत''इति ? स्थविर आह—''यावन्महाराज, उदकं तावल्लवणं, यावल्लवणं तावदुदकं; तस्मात् समद्र''इत्युच्यत'' इति ।

''कल्योऽसि, भदन्त नागसेने''ति ।

४२—समुद्रस्यैकरसभावः

राजाऽऽह—''भदन्त नागसेन, केन कारणेन समुद्र एकरसो लवणरस''इति ?

''चिरसंस्थितत्वात् खलु, महाराज, उदकस्य समुद्र एकरसो लवणरस''इति ।

''कल्योऽसि, भदन्त नागसेने''ति ।

४३—सर्वसूक्ष्मो धर्मः

राजाऽऽह—''भदन्त नागसेन, शक्यं सर्वं सूक्ष्मं छेत्तुमि''ति ?

''आम्, महाराज, शक्यं सर्वं सूक्ष्मं छेत्तुमि''ति ।

''किम्पुनर्भदन्त, सर्वं सूक्ष्ममि''ति?

"धम्मो खो, महाराज, सब्बसुखुमो। न खो, महाराज, धम्मा सब्बे सुखुमा, 'सुखुमं'ति वा 'थूलं'ति वा धम्मानमे'तमधिवचनं, यं किञ्चि छिन्दितब्बं सब्बं तं पञ्ञाय छिन्दति, न'त्थि दुतियं पञ्ञाय छेदनं"ति।

"कल्लो'सि, भन्ते नागसेना"ति।

४४—भूतस्मिं जीवो नूपलब्भति

राजा आह—"भन्ते नागसेन, 'विञ्ञाणं'ति वा 'पञ्ञा'ति वा 'भूतस्मि जीवो'ति वा, इमे धम्मा नानत्था चे'व नानाब्यञ्जना च, उदाहु एकत्था, ब्यञ्जनमेव नानं"ति?

"विजाननलक्खणं, महाराज, विञ्ञाणं। पजाननलक्खणा पञ्ञा। भूतस्मि जीवो नू'पलब्भती"ति।

"यदि जीवो नू'पलब्भति अथ को चरहि चक्खुना रूपं पस्सति, सोतेन सद्दं सुणाति, घानेन गन्धं घायति, जिव्हाय रसं सायति, कायेन फोट्ठब्बं फुसति, मनसा धम्मं विजानाती"ति?

थेरो आह—"यदि, जीवो चक्खुना रूपं पस्सति...पे... मनसा धम्मं विजानाति सो जीवो चक्खुद्वारेसु उप्पाटितेसु महन्तेन आकासेन बहिमुखो सुट्ठुतरं रूपं पस्सेय्य, सोतेसु उप्पाटितेसु घाने उप्पाटिते जिव्हाय उप्पाटिताय काये उप्पाटिते महन्तेन आकासेन सुट्ठुतरं सद्दं सुणेय्य, गन्धं घायेय्य, रसं सायेय्य, फोट्ठब्बं फुसेय्या"ति?

"न हि, भन्ते"ति।

"तेन हि, महाराज, भूतस्मि जीवो नू'पलब्भती"ति।

"कल्लो'सि, भन्ते नागसेना"ति।

"धर्मः खलु, महाराज, सर्वसूक्ष्मः। न खलु, महाराज, धर्माः सर्वे सूक्ष्माः, सूक्ष्ममिति वा स्थूलमिति वा धर्माणामेतदधिवचनम्, यत् किञ्चित् छेत्तव्यं सर्वं तत् प्रज्ञया छिद्यते नास्ति द्वितीयं प्रज्ञायाश्छेदनमि"ति।

"कल्योऽसि, भन्त नागसेने"ति।

४४––भूते जीवो नोपलभ्यते

राजाऽऽह––"भदन्त नागसेन, विज्ञानमिति वा प्रज्ञेति वा भूते जीव इति वा, इमे धर्मा नानार्थाश्चैव नानाव्यञ्जनाश्च उताहो एकार्था व्यञ्जनमेव नाने"ति ?

"विज्ञानलक्षणं, महाराज, विज्ञानं। प्रज्ञाननलक्षणा प्रज्ञा। भूते जीवो नोपलभ्यत"इति।

"यदि जीवो नोपलभ्यते, अथकस्तर्हि चक्षुषा रूपं पश्यति, श्रोत्रेण शब्दं शृणोति, घ्राणेन गन्धं जिघ्रति, जिह्वया रसं स्वदते, कायेन स्प्रष्टव्यं स्पृशति, मनसा धर्मं विजानाती"ति ?

स्थविर आह–"यदि जीवश्चक्षुषा रूपं पश्यति...प्रा०... मनसा धर्मं विजानाति स जीवश्चक्षुर्द्वारयोरुत्पाटितयोर्महताऽऽकाशेन बहिर्मुखः सुष्ठुतरं रूपं पश्येत्, श्रोत्रयोरुत्पाटितयोः, घ्राण उत्पाटिते, जिह्वायामुत्पाटितायां, काय उत्पाटिते महताऽऽकाशेन सुष्ठुतरं शब्दं शृणुयात्, गन्धं जिघ्रेत्, रसं स्वदेत, स्प्रष्टव्यं स्पृशेदि"ति ?

"न हि, भदन्ते"ति।

"तेन हि महाराज, भूते जीवो नोपलभ्यत"इति।

"कल्योऽसि, भदन्त नागसेने"ति।

४५—भगवता दुक्करं कतं

राजा आह—"भन्ते नागसेन, दुक्करं नु खो भगवता कतं"ति ? थेरो आह—"दुक्करं, महाराज, भगवता कतं"ति ।

"किं पन, भन्ते नागसेन, दुक्करं भगवता कतं"ति ?

"दुक्करं, महाराज, भगवता कतं—इमेसं अरूपीनं चित्तचेतसिकानं धम्मानं एकारम्मणे वत्तमानानं ववत्थानं अक्खातं—'अयं फस्सो, अयं वेदना, अयं सञ्ञा, अयं चेतना, इदं चित्तं"ति ।

१—"ओपम्मं करोही"ति ।

"यथा, महाराज, कोचिदे'व पुरिसो नावाय महासमुद्दं अज्झोगाहेत्वा हत्थपुटेन उदकं गहेत्वा जिव्हाय सायित्वा जानेय्य नु खो, महाराज, सो पुरिसो 'इदं गङ्गाय उदकं, इदं यमुनाय उदकं, इदं अचिरवतिया उदकं, इदं सरभुया उदकं, इदं महिया उदकं"ति ?

"दुक्करं, भन्ते, जानितुं"ति ।

"इतो दुक्करतरं खो, महाराज, भगवता कतं इमेसं अरूपीनं चित्तचेतसिकानं धम्मानं एकारम्मणे वत्तमानानं ववत्थानं अक्खातं—अयं फस्सो, अयं वेदना, अयं सञ्ञा, अयं चेतना, इदं चित्तं"ति ।

"सुट्ठु, भन्ते"ति राजा अब्भनुमोदी'ति ।

सत्तमो वग्गो

थेरो आह—"जानासि खो, महाराज, सम्पति का वेला"ति ?

४५—भगवता दुष्करं कृतम्

राजाऽऽह—"भदन्त नागसेन, दुष्करं नु खलु भगवता कृतमि"ति। स्थविर आह—"दुष्करं महाराज, भगवता कृतमि"ति।

"किम्पुनर्भदन्त नागसेन, दुष्करं भगवता कृतमि"ति ?

"दुष्करं, महाराज, भगवता कृतम्—एषामरूपिणां चित्तचैतसिकाणां धर्माणामेकारम्मणे वर्तमानानां व्यवस्थानमाख्यातम्—अयं स्पर्शः, इयं वेदना, इयं संज्ञा, इयं चेतना, इदं चित्तमि"ति।

१—"औपम्यं कुर्वि"ति।

"यथा, महाराज, कश्चिदेव पुरुषो नावा महासमुद्रमध्यवगाह्य हस्तपुटेनोदकं गृहीत्वा जिह्वया स्वदित्वा जानीयान्नु खलु, महाराज, स पुरुष इदं गङ्गाया उदकं, इदं यमुनाया उदकं, इदमजिरवत्या उदकं, इदं सरय्वा उदकं, इदं मह्या उदकमि"ति ?

"दुष्करं, भदन्त, ज्ञातुमि"ति।

"इतो दुष्करतरं खलु, महाराज, भगवता कृतमेषामरूपिणां चित्तचैतसिकाणां धर्माणामेकारम्मणे वर्तमानानां व्यवस्थानमाख्यातम्—अयं स्पर्शः इयं वेदना, इयं संज्ञा, इयं चेतना, इदं चित्तमि"ति।

"सुष्ठु, भदन्ते"ति राजाऽभ्यन्वमोदी'दिति।

सप्तमो वर्गः

स्थविर आह—"जानासि खलु, महाराज, सम्प्रति का वेले"ति ?

"आम, भन्ते, जानामि सम्पतिपठमो यामो अतिक्कन्तो, मज्झिमो यामो पवत्तति, उक्का पदीपियन्ति, चत्तारि पटाकानि आणत्तानि, गमिस्सन्ति भण्डतो राजदेय्यानी"ति ।

योनका एवमा'हंसु–"कल्लो'सि, महाराज, पण्डितो थेरो"ति ।

"आम भणे, पण्डितो थेरो । एदिसो आचरियो भवेय्य, मादिसो, च अन्तेवासी न चिरस्से'व पण्डितो धम्मं आजानेय्या"ति ।

तस्स पञ्हवेय्याकरणेन तुट्ठो राजा थेरं नागसेनं सतसहस्सग्घनकेन कम्बलेन अच्छादेत्वा–"भन्ते नागसेन, अज्जतग्गे ते अट्ठसतं भत्तं पञ्ञपेमि, यं किञ्चि अन्तेपुरे कप्पियं तेन च पवारेमी"ति आह ।

"अलं, महाराज, जीवामी"ति ।

"जानामि, भन्ते नागसेन, जीवसि । अपि च अत्तानं च रक्ख, ममं च रक्खाहीति । कथं अत्तानं रक्खसि ? 'नागसेनो मिलिन्दं राजानं पसादेसि, नच किञ्चि अलभी'ति परापवादो आगच्छेय्या'ति। एवं अत्तानं रक्ख। कथं ममं रक्खसि?'मिलिन्दो राजा पसन्नो पसन्नाकारं न करोती'ति परापवादो आगच्छेय्या'ति । एवं ममं रक्खाही"ति ।

"तथा होतु, महाराजा"ति ।

"सेय्यथा'पि, भन्ते, सीहो मिगराजा सुवण्णपञ्जरे पक्खित्तोपि बहिमुखो येव होति, एवमेव खो अहं, भन्ते, किञ्चा'पि अगारं अज्झावसामि बहिमुखो येव पन अच्छामि । सचे अहं, भन्ते, अगारस्मा अनागारियं पब्बजेय्यं, न चिरं जीवेय्यं; बहू मे पच्चत्थिका"ति ।

"आम्, भदन्त, जानामि सम्प्रति प्रथमो यामोऽतिक्रान्तः, मध्यमो यामः प्रवर्तते, उल्काः प्रदीप्यन्ते, चतस्रः पताका आज्ञप्ता, गमिष्यन्ति भण्डतो राजदेयानी"ति ।

यवनका एवमाहुः–"कल्योऽसि, महाराज, पण्डितः स्थविर"इति ।

"आम् भोः, पण्डितः स्थविरः । ईदृश आचार्यो भवेत्, मादृशश्चान्तेवासी न चिरस्यैव पण्डितो धर्ममाजानीयादि"ति ।

तस्य प्रश्नव्याकरणेन तुष्टो राजा स्थविरं नागसेनं शतसहस्रार्घकेण कम्बलेनाच्छाद्य--"भदन्त नागसेन, अद्यतोऽग्रे (?) तेऽष्टशतं भक्तं प्रज्ञापयामि, यत्किञ्चिदन्तःपुरे कल्पितं तेन च प्रवारयामो"त्याह ।

"अलं, महाराज, जीवामि"ति ।

"जानामि, भदन्त नागसेन, जीवसि । अपि चात्मानं च रक्ष, मां च रक्षेति । कथमात्मानं रक्षसि ? 'नागसेनो मिलिन्दं राजानं प्रासीसदत्, न च किञ्चदलब्धे'ति परापवाद आगच्छेदिति । एवमात्मानं रक्ष । कथं मां रक्षसि ? 'मिलिन्दो राजा प्रसन्नः प्रसन्नाकारं न करोती'ति परापवाद आगच्छेदिति । एवं मां रक्षे"ति ।

"तथा भवतु, महाराजे'ति ।

'तद्यथा भदन्त, सिंहो मृगराजः सुवर्णपञ्जरे प्रक्षिप्तोऽपि बहिर्मुख एव भवति, एवमेव खल्वहं, भदन्त, किञ्चाप्यागारमध्यवसामि, बहिर्मुख एव पुन इच्छामि । चेदहं भदन्त, आगारादनागारिकः प्रव्रजेयं, न चिरं जीवेयं, बहवो मे प्रत्यर्थिका"इति ।

अथ खो आयस्मा नागसेनो मिलिन्दस्स रञ्ञो पञ्हं विसज्जेत्वा उट्ठाया'सना सङ्घारामं अगमासि। अचिरपक्कन्ते च आयस्मन्ते नागसेने मिलिन्दस्स रञ्ञो एतद'होसि--"किं मया पुच्छितं, किं भदन्तेन नागसेनेन विसज्जितं"ति ?

अथ खो मिलिन्दस्स रञ्ञो एतद'होसि--"सब्बं मया सुपुच्छितं, सब्बं भदन्तेन नागसेनेन सुविसज्जितं"ति।

आयस्मतो पि नागसेनस्स सङ्घारामगतस्स एतदहोसि-- किं "मिलिन्देन रञ्ञा पुच्छितं, किं मया विसज्जितं"ति।

अथ खो आयस्मतो नागसेनस्स एतदहोसि-"सब्बं मिलिन्देन रञ्ञा सुपुच्छितं, सब्बं मया सुविसज्जितं"ति।

अथ खो आयस्मा नागसेनो तस्सा रत्तिया अच्चयेन पुब्बण्हसमयं निवासेत्वा पत्तचीवरमा'दाय येन मिलिन्दस्स रञ्ञो निवेसनं तेनुपसङ्कमि। उपसङ्कमित्वा पञ्ञत्ते आसने निसीदि। अथ खो मिलिन्दो राजा आयस्मन्तं नागसेनं अभिवादेत्वा एकमन्तं निसीदि। एकमन्तं निसिन्नो खो मिलिन्दो राजा आयस्मन्तं नागसेनं एतद'वोच-"मा खो भदन्तस्स एवं अहोसि-नागसेनस्स मया, पञ्हो पुच्छितोति। तेनेव सोमनस्सेन तं रत्तावसेसं वीतिनामेसी'ति, न ते एवं दट्ठब्बं। तस्स मय्हं, भन्ते, तं रत्तावसेसं एत्तदहोसि-किं मया पुच्छितं, किं भदन्तेन विस्सज्जितंति ? सब्बं मया सुपुच्छितब्बं, सब्बं भदन्तेन सुविस्सज्जितं"ति।

थेरो पि एवमा'ह-"मा खो महाराजस्स एवं अहोसि 'मिलिन्दस्स रञ्ञो मया पञ्हो विसज्जितो'ति। तेने'व ेन तं रत्तावसेसं वीतिनामेसी'ति न ते एवं दट्ठब्बं।

अथ खल्वायुष्मान्नागसेनो मिलिन्दस्य राज्ञः प्रश्नं विसर्ज्योत्थायासनात् सङ्घाराममगमत् । अचिरप्राक्रान्ते चायुष्मति नागसेने मिलिन्दस्य राज्ञ एतदभूत्–"किं मया पृष्टं किं भदन्तेन नागसेन विसर्जितमि"ति ?

अथ खलु मिलिन्दस्य राज्ञ एतदभूत्–"सर्वं मया पृष्टं, सर्वं भदन्तेन नागसेनेन सुविसर्जितमि"ति ।

आयुष्मतोऽपि नागसेनस्य सङ्घारामगतस्य एतदभूत्––"किं मिलिन्देन राज्ञा पृष्टं सर्वं मया विसर्जितमि"ति ।

अथ खल्वायुष्मतो नागसेनस्यैतदभूत्–सर्वं मिलिन्देन राज्ञा सुपृष्टं, सर्वं मया सुविसर्जितमि"ति ।

अथ खल्वायुष्मान्नागसेनस्तस्या रात्रेरत्ययेन पूर्वाह्लसमयं निवास्य पात्रचीवरमादाय येन मिलिन्दस्य राज्ञो निवेसनं तेनोपसमक्रमीत् । उपसङ्क्रम्य प्रज्ञप्ते आसने न्यषदत् । अथ खलु मिलिन्दो राजाऽऽयुष्मन्तं नागसेनमभिवाद्यैकान्तं न्यषदत् । एकान्तं निषण्णः खलु मिलिन्दो राजा आयुष्मन्तं नागसेनमेतदवोचत्–"मा खलु भदन्तस्यैतदभूत्–नागसेनस्य मया प्रश्नः पृष्ट"इति । तेनैव सौमनस्येन तं रात्र्यवशेषं व्यत्यनैषीदिति, न ते एवं द्रष्टव्यं । तस्य मम, भदन्त,तं रात्र्यवशेषमेतदभूत्–किं मया पृष्टं भदन्तेन विसर्जितमिति? सर्वं मया सुप्रष्टव्यं, सर्वं भदन्तेन सुविसर्जितमि"ति ।

स्थविरोऽप्येवमाह––"मा खलु, महाराजस्य एवमभूत्–'मिलिन्दस्य राज्ञो मया प्रश्नो विसर्जित'इति । तेनैव सौमनस्येन तं रात्र्यवशेषं व्यत्यनैषीदिति न ते एवं द्रष्टव्यम् ।

तस्स मय्हं, महाराज, तं रत्तावसेसं एतदहोसि—किं मिलिन्देन रञ्ञा पुच्छितं, किं मया विसज्जितंति। सब्बं मिलिन्देन रञ्ञा सुपुच्छितं, सब्बं मया सुविस्सज्जितं"ति। इति ह ते महानागा अञ्ञमञ्ञस्स सुभासितं समनुमोदिंसू'ति।

मिलिन्दस्स पञ्हानं पुच्छाविसज्जना निट्ठिता।

तस्य मम, महाराज, तं रात्र्यवशेषमेतदभूत्—किं मिलिन्देन राज्ञा पृष्टम्, किं मया विसर्जितमिति ? सर्वं मिलिन्देन राज्ञा सुपृष्टम्, सर्वं मया सुविसर्जितमिति । इति ह तौ महानागावन्योन्यस्य सुभाषितं समन्वमोदिष्टामिति ।

मिलिन्दस्य प्रश्नानां पृच्छाविसर्जना निष्ठिता ।

पालि महाव्याकरण

रचयिता : भिक्षु जगदीश काश्यप

अध्यक्ष पालिविभाग, वा० संस्कृत विश्वविद्यालय, वाराणसी

इसके रचयिता श्री काश्यप जी पालि भाषा के विश्वप्रसिद्ध तथा सिद्धहस्त लेखक हैं।

लेखक ने इस ग्रन्थ को विद्यार्थियों तथा अध्यापकों के लिये रूप से उपयोगी बनाने के लिये कठोर परिश्रम किया है।

पालि भाषा को शीघ्र और आसानी से हृदयङ्गम कराने यह ग्रन्थ कितना उपयोगी है यह इसी से सिद्ध है कि इस संस्करण हाथों हाथ बिक गये।

इस पुस्तक का यह वर्तमान संस्करण अत्यंत सुन्दर और अ छपाई-सफाई के साथ प्रकाशित हुआ है।

इस संस्करण के भी हाथों हाथ बिक जाने की सम्भावना है, अपने संग्रहालय में इस ग्रन्थ की एक प्रति रखने में शीघ्रता करें।

मूल्य १०

प्रकाशक

मोतीलाल बनारसीदास

बेंग्लोरोड,	नेपाली खपरा,	बाँ
जवाहरनगर,	पो० ब० ७५.	माहेश्व
दिल्ली-६.	वाराणसी-१	पट

